प.

॥ उदारराघवकाव्य प्रथमसर्ग आरभ्यते ॥ तीर्थ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीमद्रामं रघुकुलतिलकं भुक्तमुक्त्यैः सुरेन्द्रैः गीर्वाणैः सेव्यं चेति सुखमुपलोकाशेषार्थदं हं ॥ गुरोरपि गुरून् गुरून् गुणगुरून् प्रणम्यादरात् गुरो

२ भवपयोनिधेः शिक्षितेव समुद्धारकान् ॥ गुरोरनेकनामपतेः प्रणाय काव्यटीकामिमां करोमि विद्याधिका मंजुलकाक्षरां सुंदरां ॥१॥ उदारराघवकाव्ये सुदारो राघवः प्रभुः ॥ जयत्येव यो

राज्यांतलीलो निजमनुवेरतः ॥ अथ तत्र भगवद्दशाकृत्वमल्लनामा महाकविः श्रीमद्रामचंद्रगुणवर्णनपरं उदारराघवाभिधं महाकाव्यं चिकीर्षुः जगतस्सृष्ट्यादिनिदानं निखिलमत्स्यां

वतारकारणभूतं सच्चिदानंदं परमात्मानं यथालोमंगलत्वेन निर्दिशति ॥ अस्ति प्रशांतः इति ॥ प्रशांतः शुद्धः आविष्कृत इति यावत् परमाणुरविकारवानिति तु व्यवच्छेदः ॥ नाप्याकाशः

किंतु केवलश्चित्स्वरूपः केवलं चिदेव स्वरूपं यस्य सः ज्ञानरूप इत्यर्थः ॥ आकाशस्य शब्दगुणत्वात् ज्ञानराहित्यं ॥ नहीश्वरः स्यादित्यत आह स्वानंदपूर्णः शोभन आनंदः स्वानंदः

अस्ति प्रशांतः प्रकृतेः परस्ताद्याः पुमान् केवलचित्स्वरूपः ॥ स्वानंदपूर्णः सदसत्प्रपंचबाह्यांतरव्यापबहुप्रकारः ॥१॥

नित्यानंदः सम्पूर्णो यस्मिन् इति सः ॥ आनंदशोभनत्वं नित्यत्वमेव मान्यतु ॥ ईश्वरस्य सुखदुःखरहितत्वादिति भावः ॥ स्वानंदेन पूर्णः स्वानंदपूर्ण इति केचित् व्याख्यानं न चिंत्यं ॥ अपूर्णत्वे

द्रव्यांतरेण पूर्णः क्रियते नहि पुरुषः पूर्वमपूर्णः पश्चात् स्वानंदेन पूर्ण इति ॥ ननु नहि यौगिकत्वाभावे सदसत्वात्राप्याह ॥ सदसत्प्रपंच बाह्यांतरव्यापबहुप्रकारः सदसत् त्रिगुणात्मकप्रपंच

तस्य प्रपंचोऽयं कादिः तं बाह्यांतरात्मकालपुरुषरूपाभ्यां मायाविष्टितः बहवः प्रकाराः अधिमानविशेषाः येन [illegible] सः ॥ तदुक्तं भागवते ॥ अंतः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ॥ समन्वे

त्येव सत्त्वानां भगवानात्ममायया इति ॥ अथवा सत्प्रपंचः असदप्रपंचश्चेति उभयप्रपंचः तस्य बाह्ये अंतरे च व्यापाः व्याप्य स्थिताः बहवः प्रकाराः विभूतिविशेषाः यस्य स तथोक्तः

बहुधा प्रकारैः अंतर्बहिश्च यत्किंचित् जगद्व्याप्य स्थित इति भावः ॥ यच्च किंचित् जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः ॥ प्रकृतेः सत्त्वाद्याः पर

स्तात् परतः स्थितः मायातीत इति भावः आद्यः मायाकारकोऽपि पुमान् पुरुषः अस्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः ॥ अस्तिना वस्तुनिर्देशात्मकं मंगलं कृतमिति सूचितं ॥ आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्दे

शो वापि तन्मुखं इत्यलंकारोक्तेः तद्गुणाः पतंति सम्भ्रमफलः कथमत्र प्रयुक्त इति चेत् सत्यं ॥ देवतामंत्रादिवाचकत्वेनादौ प्रयुक्तात् छंदसि ॥ देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः

यत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् इति ॥

तमेव पुरुषं धिराड्रूपेण स्तौति ॥ अनंतशक्तिमिति ॥ अनंता अनंतवीर्या शक्तिर्माया यस्य तं सा वैष्णवी शक्तिरनंतवीर्या विश्वस्य बीजं परमासि माया इति मार्कंडेयोक्तेः ॥ योनंतशक्तिर्भग
वाननंत इति भागवतं च ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडभांडाद्यतरोमरंध्र ॥ अनंतानि असंख्यातानि यानि कोटिकोटि ब्रह्मांडानि तैः शतं तं रोमरंध्रं यस्य तावन्मात्रे संख्याते ब्रह्मांडसमावेशात्
[illegible] अतिमहत्त्वं [illegible] ॥ यथा भागवते ॥ क्वाहं तमो महदहं खचराग्निवार्भूसंवेष्टितांडघटसप्तवितस्तिकायः ॥ क्वेदृग्विधाविगणितांडपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य
चैते महित्वं ॥ एवंविधं नित्यमुक्ताः भजंतीत्यन्वयः ॥ तत्राभिलक्ष्य सर्वनाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वान्नित्यं सर्वदा मुक्ताः कदाचिदपि तेषां संसारपाशाबंधाना मित्यर्थः ॥
किं लक्षणास्ते समाधियोगैः हृदि अपरोक्षयंतः ॥ समाधयो योगाः तेषां योगैः प्रत्यासत्तिभिः कृत्वा मनसि साक्षात्कुर्वंतः ॥ रवमक्षमिंद्रियं स्तो न इति हृदुः ॥ हृदः प्रत्यासत्तिर
अनंतशक्तिमनंतकोटिब्रह्मांडभांडाद्यतरोमरंध्रं ॥ समाधियोगैरपरोक्षयंतो भजंति नित्यं हृदि नित्यमुक्ताः ॥२॥ सदृष्टिमात्रक्षुभिता मनीनमायागुणौघैर्म
हदादितत्वैः ॥ प्रारब्धमंडं समनुप्रविश्य प्रवर्तयामास भवप्रपंचं ॥३॥ सर्गेऽपि जातिद कृ ॥ तमेव पुरुषं सर्वप्रपंचप्रवर्तकत्वेन स्तौति ॥ स इति स पुमान् महदादिभिः पंचविंशतितत्वैः प्रारब्धं जनितं ब्रह्मांडविशेषाख्यं समनुप्रविश्य वैराजरूपेणेत्यर्थः ॥ भवप्रपंचं संसारविस्तारं प्रवर्तयामास जनयामासेत्यन्वयः किंलक्षणैस्तत्वैः दृष्टिमात्र
क्षुभितात्मनीमायागुणौघैः ॥ दृष्टिमात्रेण दर्शनेनैव क्षुभिताः कार्योन्मुखा ये आत्मनीनगुणाः आत्मने हिता आत्मनीना स्वानुकूला इति यावत् [illegible] ॥
तादृशी या मीमांसा प्रकृतिः तस्या गुणाः सत्वरजस्तमोभिधाः तेभ्यः उत्थैर्गतैरित्यर्थः ॥ अत्रार्थे भागवते ॥ कालाद्यो विकुर्वाणो धातवः पुरुषेक्षया
लब्धवीर्याः सृजंत्यंडं संहताः प्रकृतेर्बलादिति ॥३॥

भवप्रपंचं प्रवर्तयामासेत्युक्तं तत्प्रकारं नारायणाख्यरूपेण ब्रह्मजननद्वाराह ॥ आगाल्मेति ॥ स पुमान् आत्मसृष्टेः आत्मा वै पुरुष नामासीदिति श्रुतेर्ब्रह्मसृष्टेः प्राक्पूर्वं सलि
ले एकार्णवीभूतजले शयानः कृतयोगनिद्रः सन् नारायणाख्यः नाराः आपस्ता अयनं स्थानं यस्य स तथोक्तः जलशायीत्यर्थः तादृशः वै राजात यमिति संभू[illegible] वंजातइ
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः इति मनूक्तेः ॥ चेत्यपरं तस्य नारायणस्य नाभौ हिरण्यगर्भोऽयं स्वसता दृशः ॥ यद्वा हिरण्य
गर्भः ब्रह्मांडान्तरभूतत्वात् ॥ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति श्रुतेः ॥ अजः भौतिकदेहरहितो ॥ अत एवारविंदजन्मा अरविंदात् प्रसिद्धः अजन्मयस्य तादृशः
अत एव स्वयंभूः स्वयं भवतीति स्वयंभूर्ब्रह्मेति प्रसिद्धः संबभूव ॥ नारायणरूपब्रह्मरूपेणाविर्भूत इत्यर्थः ॥४॥ ब्रह्माणमेव विशिनष्टि ॥ चतुर्मुख इति ॥ चत्वारि मुखानि यस्य
आगाल्मसृष्टेः सलिले शयानो नारायणाख्यः स हिरण्यगर्भः ॥ अजो [illegible] नाभावरविंदजन्मा तस्य स्वयंभूरिति संबभूव ॥४॥ चतुर्मुखः पंकजविष्टरो सौ
जगत्सिसृक्षुर्जनकोपदेशात् ॥ प्रजापतीनां प्रथमं तनानां मरीचिमादौ मनसा ससर्ज ॥५॥ मरीचितः कश्यपनामधेयो महर्षिरासीन्महनीयकीर्तिः
त्रयोदशास्यापि दक्षकन्याविरिंचिना सा विधिनोदवाक्षीत् ॥६॥ तथा पंकजं विष्टरं आसनं यस्य तादृक् जनकोपदेशात् पितुर्नारायणस्योपदेशात् आज्ञानात् जगत्
उत्पत्तिक्षितिनाशवत्सृष्टिं सिसृक्षुः स्रष्टुमिच्छुः असौ ब्रह्मा नवानां नवसंख्याकानां प्रजापतीनां प्रथमं आद्यं मरीचिनामानं प्रजापतिं आदौ प्रथमं मनसा ससर्ज उत्पादितवान्
ते च मनुनोक्ताः ॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारद इति ॥५॥ मरीचेः कोऽभवदित्याह ॥ मरीचित इति ॥ मरीचेरितिमरीचितः मरी
चेरित्यर्थः कश्यपनामधेयः महर्षिः आसीदिति संबंधः ॥ विरिंचिना ब्रह्मपौत्रः महनीयकीर्तिः सत्कीर्तिः असावपि कश्यपोऽपि त्रयोदशानि स्त्रः दश च दक्षकन्याः दक्षप्रजापतेः
पुत्र्यः विधिनाबालविवाहेनोदवाक्षीत्यर्थे नेपीत ॥ कश्यपेन त्रयोदशोढा इत्यर्थे प्रमाणं ॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदशेति पुराणं ॥६॥ श्रीः श्रीः श्रीः

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

२

कश्यपादितिभ्यां कोऽयमित्याह ॥ तत्रेति ॥ तत्र तासु त्रयोदशासु मध्ये अदितेः अदितिनाम्न्याः कश्यपतः कश्यपात् पतंगः सूर्यो जज्ञे प्रादुर्भूत इत्यर्थः किंलक्षणः पतंगः विवस्वान् विवस्ते
जोऽस्यास्तीति तथोक्तः ननु परप्रकाशोऽपि किं न स्यादित्यत आह ॥ जगदेकदीपः जगतां भुवनानां एको मुख्यो दीपः प्रकाशक इत्यर्थः ॥ पुनः किंविशिष्टः त्रैलोक्यवंद्यः त्रैलोक्यनमस्कार्यः पुनः
कथंभूतः त्रिगुणात्मकः ॥ सत्वरजस्तमोरूपगुणात्मकः असौ सूर्यः दिवसे अपि ध्वांतविनाशकोऽस्ति तिमिरं अंधकारं विभिनत्ति विदारयति ॥ ७ ॥ कथं विशिनष्टि प्रकाशयति इति ॥ एष विवस्वान् सूर्यः आका
शायति प्रकाशयति त्रिभिर्वेदैः ऋग्वेदादिभिः कृत्वा संचरते गच्छति किं कुर्वन् स्वधाम्ना निजतेजसा दिशावकाशान् दिगंतरालभागान् प्रकाशयन् किंलक्षणः लोके लक्ष्मीनामहत्त्वमूर्तिः
वृत्ताविष्णुशिवात्मकः ॥ यथोक्तं भविष्योत्तरे ॥ उदये ब्रह्मरूपस्तु मध्याह्ने तु महेश्वरः ॥ अस्तमाने स्वयं विष्णुस्त्रिमूर्तिस्तु दिवाकरः इति ॥ त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरिंचिनारायण

तत्रादितेः कश्यपतोऽपि पतंगो जज्ञे विवस्वान् जगदेकदीपः ॥ त्रैलोक्यवंद्यस्त्रिगुणात्मकोऽसौ दिवस्यपि ध्वांतमरं विभिनत्ति ॥ ७ ॥ प्रकाशयन्नेष दिशावकाशान् आकाशमाका
शायति स्वधाम्ना ॥ लोकेषु लक्ष्मीरामहत्त्वमूर्तिर्वेदैस्त्रिभिः संचरते विवस्वान् ॥ ८ ॥ वैवस्वतो नाम मनुस्ततोऽभूद्धर्मोपदेष्टा धरणीपतीनां ॥ महत्ययोध्यानगरे सपुत्र
स्य मिक्ष्वाकुमुर्वीपतिमभ्यषिंचत् ॥ ९ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवैर्नरेंद्रैरध्यास्यमानाथ नगर्ययोध्या ॥ रथाञ्चिताभादमरावतीव नागाञ्चिता भोगवतीव रेजे ॥ १० ॥ श्रीशंवदे ॥

शंकरात्मने इति च ॥ ८ ॥ सूर्यात् कोऽभूदित्याह ॥ वैवस्वत इति ॥ ततः सूर्यात् वैवस्वतो नाम मनुः आभूत् ॥ विवस्वतो अपत्यं वैवस्वतः ॥ किंभूतः धरणीपतीनां भूपतीनां धर्मोपदेष्टा
राजधर्मोपदेशकः स मनुर्महति अयोध्यानगरे स्वपुत्रमात्मजमिक्ष्वाकुं इक्ष्वाकुनामानं उर्वीपतिं राजानं अभि अषिंचत् ॥ तस्याभिषेकमकरोदित्यर्थः ॥ तदुक्तं भागवते क्षुवत
स्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ॥ ९ ॥ इक्ष्वाकुवंश इति ॥ अथानंतरं इक्ष्वाकुवंशप्रभवैः इक्ष्वाकुकुलजातैर्विकुक्षिप्रभृतिभिर्नरेंद्रैः राजभिः अध्यास्यमाना अधिष्ठिता
अयोध्यानगरी रथाञ्चिता रथाढ्या इंद्रेण अञ्चिता युक्ता अमरावतीव इंद्रनगरीवाभात् दरराजा नागाञ्चिता शेषाख्यसर्पाञ्चिता भोगवती वनौषनगरीव रेजे शुशुभे ॥ १० ॥

२

विष्णोः अं

हिरण्मयीमिति॥ प्रजाः प्रजाः हिरण्मयीं सुवर्णप्रचुरां देवपुरीं देवस्य रामाख्यस्य पुरीं अयोध्यां अध्यास्य तस्याम् अध्युष्य स्थिताः॥ तामयोध्यां वर्णयति तामिः पारिखापरीतां [illegible] अमृत तुल्यं
अभावस्यात्[illegible] परिखया परियातां [illegible] ब्रह्मपुरीं विदित्वा [illegible] ब्रह्मसुखं ब्रह्मलोकगतं सुखं ब्रह्मसुखं [illegible] प्राप्नुवन्ति॥ देवानां पुरयोध्यां तस्यां हिरण्मयः कोशोस्ति अमृतेनावृता पुरी तस्मिन् ब्रह्म[illegible] इति श्रुतेः॥ अयोध्यायां सर्वपुण्यं तत्र गतेन ब्रह्मसुखवत्तत्त्वं सुखमिति भावः॥ अयोध्यामिपुरीमासौ दधुः सम्पत्॥११॥ येनाजिमे धेरिते
यं राजानः वाजिमेधस्य मेधे वाजपेये रविवागे ये[illegible] राजसूयाख्ये यागैः सुरान्देवान् अयाक्षुः यजन्तिस्मते सर्वे विराजाना तत्र [illegible] अयोध्यायां मे भुक्तभोगाः अनुभूत तस्मात् सुरवाः संतो
मरणकाले शरीरं हित्वा [illegible] त्रिदिवे रमंते क्रीडंते॥ ये मया कृताश्वमेधादियागाः फलं लभंते तद्भूयानि वासमात्रेण लभंते इति भावः॥१२॥ पुनस्तामेव विशिनष्टि॥ पालाशीति॥ पालाश
हिरण्मयीं देवपुरीं मयोध्यामध्यास्य तां ब्रह्मपुरीं विदित्वा॥ वर्णोमिता॥ परिखापरीतां प्रजाः परब्रह्म सुखं [illegible] ता॥११॥ ये वाजिमेधैः रविवाजपेयैर्राजसूयैश्च सुरान्याक्षुः॥ ते भुक्तभोगा
भुवि तन्नु हित्वा शरीरं तन्निदिवे रमंते॥१२॥ पालाशपोतद्रुमराजराजौ ह्यलबैल्वाश्च तथा उदुम्बराद्या॥ तस्याः समीपे विलसंति यूपाः सहस्रसंख्याः सरयूतटे तु॥१३॥ साक्षाद्दिभुः [illegible] ककुद्
स्थितः सन्तुष्टात्तरालिंगितान्निहत्य॥ ककुत्स्थनामा नृपइंद्रवाहस्तामध्ययौ श्रीकुलराजधानीं॥१४॥ उद्भित्यावन्साविताम्मेति कांचन्जिष्णुः[illegible] आसन्[illegible] सुत अनुयु
नाश्वसूनुर्मांधातनामान्वम[illegible]॥१५॥ पोतद्रुवराज्जुद्राक्षैर्बिल्वाः॥ पलाशः किंशुकः पनस्सरलः रज्जुदालोयक्षवृक्षविशेषः तथापि त्वं प्रसिद्धः एते वा[illegible] तथा
उदुंबराजंबुप्लक्षाद्याह्याश्च [illegible] तत्र वा[illegible] ॥१३॥ प्रसिद्धाः तत्र युपाः सहस्रसंख्याः सहस्रसंख्याकाः तस्या अयोध्यायाः समीपे सरयुतटे पुलिन संतिरोमंता॥ [illegible] श्रुतिस्म
ककुत्स्थनामप्रयो जकांचरोपणमाह॥ तिबोधितं ॥१३॥ साक्षादिति ककुत्स्थनामानृपः श्रीकुलराजधानीमयोध्याअध्यवसौतिन्तम् आसीत् किंकृत्वा साक्षात्तरभुष्णः ककुद्विवृषरूपधारिणः इंद्रस्य ककुदि स्थितः सन् आलिंगितानर
इत्या नेहत्य पातालेभ्यो दानवांइंद्रस्य कथंककुदिस्थः॥ वपाकुलीनाति॥ न हीनबलीयसेत्यर्थः॥ अत एवेंद्रवाह[illegible] वाहोत्स्पतभामकोपि॥ पुरंजय इंद्रवाहः ककुत्स्थ इति एकस्य
वामेधानं पुरंजयस्तस्य सुतः इंद्रवाहइतीरितः ककुत्स्थ इति चाप्युक्त इति भागवते॥ [illegible] भवेदालिंगितो दृश्य इति हलः॥१४॥ उद्देतीति॥ युवनाश्वसूनुः युवनाश्वस्य राज्ञः सुतः पुनः मांधा

मुचुकुन्दाद्याता खत्राः तानुर्दर्शतरिसंभूता इति प्रमाणः

इन्नामा तां पुरीमयोध्यामध्यरसत॥ तस्यां वसतिस्म॥ किंभूतः सुतनुर्प्रनि [illegible]॥ पुनः किंभूतः तावत्सि जक्षे त्रैस्वराष्ट्रे अनाहताज्ञः अप्रतिहता [illegible] शासनः सन्शासत[illegible] पालयत्स्माऽसी
तिशासत्तन्वा पुरस्याम् अभ्यस्तत्वात्सुप्रभावः तावत्कश्यपावत्सावे [illegible] उद्भवादरस्य अस्तोद्भुवर्यंत माधातुराष्ट्रमित्यर्थः॥ [illegible] भागवते॥ मायं स्वयं उदेतिस्म
यावच्च प्रतितिष्ठति॥ तत्सर्वं यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यत इति॥१५॥ महीमिति॥ मघवत्समइति मघवा इंद्रस्तत्तुल्यः सराजा सगरः तां समस्तां महीं सर्वां भुवं पुरीं अयोध्यां च राजा स
पालयामास षष्ठिं सहस्राणि षष्ठिसहस्रसंख्याका सुता तस्य लेभे च प्राप्तवान्॥ किंभूतः सुबाहुमौलिर तं क्षात्रियमुकुटमणिः सगरः कस्माज्जात इत्याह बाहुजः बाहुनामा नृपपुत्र
सत्काज्जातइत्यर्थः [illegible] तथा चलिंगपुराणे॥ फलकस्य बृकः पुत्रः तस्माद्बाहुः प्रजायते बाहोः सगरस्तस्य पुत्रो नृपो जायते परमधार्मिक इति॥१५॥ तस्येति॥ तस्य सगरस्याश्वमेध सर्वे
महीं समस्तां मघवत्समस्तां पुरीं विराजा सगरः शशास ह॥ स बाहुजो बाहुजमौलिरत्नं षष्ठिं सहस्राणि सुतांश्च लेभे॥१६॥ तस्याश्वमेधे तनयाश्च सर्वे यथुर्दिगंतान्
यपुरक्षणाय॥ अन्हाय निन्हीतुमसत्तुरकुमारान् इंद्रेण पातालमनीयतार्वा॥१७॥ अन्वेषमाणास्तमनन्तसत्वाः करैरखनित्राः सगरस्य पुत्राः॥ पाथः खनिं पर्व
खनंतवीराः पातालरंध्रं विविशुः प्रसन्ते॥१८॥ आलोक्य पार्श्वे कपिलस्य वाश्वमासोहयस्तेन इति ब्रुवाणाः॥ उन्मीलिताक्षेण निरीक्ष्यमाणा नीदेहिरे कर्दमजेन रोषात्॥१९॥
तनयाः षष्ठिसहस्रमिताः यपुरक्षणाय अश्वमेधाश्वरक्षणाय दिगंतान् ययुः जग्मुः॥ सन्ते वाजी इंद्रेण अमृतकुमाराः सगरपुत्रा च अन्हाय सपदि निन्हीतुं [illegible] विपलव्यं पातालं
अनीयतनीतः॥ यपुरश्वोश्वमेधीय इत्यमरः॥१७॥ अन्वेषमाणा इति॥ तं अश्वं अन्वेषमाणाः अवलोकयमानाः अनंतसत्वाः पूर्णबलाः करैरखनित्राः करैरखानिअन्यपवर्तान्
नानि येषां तथोक्ताः वीराः शूरा सगरस्य पुत्राः पातालरंध्रं पातालबिलं प्रविविशुः प्रवेष्टुमिच्छंतः संतः पाथः खनिं समुद्रं च पाथः खनिं पृथ्वीं पाथोजलं खनिं कृत्वा निस्थानं
६ यस्मात्तां पर्वं खनंतं अवतारयतिस्म॥ करैरखनित्रं तं तत्पुरुषकृतिसुखं॥१८॥ आलोक्येति॥ कपिलस्य मुनेः पार्श्वे समीपे अश्वमालोक्य अहयस्तेन तस्करश्चोरइहास्तीति ब्रुवाणाः
वदंतः सगरात्मजाः उन्मीलिताक्षेण उद्घाटितनयनेन कर्दमजेन कर्दममुनेः सुतेन कपिलेन रोषात्कोपात् निरीक्ष्यमाणाः निर्दहिरे भस्मीचक्रिरे॥ इयं च कथा भागवते नवमस्कंधे॥१९॥
संतः

॥:[illegible]॥

तदंशराजातइति॥ तदंशराजातः सगरकुलोत्पन्नः भगीरथाख्यः भगीरथनामा तपोभिस्तरुणेंदुमौलिं शिवमाराध्य उपास्य अमरैर्देवैर्दुरापां दुःप्रापां गंगां भागीरथीं प्रपितामहानां पूर्वजानां नि
र्वापहेतोस्तर्पणार्थमुद्धारार्थमितिभावः॥ अवापप्राप॥ प्रपितामहानामपिबद्धौहेतुप्रयोगइतिषष्ठी॥२०॥ गंगाख्यां पावित्र्यंयकुंडलानिमंकारमाह॥ कमंडलूत्थेति॥ कमंडलोसनस्य ब्रह्मणः
कमंडलूत्था व्यापारयात्र निर्गता॥ विष्णुपदात्तुविनिर्गता॥ भर्गजटावतीर्णा शिवजटाविभूता॥ जन्हुसुता जन्होः राजर्षेः दुहितृत्वं गता॥ तदुक्तं हारवल्यां॥ राजर्षिणा ततः पीतां गंगां
दृष्ट्वा महर्षयः उपासितुं महाभागो दुहितृत्वेन जान्हवीमिति॥ एतादृशीस्यागसिद्धानदी गंगा जगत्त्रयं निभुवनं मंदाकिनी भागीरथी भोगवती स्वरूपेण पुनाति पावित्र्यं नयति॥२१॥ भगीरथइति॥
भाग्यानिधौ महदंश्यथाश्वयं महीद्र राज्ञि भगीरथेमाहेंद्रे आसनाधंसिंहासनं भागं अध्यासुपुअधितिष्ठति स्मासन्नतेसति तस्मिन्नावत्अन्ये अपि अहर्मणेः सूर्यस्यान्वयं भूमिपालाः

तदंशराजातस्तरुणेंदुमौलिं तपोभिराराध्य भगीरथाख्यः॥ अवाप गंगाममरैर्दुरापां निर्वापहेतोः प्रपितामहानां॥२०॥ कमंडलूत्था कमलासनस्य विनिर्गता विष्णुपदान्नदीसा
भागीरथी भर्गजटावतीर्णा जगत्त्रयं जन्हुसुता पुनाति॥२१॥ भगीरथे भाग्यनिधौ महींद्रे माहेंद्रमध्यासितवासनार्धं॥ अध्यासुरन्वपि च तामयोध्यां महर्मणेरन्वयभूमिपालाः
॥२२॥ ततो दिगंताधिपतिर्दिलीपः शतंक्रतूनाहरदश्वमेधान्॥ सुतं रघुं वंशकरं चलेभे सुदक्षिणायां सुरभेः प्रसादात्॥२३॥ सोदक्षिणेयो रघुरिंद्रबाधी शतांश्वमेधं पुरुहूतपु
पित्रा॥ आह्वातवाहो महता बलेन प्रतक्रुतादीनतमेजयत्तं॥२४॥ वंशानुपाः स्वर्गगाहयः तामयोध्यां अध्युषुः वसंति स्म॥ ~~[illegible]~~ आसनार्धं मित्युक्तमसमांशाविवक्षया

अर्धशब्दस्य नपुंसकविधानात्॥२२॥ ततइति॥ ततोनंतरं दिगंताधिपतिः नानादेशाधिपतिर्दिलीपः शतंशतसंख्याकान् अश्वमेधान् क्रतून् आहरत् चकार॥ वंशकरं कुलवर्धनं
रघुंरघुनामानं सुतं सुदक्षिणायां पत्न्यां सुरभेर्नंदिन्याः प्रसादेन लेभे प्राप॥२३॥ सोदक्षिणेयइति॥ इंद्रबाधीति इंद्रेण पुष्पतिनदिग्रहीत्यादिनागिनिः तथाविधः सोदक्षिणेयः सुदक्षि
णापुत्रः रघुः पुत्रो दिलीपेन शतांश्वमेधपुरुहूतपुत्रस्तुमहता बाहोर्बलेन प्राप्य पराकृतादीनतमंशाचीपुत्रं जयंतं अजयत् आकारितवान् स्पर्धया माइत्यालमेनपदं॥ यद्वा बाह्वपा
^भुज ^स्पर्धया॥

रघुर्दिलीपइति॥ रघुवंशादीपं रघुकुलप्रकाशकं दिलीपं यज्ञफलानुभुक्त्यै स्वर्गसुखानुभवाय दिवं स्वर्गं याते प्राप्तेसति समुद्रैरसंख्यैरपरिच्छिन्नैरिति यावत् पृतनासमुद्रैः सेनासमुद्रैः
चतुःसमुद्रीपरिखां पृथ्वीं जिगाय अजयत्॥ यद्वा पृतनाःसमुद्राः समुद्राख्यालक्ष्णनामिः पृतनाभिः सर्थः॥ समुद्रगण नारवर्धलक्षालिका॥ तदुक्तं रामायणे शतंखर्वसहस्राणां समुद्रमभि
धीयते इति॥२५॥ रघोरिति॥ रघोः रजः पुत्रोजातः किंविशिष्टः कुंजरघोरजन्य कुंजरस्येव घोरजन्यं युद्धं यस्य सः॥ पुनः कथं पुरुहूततेजाः इंद्रतापतुल्यः अथानंतरं सोजः स्वयंवरे इंदुमती
चंद्रतुल्यकांतिं इंदुमतीं अवोढ विवाह तथा च ॥२६॥ अजिनतिति॥ अजोपि राजा इंदुमत्यां शास्त्रप्रशस्तं दशस्यंदनं दशरथमजीजनत्॥ उत्पादितवान्॥ स्वयंच स्वर्गंतां स्वर्गप्राप्तां तामनुगमत्
राज्य अनुजगाम॥ कथं भूतः पुत्रप्रधानाहितराज्यभारः॥ पुत्रश्चप्रधानाश्च तेष्वाहितो न्यस्तो राज्यभारो येन सः॥२७॥ वितर्यजेइति॥ वितरि अजे मातरि इंदुमत्यां च अजातहार्दः अनुत्पन्नस्नेहः अ
रघुर्दिलीपे रघुवंशदीपे याते दिवं यज्ञफलानुभुक्त्यै॥ चतुःसमुद्रीपरिखांजिगाय पृथ्वीं समुद्रैः पृतनासमुद्रैः॥२५॥ रघोरजः कुंजरघोरजन्यः पुत्रोथजातः पुरुहूततेजाः॥ इंदुप्रभामिंदु
मतीं स्वयंवरे स चन्द्रवातव्यजेष्ट॥२६॥ अजीजनत्पुत्रमजोपि राजा शास्त्रं दशास्यंदनमिंदुमत्यां॥ तां स्वर्गतामन्वगमत्स्वयं च पुत्रप्रधानाहितराज्यभारः॥२७॥ वितर्यजे मातरि चेंदु
मत्यामजातहार्दः शिशुरेव राजा॥ प्रधानवृद्धापरिवर्तमानः शतानि वर्षाण्यवनीमपालि॥२८॥ युवा दिगंतेषु ●●निरवायकीर्तिः सौभाग्यसजं भारितिभप्रभाव॥ आनायितामंत्रि
वरैः सहस्रं नानानिवृद्धा नरनाथकन्याः॥२९॥ स्वैलन्नसमन्ताभिरसौसमंताभिरंतरां वेश्मसु दीर्घिकासु॥ रम्येषु हर्म्येषु रघुप्रवीरो रंतानिरंतारमयांचकार॥३०॥ श्रीशांबं॥
तदवस्थितुरवालितएव राजा प्रधानवृद्धापरिवर्तमानः सन् शतानि वर्षाणि वयः तरुणं वयः अब्धवावृद्धिप्राप॥ आमे पूर्वस्य पदर्त्सुइति ~~[illegible]~~ णततेपदइतिचिण्वज्ञावः॥२८॥ युवेति॥ युवा तरुणः स
दशरथः दिगंतेषु कीर्तिर्निरस्ताभाव जयस्तंभा शुभिरवायदरो पामेत्वामंत्रिवरैः मंत्रिमुख्यैः नानानिवृद्धौ नानादेशस्थाः आनायिताः नरनाथकन्याः राजकन्याः ऊढ्वाहे परिणीतवान् कथंभूतः
सौभाग्यरभिभ्रमावः इंद्रतुल्यपराक्रमः॥२९॥ स्वैलन्निति॥ समंताभिरिति च्छेदः असौ रंतारमणः रघुप्रवीरः दशरथः ताभी राजकन्याभिः समं सह समंताभ्यवतैः निरंतरं अनवरतं वेश्मसु
दीर्घिकासु गृहारामवा~~[illegible]~~पीपुरवेलन्नकीडन्सरताः राजकन्याः रम्येषु हर्म्येषु चिरंबहुकालं रमयांचकार संतोषयामास॥३०॥
श्रीः॥

यथाविधि ॥ स दशरथः यौवनं तारुण्यं साधयितुं सार्थकं कर्तुं रंतुं क्रीडितुं वनं [illegible] कुलं स्थानं वन्यते सेव्यते इति वनं उपवनं च [illegible] वृक्षसमूहः तत्र ययौ जगाम नामासु प्रतीपदर्शी पुंसकः स न अस्ते
लतक इव यवनसीम्नि लोलः सतृष्णः कुरंगीसुहृदि नरी पुंसकः आसकः [illegible] सारः मृगविशेषः स इव ॥ वंदीनामुपभोगस्य सामर्थ्यं द्योतयितुं हेतुगर्भं विशेषणं कुमार इति कालिदासः सर्वाभिरुत्तायितस्य न
मारः कामोपदिशत्वः ॥ ३१ ॥ कौसल्येति ॥ स दशरथः कलापकस्य मन्मथबहे स [illegible] चापारापाभवणपुत्रकेरापाधा कौसल्यया अरंस्त ॥ अनुरागेणासु ॥ केकयस्य राजपुत्र्या कैकेय्या सह केलिक्रीडां
व्यधात् अकार ॥ सुमित्रया सह सर्वसुखानि भेजे सिषेवे ॥ स्ववशास्तु स्वोक्ति [illegible] रेकास्तु तासु कौसल्यादिषु मध्ये रेजे शुशुभे ॥ कामुक इव ॥ स्ववशासु स्वकरिणीषु मध्ये करीव गज इव ॥ करिणी धेनु
कायवशा कलापाकृषण बर्हे इति चामरः ॥ ३२ ॥ ता एवेति ॥ तस्य दशरथस्य तरुणीनां शतानां संख्याकानां मध्ये तिस्र एव ताः कौसल्यादयः प्रियाः वल्लभाः महिष्यः कृताभिषेकाः बभूवुः ॥ स दशरथः ताः
ययौ वनं चोपवनं च रंतुं स यौवनं साधयितुं कुमारः ॥ यामास्व खेलद्वनसीम्नि लोलः सलकः कुरंगीष्विव कृष्णसारः ॥ ३१ ॥ कौसल्ययारंस्त कलापकस्य माकेलिं व्यधात्केकयराजपुत्र्या ॥ सुमित्रया स
र्वसुखानि भेजे करीव रेजे स्ववशासु तासु ॥ ३२ ॥ ता एव तिस्रस्तरुणीः शतानां मध्ये प्रियास्तस्य बभूवुर्महिष्यः ॥ शक्तीरिवाभक्तशरीरभाजो सिद्धीरिवाबुद्ध स सेव्यमानः ॥ ३३ ॥ ताभिः समंतं पयतः
सुरौघासहकृतानुकंपः सहस्रनिलिंपः ॥ संतानार्थं ताविधुरस्य राज्ञः समाः सहस्राणि नव व्यतीयुः ॥ ३४ ॥ ततः कदाचित्तमसानदेषु मुहुर्व्यचारी मृगयाविनोदी ॥ तुरंगसादी चतुरंगमुख्यः
कुरंगसारंगविहंगघाती ॥ ३५ ॥ वनेचरैर्वागुरिकैः किरातैः कर्णावतंसीकृतकर्णिकारैः ॥ विशोधितं गाढमगाढदावं धन्वी तमन्वीयुरथाश्ववाराः ॥ ३६ ॥ कौसल्यादीः शरीरभाजः शरीरधारि
ण्यः सभावो [illegible] तिस्रः अभक्तसेव्यमानाः ॥ ताभिस्त्रिरुद्भिः सेव्यमानः सः ताः कौसल्यादीः सिद्धीरिव तिसृणां शक्तीनां सिद्धीरिव अबुद्ध ज्ञातवान् ॥ ३३ ॥ ताभिरिति ॥ ताभिः कौसल्यादिभिः समं
सह कृतानुकंपः कृतकंपः अनिलिंपैर्वा [illegible] सहसुरौघा [illegible] विधुरः संतानार्थिनः विधुरस्य संतानार्थं चिंतयाधुरिव तस्य राज्ञः दशरथस्य नव सहस्राणि समाः संवत्सरा व्यतीयुः ॥
अतिचक्रमुः ॥ ३४ ॥ तत इति ॥ ततोऽनंतरं स दशरथः कदाचित् एकदा तमसानदेषु मुहुर्वारंवारं मृगयाविनोदी मृगयाकौतुकी स दशरथः चचार विहृतः स्म ॥ कथंभूतः तुरंगसादी अश्वारूढः पुनः कथंभूतः
तुरंगमुख्यः सेनाचतुरंगमुख्यः पुनः कथंभूतः कुरंगसारंगविहंगघाती मृगमतंगजपक्षिघातकः ॥ ३५ ॥ वनेचरैरिति ॥ धन्वी धनुर्धरः वनेचरैः तथा वागुरिकैः जालिकैः कर्णावतंसीकृतानि
कर्णभूषाकृतानि किंकिराताः कर्णिकारपुष्पाणि यैस्तथाविधैः किरातैः भिल्लैः विशोधितं विशोधेन शोधितं गाढं [illegible] निविडं दावं वनं अगाढं विशेषा अथानंतरं अश्ववाराः अश्वसादिनः तं नृपं अन्वीयुः अनुजग्मुः ॥ ३६ ॥

व्याघ्रसमूहांश्च

बृंहीयसेति ॥ बृंहीयसा अतिबहुले न वारणबृंहितेन करिगर्जितेन च बंहीयसा अतिसमर्थेन घाटकहेषितेन तुरगहेषारवेण तथा भयानकैर्भयंकरैः सैनिकसिंहनादैः तेषां क्ष्वेडाध्वानिभिः कृतकोलाहल ते
घटिकाद्वयं ताना वनमध्यप्रदेशाः मुखराः सशब्दाः आसन् ॥ शैशिर्ष्या चक्रानां पदानां पथि विशेषणस्य मन्वधानं विशोष्यमाणपदतेति न्यायात् हेषितबृंहितयोर्विशेष्यमाणपरत्वं तूयेर ॥ ३७ ॥ शाल्मा
निति ॥ वंशिवृक्षाद्दशरथः शाल्मान्हस्वा विंदुः शारैर्बाणैर्विलुप्तच्छिदः शरभान् गवयान् अष्टापदमृगविशेषात् व्यालपशून् हिंसन् शार्दूलसंघांश्च विलुप्य पि सिंहस्य हिंस्रान् सिंहांश्चाभिद्रुविदारयन्
हरिणांश्चापि घ्नन् ताडयन् मध्ये वनं वनमध्ये चचार ॥ ३८ ॥ वसंतेति ॥ वसंते नावि भ्राजितं शीलमस्येति वसंतविभ्राजी माद्रिलोणिभिः तथा विभवं गोमजाति तथाविधौ विराजि सज्जाजि दशरथे
पापर्द्धिविहारशीले मृगयारसिके सति भ्रमरालतासु पर्वस्थितपुष्पं गुंजन्तुल्य यथास्यात्तथा जगुः गुंजारवं चक्रुरित्यर्थः ॥ कलकंठसंघाः कोकिलसमूहाः कलं अव्यक्तमधुरं कुजन्तः ॥ ३९ ॥
बृंहीयसा वारणबृंहितेन बंहीयसा घाटकहेषितेन ॥ भयानकैः सैनिकसिंहनादैः [redacted] समुह [illegible] तेमा सशब्दा वनांताः ॥ ३७ ॥ शाल्मान्हरिविलुपन् शरभां मुखरा
श्चतं पनन्नाईलसंघांश्च शारैर्विनिघ्नन्पसिंहांश्चाभिदन् हरिणांश्चापि घ्नन् मध्येवनं पक्तिरथश्चचार ॥ ३८ ॥ वसंतविभ्राजि वनांतभाभि विराजिपापर्द्धिविहारशीले ॥ लतासु मंजुभ
मरा जगुंजुः कलं चुकूजुः कलकंठसंघाः ॥ ४० ॥ शनैरलुंबत्कलकंठ [redacted] डिंभान् वंचुपुटैश्चूतलताशलाकान् ॥ ततस्तदालोक्य विभाय भूयः पांथोजनः पंचमनादशंकी ॥
४१ ॥ मातंगदानायगतोमदालिस्तत्कर्णतालव्यजनाभिधूतः ॥ गुणाश्रये श्रीमति हंससेव्ये पद्मालपत्रप्रभवे ननराव ॥ ४२ ॥ बल्लीमतल्लीपुदहधानाव [illegible] च्युतेरवल्लभमाकमंता
चंचादुपंची कुलनादभंगी संगीतमंगीकुरुते स्म भृंगी ॥ ४३ ॥ शनैरिति ॥ कलकंठडिंभाः कोकिलार्भकाः शनैः मंदं शालाः आम्रामफलानि चंचूपुटैः अलुंपन् भक्षितवंत इति संबंधः ॥
ततस्तदनंतरं तत्कर्म आलोक्य पांथः जनः विभाय भयं प्राप कुतो भयं प्रापेत्यत्र हेतुगर्भं यतः स पंचमनादशंकी पंचमनामकः स्वरः पंचमनादः तं शंकते सौ तथाविधः ॥ वभाके ॥ षड्जं मयूरा ब्रुवते
गावस्त्वृषभभाषिणः आजाविकं तु गांधारं क्रौंचः कूणति मध्यमं ॥ धैवतं हयवान् ॥ निषादं ब्रुवते गजाः पुष्पसाधारणकाले पिकः कूजति पंचमं ॥ इति पंचमस्तु विरहिणां मतिदुःसहकारी [illegible] अतः पांथा
भयशंकिनः इति भावः ॥ ४१ ॥ मातंगदानायेति ॥ मातंगदानाय गजमदाय गतः मदालिः मदप्रियः अलिर्भ्रमरः ॥ तत्कर्णतालव्यजनेन तस्य कर्णावेवतालव्यजनं तेन अभिधूतो निराकृतः गुणाश्रये सौरभ्यादिगु
णाश्रये श्रीमति शोभावति हंससेव्ये पद्मप्रभवे पद्मजाते पत्रप्रभवे [illegible] सरकरावशब्दं चक्रे ॥ यथा कश्चिल्लोके चांडालदानाय गतः सतेन निराकृतः सन्गुणाश्रये पात्रत्वादिगुणयुक्ते श्रीमतिसंपत्ति
शालिनि हंससेव्ये परमहंससाश्रिते पद्मवने कमलपुंजे वने भागीरथ्यादिजले पद्मानांप मुहुः सत्ररोदितेति तदादि विभावः ॥ ४२ ॥

६

वल्लीमनल्लीति ॥ वल्लीमिव वल्लीं कुसुमवल्लीं कुसुमवल्लीं पदं दधाना स्थापयंतीव अंतरे अन्यस्यां वल्ल्यां स्थितमिति शेषः ॥ वल्लु भंगी यं भृङ्गां आह्वयंती आकारयंती चंचद्विपंचीकलनादभंगी यत्र तीवाघमाना
ना सौविपंचीतस्याः कलनादः अव्यक्तमधुरशब्दः तस्याः भंगीव भंगी यस्याः सा एवंविधा भंगी भ्रमरी संगीतं गीतवादिरूपं अंगी कुरुते स्म भंगी चकार इव कुसुमपमा ॥ इत्यादि द्योतका भावा ॥४२॥ आरूढपं
कृति ॥ भंगी भ्रमरी स्मरमिति मिनदनरा दनुजगाञ्जिगीषुः कुसुमसायकस्य चापटंकारं कांक्षमाणानीति संबंधः ॥ विश्वं जेतुमिच्छुर्यः कुसुमचापः पुष्पधन्वनः तस्य चापधनुः तस्य टंकारो झांकारः तस्य शंका शंकमानानी
ल्लारयामास ॥ जगज्जैत्रस्य कामस्य तिन्त्रावल्ल नामद्भुः सोऽपि पुष्पाणि हा मालिः पुष्पाणि चचार इति निश्चितः कीदृशा भंगी ॥ आरूढपंकरुहनालदोला दोलायमाना ॥ आरूढ अधिष्ठिता पंकरुहनालमेव
आंदोलायमाना दोलायया अतएव दोलायमाना चपलायमाना ॥ पुष्पं प्रसवं भक्षितिहल्लः ॥४३॥ तद्वनमिति ॥ तद्वनं नभ यति तत्किं यत्र वने माधवी वासंतीलता न भासीत्यर्थः सा लता न यस्यां माधवी लताया मंजुमंजरी उद्गता
(वल्लीमिव वल्लीं कुसुमवल्लीं पदं दधाना स्थापयंती अंतरे वल्लुभमाह्वयंती ॥ चंचद्विपंचीकलनादभंगी संगीतमंगीकुरुते स्म भंगी ॥४२॥ आरूढपंकरुहनालदोला दोलायमाना स्मितरं नभंगी जगज्जिगीषुः कुसुमेषु
चापटंकारशंकां सरसि अतानीत् ॥४३॥ न तद्वनं यत्र न माधवीलता न सा लता यत्र न मंजुमंजरी ॥ न मंजरी सा न च यत्र सौरभं न सौरभं वस्थ न यत्र षट्पदाः ॥४४॥ न नेव राजंतं वसंतवल्लीः
वसंतवल्ली कुसुमधुव्रताल्याः ॥ मधुव्रताली कुसुमनोज्ञनाद मनोज्ञनाद कुसुमं नासि यत्नो ॥४५॥ ततो वनांते गलिते वसंते वियोगमहोग्नण्यभितः प्रवृत्ते ॥ राजाप्यपत्योमृगयाविनोदात्त्यागाढंगृही तो गहने वभार ॥४६॥
मंजरीना ॥ सा मंजरी न यस्यां सौरभं न तच्च सौरभं यत्र सौरभे षट्पदा भ्रमराः न संति ॥ अयमाशयः तस्मिन्वने कर्वोक्त सर्वमासीदिति ॥४४॥ एवंश्लोकमालिने कुसुमवसंतं वर्णयित्वा इदानीं मद्यमुत्वेन वर्ण
यति वनेत्विति ॥ वने कुसुमसंतवल्ल्यः माधवीलताः अराजंत शुशुभुः वसंतवल्लीकुसुमधुव्रतालः भ्रमरपंक्तयः मधुव्रतालीकुसुमनोज्ञनाद मधुरस्वराः मनोज्ञनादकुसुमं नामनासि अराजंत इत्यस्य सर्वत्र संबंधः
श्रीष्मं वर्णयति ॥ ततइति ॥ ततः अपत्योपि प्रियः सुंदरो वा राजा मृगयाविनोदात्त्याग गृहीतः मृगयापापर्द्धिः सैवापि त्यागीतया गृहीतः वशीकृतः कस्मिन्दसलि वनांते वनमध्ये वसंते गलिते सति महोष्म
णि आधिक्ये ताप श्रीष्मे अभितः समंतात् प्रवृत्ते सति ॥ आकस्मिकप्रवाद् पुरुषः विनोदात्त्याग गृहीतः सन् वने चरति तद्दितिभावः ॥ अपत्यः सुंदरः शोक इतिहल्लः ॥ प्रियः स्त्रीणामपत्यम् इति श्रुतेश्च ॥४६॥

[illegible]

अंभोभिरिति ॥ अभितः तापसे अंभोभिर्जलैः कुंभं उदकुंभं भरयंति सति सः कुंभिनीशः पृथ्वीशः दशरथः इति यावत् कुंभिभ्रमिगजबुद्धितः अमत् जातवान् ॥ अयपश्चात् मनिर्मनुवांसिनीं तस्य नीरसं नीचतीस्यति देशे
शब्दवेधी शब्दमात्रलक्ष्य इत्यर्थः ॥ मर्माविधं मर्मस्थलं वाणं मुमोच विमुक्तवानित्यर्थः ॥ उं अगतिस्य तकुंभपूरणाह अस्य शरे तस्य अत्यंतं करं च कुंभिनीशः वेदोक्तगोविंदेति धनंजयः ॥ कुंभिकुंजरवाणेऽभर
दिनः सामोद्भवः सामोद्भवः सिंधुर इति हलः ॥६७॥ हाता तेति ॥ हा खेदे ॥ तातततातेति दुःखाति शयेन दीर्घाद्वात् बुद्धि पूर्वकं अमंदं अनल्पं आक्रंदं आनंद आकर्ण्य श्रुत्वा विदीर्णचेताः विषण्णान्तः
करणः सदशरथः ब्रह्महत्या वा भ्रूणहननं आभिशंकमानः अमिमाणः आजम्भराततभाव ॥ मुक्तचापः सक्तधनुः सन् मनसि अंतःकरणे अमीमांसत विचारयामास मानवे चारणे ॥६८॥ ६९॥ हा कष्टमिति
हाकष्टं महद्दुःखं अहं असुखयात अव्यात्मविकिन्द्र मकरवं ॥ किं विशिष्टं कृतं कुंभपूरं कुंभस्य पूरः कुंभपूरः कृते कुंभपूरायं नतत् अंभः जलं आदितुं आदातुमिच्छु इत्यर्थः ॥ तेनाहं शंकमनमशरे वाणः
अंभोभिः कुंभपथं कुंभमभरितं वकुंभिध्वानिसाभतः कुंभिनीशः ॥ निर्मानुषे शब्दवेधीर्ममाविधात्र मुमोच वाणं ॥६७॥ हा तात तातेति निहगाद मंदमाक्रंदमाकर्ण्य विदीर्णचेताः ॥ सब्रह्महत्या
भिशंकमानो मनस्य मीमांसत मुक्तचापः ॥६८॥ हा कष्टमव्यात समकुंभपातमादितु मंभः कलकुंभपूरं ॥ शरोप्यधीत्य मम शब्दपाती शापेन पापेन च हा हतोस्मि ॥६९॥ अंबेति ताततो विलपा
ल्पीति कोनाम वै कोकिलमंजुनादः ॥ बालो मरिष्यन्मम बाणविद्धः पित्रोः स्मरत्येव मुहुर्मुहुर्यः ॥७०॥ जीवंत्सयावन्न जहाति विद्धः कुछ श्रयाव नरोपतन्ये ॥ तावद्गतस्तस्य पदोः प
तित्वा प्रसादयेत्यादिकृपां विदन् ॥ कृता न्वद्दण्डवधमस्य कृतोहजानक्त्स्मेनचवक्रमिमोजो ॥ तथापि विक्रि[illegible]पातिवंदेयत्ती देवाश्रमो ब्रह्महणं भणेयुः ॥७२॥ सोपि शब्दपाती शब्दपाति शब्द
पाती अयधीत्य हत वान् ॥ क्षिमुर्ता शब्दः आक्षेपे ॥ हा खेदे शापेन नरवध जनितेन पापेन च हतोस्मि नष्टोस्मीत्यर्थः ॥६९॥ अंबेति ॥ अंबेति मातरिति तातेति पितरिति विलापपीति अति शयेन विलपति
कोकिलमंजुनादः कोकिल मधुरस्वरः को वा भवेत् त्वाङ्गणात्तदितरस्यातितर्कः ॥ मर्मबाणविद्धः बाल इति दशरथाभिप्रायेण ॥ अमरिष्यदिति पनारपुरम भविष्यदिति निश्चयः ॥ अवंधापु
धत्तीत्यस्यति भावः ॥ मुहुर्मुहुः पुनःपुनः मुरिच्छुरेव पित्रोः मातापित्रोः स्मरति ॥ अधीगर्थेति षष्ठी ॥७०॥ जीवन्निति ॥ विद्धः सतापसः यावत्प्राणान् जहाति न त्यजति ॥ कुंधश्रयाव
न्नयोगत्यावेतत्यापं न ददाति तावद् गतः सन् तस्य मपारसिनः पदोश्चरणयोः पतित्वा प्रणाम्य कृपां विदन्नापि प्रकारेण एनं प्रसादयेयं प्रसन्नं करिष्यामीत्यर्थः ॥७१॥ कृतेनेति ॥ कृतेना
अनवलोक्य विप्रहणापि अहत्य यथं प्रोणाहं तीमाणाम कृदः अहं यद्यपि कर्मेच नकृत्वापि समीपवनवाव्यमि नबदामित थापि वंचम तीपवभात समाहारः विश्रोक्षाति कथापि व्याति देवाश्रमो ब्रह्महणं ब्रह्मघातक

[illegible]

अस्य

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

FOLIO NOS.

7 – 8

॥यद्यपीति॥ यदि एषः जीविष्यति तर्हि अस्मै राज्यं दास्यामीति संबंधः॥ किंविशिष्टोहं दास्याचरणेन भृत्यभावेन नम्रः॥ तस्या चरणं सेवानुयानम्। म्रियेत चेत् तर्हि युधकृत्तशीर्षः अहं स्वदास्याच्छिन्नशिरा अहं
शरीरं हित्वा सत्कालं तं अनुम्रियेयं मरिष्यामि॥७३॥ विचार्य यामेति॥ मनस्वी प्राज्ञः स्नातःकरणः असमीक्ष्यकारी अविवेकी नृपतिर्दशरथः इति पूर्वोक्तप्रकारेण विचार्य चिंतयन् तेन तपस्विनं अचेद्रुमनाः
द्रुमनाः सन् करालेदारुणे तमिस्रजाले अंधकारसमूहे यामिनि निशीथकाले अर्धरात्रसमये पद्भ्यां चरणाभ्यां अश्वं त्यक्त्वेति भावः॥ तमसानदीं अयासीत् जगामेत्यर्थः॥७४॥ इत्युक्तेति॥ घटाधारं जटाल
शीर्षं कुंभाश्रयजटिलशिरसं अंबेति रटंतं करंदं तं कुर्व्यां पृथिव्यां लुठंतं लोलयमानं इष्वा बाणेन प्रोतं विद्धं तापसं दृष्ट्वा इ पुईमोरितिः स्त्रीलिंगनिर्देशः॥ कंभः कंपनशीलः॥ अभिसंप्रोध्य सांत्वयित्वे
त्यर्थः॥ कथितात्मवृत्तः कथितस्ववृत्तांतः नृपोऽपृच्छत् पप्रच्छेत्यर्थः॥७५॥ किं पृच्छतीत्यत आह॥ कस्त्वमिति॥ हे तपस्विन् कलशेन तुनेन घटेन उदकं नेनात्यंकः किंवर्णक इत्यर्थः॥ मातापिता तावासह

य यद्यपि जीविष्यति राज्यमस्मै दास्यामि दास्याचरणेन नम्रः। म्रियेत चेत्वा युधकृत्तशीर्षो हित्वा शरीरं तमनुम्रियेऽहम्॥७३॥ विचार्य इत्यसमीक्ष्यकारी प्राज्ञो मनस्वी द्रुमनामनस्वी॥ निशीथकाले
नृपातः करालेतमिस्रजालेतमसामयासीत्॥७४॥ इत्युघटाधारं जटालशीर्षं रटंतमंबामिति लुठंतमुर्व्यां॥ तं प्रोतमिष्वा कथितात्मवृत्तः कंभोभिसंप्रोध्य नृपोऽथ पृच्छत्॥७५॥ कस्त्वं तप
स्वी कलशेन तुनेनाम्भो ह्याविता वा सहजः सखा वा॥ कस्तेऽस्ति बंधुस्तमिहाह्वयेयं त्वां जीवयेयं कथमप्यभीष्मिः॥७६॥ पापर्द्धिनाम्नी मृगयापि सत्यं नात्मस्य यत्सानकमागतं मे॥ कथं त्वनेन

म स्त्वमियां नेन दुष्कर्मणा लोकविगार्हितेन॥७७॥ रघोः कुले पंक्तिरथात्सुभूते कामुलिजघाने पहहा वकीर्तिः॥ चिरायमेवत्स्यति जीवलोके कथं नु वावृत्स्यति पापिनः श्रीः॥७८॥ श्रीरंघर्द॥

नः बंधुः सखा मित्रः एतेषु मध्ये तव कोवास्ति तमिह आह्वयेयं आकारयेयं किमर्थमिति चेत्तर्हि अभीप्सितं यादिभिः कृत्वा त्वां कथमप्यहं तत्प्रयासेन जीवयेयं जीवयिष्य आशंसायां मितिलिङ्
७६॥ पापर्द्धीति॥ मृगया पापर्द्धिनाम्नीति सत्यं॥ पापस्य ऋद्धिः पापर्द्धिरिति सत्यं नामेत्यर्थः॥ कृतवधघस्मात्कारणात्॥ जात्मस्य असमीक्ष्यकारिणः अविवेकिनः मे मम पातकं आगतं प्राप्तं लो
कविगार्हितेन जगन्निंदितेन नानेन तपस्विवधरूपेण दुष्कर्मणा निंद्यकर्मणा अनेन त्वं निष्पापत्वं नास्ति यस्य सः तस्य भावस्तत्त्वं कथं नु इयां कथं वा प्राप्नुयां प्राप्नुयामित्यर्थः॥ इयामिति णिगताविति
स्यात्त्वं सा वा लिङ्॥७७॥ रघोरिति॥ अन्वयः रघोः कुले पंक्तिरथात् दशरथात् नाम्नः सुतिता वसंजन्मान हतवान्निति॥ अपकीर्तिरपत्राः जीवलोके मनुष्यलोके चिरायाचिरं वत्स्यति॥
अहह खेदे नु वितर्के॥ पापिनः मे श्रीः कथं वा वर्त्स्यति वर्धिष्यतीत्यर्थः॥ न कंबल्स्यतिरूपं वृतु वर्तने इत्यस्य लृटि॥ द्वितीयं वृधु वृद्धावित्यस्य॥७८॥
श्रीः॥

॥द्विजोसीति॥ द्विजोसि किं ब्राह्मणोसि किं इह अस्मिन्नविषये क्षिप्रं शीघ्रं अभिधेहि वद तावत् नवप्राणमोक्षः प्राणोत्क्रमणं न अस्तु मा भवत्वित्यर्थः॥ एतत्पापमहमज्ञानतः अकार्षं मे त्वं किं करोमि मम माक
प्रायश्चित्तं निर्दिश त्वमिति इत्यर्थः॥ अहं तव किं करोमि त्वं निर्दिश किं नु मिलामीति भावः॥ प्रायश्चित्तेरप्ये सेनो यदज्ञानकृतं न पुनर्धादिति स्मरणात्॥७९॥ इत्थं श्लोको करा राजप्रश्नोत्तरमाह॥ सोब्रूतेति॥ अहं ब्राह्मणजातिः
ब्राह्मणजन्मा जातिः सामान्यजन्मनोरित्यमरः॥ न अस्मि न भवामि इति सोब्रूतेति संबंधः॥ कस्त्वं तपस्विन्निति इत्यस्योत्तरमाह मां वैश्यतपस्विनं तु करणसंज्ञं जानीहि॥ वैश्यात्तु करणः शूद्रायामिति याज्ञवल्क्यः॥ तथा च
रामायणं॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयतां॥ नाहं द्विजातिरहं राजन् मा भूत्ते मनसो व्यथा॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप इति॥ मातापितावेति प्रश्नस्योत्तरमाह॥ तरुलंबितायां वृक्ष आसंजितायां स्कंधादिकायां
।वीवधिकायां मम अंधौ अनाथौ मध्ये तिष्ठतो नाथरहितौ पितरौ स्तः वर्तेते इत्यर्थः॥८०॥ वृद्धाविति॥ अनंतरं कथं प्राप्त इत्याशंक्याह वीवधिकाधिरूढौ स्कंधादिकासक्तौ [illegible] ज्ञानिन नगमयं अहं कर्मवशा

द्विजोसि किं क्षिप्रमिहाभिधेहि न प्राणमोक्षस्तव तावदस्तु॥ अज्ञानतः पापमकार्षमेतत् करोमि किं मे तव वा किं करोमि॥७९॥ सोऽब्रूत न ब्राह्मणजातिरस्मि जानीहि मां वैश्यतपस्विनं तु॥ अंधावनाथौ पितरौ मम स्तः
स्कंधादिकायां तरुलंबितायां॥८०॥ वृद्धावनौ वीवधिकाधिरूढौ काशीं नयन् कर्मवशादिहागां॥ पृथं परासो मयि कान नानौ धनः पराः स्युः पितरौ पिकास्तु॥८१॥ तावेकतस्तौ हत एकतोहं [illegible] विधिर्बलीया
न्राधवृद्धाः सिद्धिनं॥ जात्यंधयोरंतिकमाशु नेयं कायं मदीयं कलशेन तोयं॥८२॥ यावन्न यातौ न मरिष्यतस्तौ तावत्स्वयं पार्थिव पाययेथाः॥ जलं निनीषुर्जरतो हतोहं न लंघनीया खलु नाससनाज्ञा॥८३॥
मदेकपुत्रौ च मदेकमित्रौ मदेकदृष्टी च मदेकयष्टी॥ मदेकलोकौ मदुपात्तशोकौ कृपालय पालय तौ नृपाल॥८४॥ इत्र कर्माधीनतया इहारण्ये अगां आगच्छं [illegible] नांतेवनां ते परासो गतप्राणे सति पिपासतृषा न

मिष्यपितरौ कथं कतमप्रकारेण अस्तु भ्रमाणान् पुराधनः धास्यत इत्यर्थः॥ यावत्पुरा निपात बाल [illegible] भविष्यार्थे लट्॥८१॥ ताविति॥ तावंधौ एकतः एकस्मिन् भागे स्तः वर्तेते अहं एकतः हतः विधिर्दैवं बलीयान् बल
वत्त्वस्तु॥ त्वं किं विदधासि करिष्यसि मया विनज्ञातमवेदानीं किं कार्यमित्याशंक्याह जात्यंधयोः जन्मांधयोः पित्रोः अंतिकं समीपं आशु शीघ्रं मदीयं कायं शरीरं कलशेन तोयं च नेयं त्वयास्यामित्यर्थः॥८२॥ [struck]
यावदिति॥ हे पार्थिव पृथ्वीश्वर यावत्तौ न मरिष्यतः प्राणान् हास्यतः तावत्स्वयं जलं पाययेथाः जलपानं कारयेथाः॥ जरतोर्वृद्धयोः जलं निनीषुः नेतुमिच्छुरहं हतः नष्टः न लिंसन्नाज्ञा ब्रह्महत्या न लं
घनीया अलंघनीयेत्यर्थः॥८३॥ मदेकपुत्राविति॥ हे नृपाल राजन् मदेकपुत्रौ अहमेव एकः पुत्रो ययोस्तौ एवं मदेकमित्रौ अहमेव एकमित्रं ययोस्तौ मदेकदृष्टी [illegible] उभयोरंधत्वात् मदेकयष्टी मदेकावलंबनौ
मदेकलोकौ मयैव एकः मुख्यः लोकः पारत्रिको ययोस्तौ मदुपात्तशोकौ [illegible] तौ पितरौ कृपालयः कृपानिधानस्त्वं पालय रक्षेत्यर्थः॥८४॥
श्रीः॥

१० नश्रमहेति॥ हे नरनाथ राजन् त्वं श्रमसहाः श्रमघातकोन जातइति शेषः॥ इदं दिष्ट्या भाग्येनेत्यर्थः॥ तव स एव लाभः॥ अत्र मद्घातविषये मा भैषीः मा भयं प्राप्नुहीत्यर्थः॥ तथापि तव घातकोहं किं करोमी त्याह हे धात्रीशायत
धात्राचलि णाले लाटलिखितमायुः कर्मादिकं तदेतत् परिमार्ष्टुं निराकर्तुं कोवाईष्टे समर्थो भवति॥ न कोपी त्यर्थः॥ आयुः कर्म वित्तं च विद्या निधनमेव च॥ पंचैतानि विलिख्यंते गर्भस्थस्यैव देहिन इति॥८५॥ तथा
होति॥ नत तस्मात् याहि गच्छ इहेन् धाम तम सा यौ मा म्याधि तन्मांसहे वम च्छरीरं अनलसाद्विधाय दग्ध्वा कृत्वा लिवागे सामि विधानात् रचितं स्यामिदं॥ त्रयाणां नोऽस्माकं कृत बंधुकृत्यः संपादितस्वजनकृत्यः
छतपारलौकिक क्रियस्त्वर्थः॥ त्वं अप्रमत्तः अवहितः सन् राज्यं कुरुष्व॥ प्रमादफलं दृष्टं अतः प्रमादं त्यज त्वं राज्यं कुरुइत्यर्थः॥८६॥ इति ब्रुवाणोसि॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रुवन् वदन् वदन्याहुः स्वेन अभिभूतः परा
भूतः भूतेशाशिवं अंतःकरणे निधाय ध्यात्वा साश्रुनेत्रे रोदनयुक्ते नेत्रे नरेश्वरराजानि पश्यति सति नमः शिवाय इति शिव पंचाक्षरीजपन् समस्मार प्राणान् विसृज्य गच्छति बानि त्यर्थः॥८७॥ मृतं गृहीत्वेति॥ मृतं गतप्राणं
नश्रमहत्वं नरनाथ दिष्ट्या स एव लाभस्तव मा च भैषीः॥ धात्रालला टलिखितं यदेतद्धात्रीश कोवा ममार्ष्टुमीष्टे॥८५॥ तद्याहि नद्धामिह मच्छरीरं मांस्यांस हैवानलसाद्विधाय॥ त्वं नस्त्रयाणां कृतबंधुकृत्यः
कुरुष्व राज्यं कृत्यप्रमत्तः॥८६॥ इति ब्रुवन्वेदनयाभिभूतो भूतेशमंतःकरणे निधाय॥ नरेश्वरे पश्यति साश्रुनेत्रे नमः शिवायेति जपन्ममार॥८७॥ मृतं गृहीत्वा मुनिपुत्रमंसे नादेयमादाय घ
टेन तोयं॥ राजैतदादिष्टतरुप्रदेशं देशाधिपः प्रापभयाकुलः सन्॥८८॥ पदध्वनिं तस्य निशम्य वृद्धा मत्वाऽऽत्मजं गद्गदसन्नकंठः॥ जंबूलतालंबितवीबधस्थो राजानमंधः सहसा निरूचे॥८९॥ किं तात
संतापविशुष्ककंठो गवुत्कंठमानो भवदागमाय॥ त्वदेकजीवा वधिदावमावां विहाय यातोसि चिराय नागाः॥९०॥ मुनिपुत्रं अंसे स्कंधे गृहीत्वा स्थापयित्वा नादेयं नद्यां भवं तोयं जलं घटेन आदाय गृहीत्वा
देशाधिपः अनेकदेशस्वामी दशरथ इति भावः भयाकुलः सन् दशानैर्मंदं तदादिष्टतरुप्रदेशं तापसकथितं जंबूवृक्षदेशं प्रापइत्यन्वयः॥८८॥ पदध्वनिमिति॥ तस्य राज्ञः पदध्वनिं चरणशब्दं निशम्य श्रुत्वा
आत्मजं मत्वा पुत्र आगत इति ज्ञात्वा गद्गदसन्नकंठः गद्गदेन बाष्पेण सन्नः स्खलः कंठो ध्वनिर्यस्य स तादृशः जंबूलतायां जंबूवृक्षशाखायां आलंबितः आलंबितो यो वीवधः पर्याहारः भारो यस्य
तत्र तिष्ठति तादृशः सहजानिः सभार्यः वृद्धः अंधः वैश्यमुनिः राजानं ऊचे अवोचदित्यर्थः॥ [illegible] कंठोगलेसन्निधाने च्युतोमदनेपादपेइति विश्वः॥ सत्वं मत्वाविशंपिण्डा दाविति बैजयंती॥ गद्गदं बाष्पमश्रु
चेति हलः॥८९॥ किमुवाचेत्याह॥ किं तातेति॥ हे तात संतापविशुष्ककंठो संतापेन पिपासाजनितातापेन विशुष्ककंठो निरस्तगलौ भवदागमाय त्वदागमनार्थं उत्कंठमानौ उत्कंठितौ त्वदेकजीवौ त्वमेव एकः
जीवः जीवनं ययोस्तौ त्वदायत्तजीवितमावयोरित्यर्थः॥ अधिदावं वने आवां विहाय त्यक्त्वा यातोसि गतोसि चिराय चिरं न आगाः एतावत्कालपर्यंतं नागमइत्यर्थः॥९०॥ । श्री: ।

तमालनीलानीति॥ तमालः कालस्कंधस्तद्वन्नीलानि तमांसि जालं धयोरपि नौ आवयोः चित्तं अंतःकरणं भावयंति भयं प्रापयंति॥ तथा शिलाः भ्रगार्यः भ्रगालाः को कुत्र्यश्च घोरैर्दारुणैर्विरावैः शब्दैः धैर्यं विदार्य भेदयित्वा
भापयंति भयं प्रापयंतीत्यर्थः॥ बिभेतहेतुभयइत्यात्वं वा भीस्म्योर्हेतुभयइत्यात्मनेपदं॥ आत्मपक्षे पुक् आत्वाभावे भीयाहेतुभये पुगिति पुक्॥९१॥ मा घाश्चेति॥ व्याघ्राश्च सिंहाश्च अरण्यवसंति निशि रात्रौ स्रवंतीषु
नदीपु भूताः पिशाचाः चरंति॥ बालस्त्वं एकः असहायः हिंस्राः घातुकाः [illegible] बहवश्च संति एवं सति हे पुत्र पुनः पुनः समागतोसि आगतोसीत्यर्थः॥९२॥ आनीतमिति॥ कुंभपूर्णं पूरितं मम भः जलं आनीतं मंक्षि
ताहितं न बिलंबितं यथा तथा इहास्थितौ तवातौ आवां पायय स्वपानं कारय॥ हे तात त्वं पुनरत्रातरा शाः अकृतप्रातर्भोजनः अत एव क्षुधितोसि तादृशस्त्वं मत्स्वजातं गाहरणार्थं गतं अतो तुरक्तः भः कोति तत स्त्वं
स्थिरायुर्भव इति आशीः॥९३॥ इति ब्रुवतीति॥ अंधमुनौ वैश्यतपस्विनि इत्येवं ब्रुवति सति सकंपः कंपसहितः किं करिष्यतीति भयादिति भावः॥ जातानुकंपः जातकृपः स्वपातिजं गादइत्याचाहि मुवाचेत्याह अहं ते सुतोन
तमालनीलानि तमांसि चित्तं जालं धयोर्नौ अपि भीषयंते॥ शिवाः श्रृगालाश्च विरावैर्घोरैर्विरावैरिह भावयंते॥९१॥ व्याघ्राश्च सिंहाश्च वसंत्यरण्ये निशि स्रवंतीषु चरंति भूताः॥ बालस्त्वमेकोबहवश्च हिंस्राः
कुण्ये पुनः पुत्रसमागतोसि॥९२॥ आनीतमंभो यदि कुंभपूर्णं तूर्णं तवातौ विहवाययस्व॥ अप्रातराशः क्षुधितोसि तात भक्तोतुरक्तोसि भव स्थिरायुः॥९३॥ इति ब्रुवत्यंधमुनौ सकंपो जातानुकंपोन्वपातिजं गाद दीना
हे सुत नस्तेसुताहं पितरौ जानीहि राजानमजात्मजं माम्॥९४॥ अस्मिन्निदाघे मृगयातुरः कोमृगानुबिभित्सुः सरिति न्यवात्सं॥ उभैनमभोयतकुंभिबुध्या त्वत्सूनुमस्ता समयोघबाणः॥९५॥ पुत्रः विपासुः पुर
तोयमास्तीविपासुरंभः पिबसाद्वितीयः॥ अहं सुतावांवितरौ युवां मा दिवसयायायुधयोरियंभूः॥९६॥ विषीद तंमा विधुरी हिरास्यप्रसीदतं मय्यविसापराधे॥ अध्यक्ष्यासिंहासनमप्ययोध्यमुत्केभुवं मा शुचि हतमाङ्क्॥९७॥
नाहिं को सीत्या शंक्या हमाते सुताहि सितारपुत्रघातक अजात्मजं अजपुत्रं दशरथं राजानं जानीहि॥९४॥ कथं पुत्रं घातितवानसीत्याह॥ अस्मिन्निदाघे श्रीष्मे मृगयातुरः मृगयासक्तोमृगानारण्यपशून् राविविभित्सुर्वेद्धुमिच्छुः सरिति
तमसापांन्यवात्संनिवासमकार्षं॥ अंभः उभं तं प्रस्यं तं त्वत्सूनुं युष्मत्पुत्रं बंकुभिबुध्या वन्यगजभ्रांत्या अमोघबाणः अव्यर्थबाणः अहं अव्याल्समताडयं॥९५॥ पुत्र इति॥ स इदानीं कुत्रास्ते इत्याशंक्याह॥ अयं पुत्रः परासुर्गत
तप्राणः पुरत आस्ते वर्तते॥ सद्वितीयः पत्नीसहितः पिपासुः पातुमिच्छुस्त्वं अंभः पिब युवयोः अहं सुतः पुत्रः मे मम युवां पितरौ मातापितरौ सः परासुः पुत्रः दिवं स्वर्गं यायात् गच्छतु॥ इयं मदीया भूः युवयो रस्त्वित्यर्थः॥
॥९६॥ विषीदतामिति॥ युवां मा विषीदतां विषादं मा प्राप्नुतं॥ ईदृशो दुर्भेद्यस्तेसति कथं चिद्भवितव्यमिति चेन्नत्रोह॥ अस्य पुत्रस्य विधिदैवं ईदृक् एतादृशं दैवं अन्यथाकर्तुं कोपि समर्थो न भवतीति भावः॥ सापरा
धेपि मयि प्रसीदतं प्रसादं कुरुतं॥ अध्यक्ष्य अयोध्यं अयोध्यायां सिंहासनमध्युष्य अधिष्ठाय सिंहासने उपविश्येत्यर्थः॥ भुवं पृथ्वीं भुंक्ष्व पालय तं भुंक्ष्वि शोके मा माङ्क्षमज्जनं मा कुरुतं॥९७॥

श्रुत्वेति॥ निर्घातः ओघोल्कमौत्पातिकः शब्दविशेषस्तद्भिन्नं तत्सममिति॥ अहं तु तस्य सुताहं पितेति निशाद्विपर्यकत्वं स्वरः श्रुत्वा पर्यस्तदेहः प्रसन्नशरीरः पतितः सदारः सस्त्रीकः विकृतपदं प्रत्यागत्य विला
पं शोकं विदधान् कुर्वन् स्वाप च्यापादितं पुत्र वृत्तं मुनि राजा इति शेषः॥ ७६॥ मुनिः अपराधं निगदितुं बोधं ॥७८॥ न त्वा मितितो हे राजन् त्वं भस्म भवति ते शापे इति शापं न ददामीत्यर्थः॥ कुत इति चेत्। ऐक्ष्वाकः इक्ष्वाकु
गोत्रापत्यं आयोध्यकः अयोध्या निवासी तं सौख्य निवासः इत्यन्वयस्या स्वार्थकः॥ यद्वाधुना दिता दस्या निवास इत्यर्थे वा ढुकर्थकः वुञ्॥ अर्कवंश्यः सूर्यवंश्यं दिगादित्वात् यार्थे यत्॥ रघुवंश्या तंतु तं तु भिव तं तु मं
कुरं रघुवंशानां तु एवं विधं लोके तु हि पितुर्न इह न च्छामि॥ न हि मम मा पराधः सोऽ८ः सम्यग्ज्ञातमिति वक्तमाह॥ नतव सुतघात मंतु पुत्रवधापराधं मं तु ब्रह्मं तु न सेहं न शाक्तो मीत्यर्थः॥ येन वै कुत्सादेशात्पुत्रो
विलिह॥९९॥ जहाहि देहमिति॥ प्रकारांतरेण शापप्रदानमाह॥ विधाजरथः वृद्धः हा पुत्र पुत्रेति रुदन् अहं देहं जहामीति शेषः तथा त्वमपि देहं जहाहि त्यजेत्। उदश्रुरुद्धतामुत्स्यं शोकसिंधौ शोकसमुद्रे मं
अत्वेति निर्घात निभं वचस्तु देहः पतितः सदारः॥ विकृत्य वृद्धो विदधाति लापं दित्सुर्श्व शापं निजगाद रूपं ॥९८॥ न त्वांन्न शापेन सभस्म भवेति राजन् दहेत्स्वा कुमायोध्यक मर्कवंश्यं॥ नेहे विहंतुं रघुवंश्य
तं तु सेहे न मंतुं सुतघातमंतुं॥९९॥ जहाहि देहं जरठो यथाहं हा पुत्र पुत्रेति रुदन्नुदश्रुः॥ मं चक्षितो मश्यसि शोकसिंधौ पुत्रस्तदा कोपि न सन्निदध्यात्॥१००॥ पुत्रे हते पुण्यनिधाव मुष्मि
न्कथं नु कुर्वीह हि राज्यमावां॥ अनेन स्नाकत्वमनेन वा मे न्हाय बली हविषी विदध्याः॥१११॥ भस्म त्वमेतादृशी वा विपुत्रे भजस्व पुत्रत्वमपुत्रयोनौ॥ मनुष्यलोकोपगमाय सज्ज नृपिंडो
दकादीनि न मोनिवापौ॥१०२॥ ॥ स्यसि मज्जनं करिष्यसि॥ मंचक्षितः पर्यंकाश्रितः तदा कोपि पुत्रः न सन्निदध्यात् न कोपि सन्निहितो भवेत्॥१०१॥ पुत्रे हते इति॥ अमुष्मिन्पुण्यनिधौ अस्मत्स्व
र्गादि साधकपुण्याधारे पुत्रे हते सति आवां राज्यं कथं नु कुर्वीवहि॥ पुत्रनाशे किमस्माकं राज्येनेति भावः॥ मया किं कार्यमिति चेत्तत्राह॥ त्वं अनेन सानिध्ये पनात्तेन पुत्रेण साकं सह एव अन्हाय शीघ्रं वन्हौ
आवां हविषी होमद्रव्ये विदध्याः कुरु॥ त्रयाणामस्माकं वन्हिसंस्कारं कुर्वित्यर्थः॥१०१॥ भस्मत्वमिति॥ एतादृशे सकलगुणाधारे पुत्रे भस्मत्वं याति प्राप्ते सति मम नेत्यर्थः॥ त्वं अपुत्रयोः पुत्ररहितयोः
आवयोः पुत्रत्वं भजस्व॥ सर्वकर्माभावेऽपि हारां नृपतेरेवाधिकारात्॥ तथा च स्मृतिः॥ सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममंत्रकं॥ तासामभावे नृपतिः कारयेत्स्वकुटुंबिना॥ तज्जातीयैर्नरैः सम्यग्दा
हाद्याः सकलाः क्रियाः॥ सर्वेषामेव वर्णानां बांधवो नृपतिर्मतः इति॥ मनुष्यलोकोपगमाय मनोनमलोकमाप्तये पिंडोदकादीनि न मा निवापौ इति निवापौ अकामप्रदित्यर्थः॥ माशोष्ठे
नजर्थः द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इति न्यायात्॥१०२॥
श्रीः॥

अंधेनेति॥ अंधेन मुनिना तथा कोरराजा सकं धनं काष्ठानि विचित्यावदहत् नायं अर्बचिलं एकोऽस्य ततस्तयोः पुत्रमध्यनलं अग्नौ न्यधत् स्थापयामास॥ तत्रैव अग्नौ अंधौ च तौ पेततुः॥ तस्मिन्नेवाग्नौ प्रवेशं
चक्रतुरित्यर्थः॥ यद्यपि पित्रोः पुत्रेण साधमग्निप्रवेशनमविहितं तथापि वृद्धत्वांधत्वाभ्यां लुप्तशौचाचाराभ्यां हि हितमेवेति भावः॥ वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः॥ आ
त्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनांबुभिः॥ इति स्मरणात्॥१०३॥ त्रिष्विति॥ त्रिषु पितृमातृपुत्रेषु अग्निदग्धापघनेषु अग्निदग्धअपघना अवयवा अंगानि येषां तेषु सत्सु दिवि मान
मानं घातयेद्यस्तु इत्यर्थः पुत्रवधलेन मुहुर्वारं वारं न नंद आनंदमाप पुत्रशोकेन मृतिमरणं न विविंद नायं शापः किं तु अनुग्रह एवेति भावः॥ अंगमप्रतीकाव
आरुह्य अधिष्ठाय दिव्यं स्वर्गं गतेषु सत्सु सदशरथः पुत्रवधलेन मुहुर्वारं वारं नंद आनंदमाप पुत्रशोकेन मृतिमरणं न विविंद
- अंधेन राजा मुनिना तथोढः स्कंधेन काष्ठान्यनलं विचित्य॥ पुत्रं तयोरध्यनलं न्यधत्त तत्रैव तौ पेततुरंधवृद्धौ॥१०३॥ त्रिष्वग्निदग्धापघनेषु दिव्यं विमा
नमाकृह्य दिवं गतेषु॥ सपुत्रवलेन मुहुर्ननंद न पुत्रशोकेन मृतिं विविंद॥१०४॥ हत्वेत्थं मुनिसुतमालयं न्यगहत्सेनाभिः सदशरथः प्रगे मिलित्वा॥ पु
त्रित्वं भवति पुरातिसप्रमोदः साकेतं नगरमगात्सकेतुमालं॥१०५॥ इति श्रीसुखवस्त्वाकलितरघुनाथदेवेश्वरप्रसादसहजसारस्वतसाकल्यापदा
त्रित्वं भवति पुरातिसप्रमोदः साकेतं नगरमगात्सकेतुमालं॥१०५॥ इति श्रीसुखवस्त्वाकलित रघुनाथदेवेश्वरप्रसादसहजसारस्वतसाकल्यापदा
कमाधवसुधीतनयकविमल्लमल्लशाकल्यमल्लविरचिते वैदर्भराघवे महाकाव्ये प्रथमः सर्गः॥ श्रीकृष्णाय नमः॥ श्रीगोविंदाय नमः॥
कमाधवसुधीतनयकविमल्लमल्लशाकल्यमल्लविरचिते वैदर्भराघवे महाकाव्ये प्रथमः सर्गः॥ मुनिसुतं हत्वा आलयं न्यगहत् स्वाचरणनिंदकः सदशरथः प्रगे प्रातः सेनाभिर्मिलित्वा संगम्य मे पुत्रित्वं पुत्रव
त्त्वोपघ्नोऽतिअमरः॥१०४॥ हत्वेत्थमिति॥ इत्थममुना प्रकारेण मुनिसुतं हत्वा आलयं न्यगहत् स्वाचरणनिंदकः सदशरथः प्रगे प्रातः सेनाभिर्मिलित्वा संगम्य मे पुत्रित्वं पुत्रव
त्त्वं पुरा भावि भविष्यतीति सप्रमोदः साकेतं नगरमयोध्यापुरं अगात् अगमदित्यर्थः॥ कीदृशं सकेतुमालं पताकापंक्तिसहितं॥ पुराभवतीति पावत्पुरा निपाततः
लं डित्॥ आश्चिर्य श्लोके प्रहर्षिणी वृत्तं॥ इति सुखवस्त्वप्रेति॥ सुखवस्त्वेन आकलितो ध्यातो देवो यायोर घुनाथः तेन दत्तः वरस्तु प्रसादो यस्य तत्प्रसादीयस्तत्त्वया मम अदित आरभ्याप कंकाव्यं
कर्तव्यं तत्केरेतव शक्तिर्भवितव्येवं रूप इत्यर्थः॥ स चासौ सहजं सारस्वत तश्च सहजं स्वाभाविकं सारस्वतं सरस्वती प्रसादः कांतिरस्यास्तीति सः स चासौ साकल्यपदांकमाधवस्तु
धीतनयश्च श्रीसाकल्यपदं अंकं चिह्नं मस्ये यस्य श्रीसाकल्यपदं अंकसमीपयस्य तादृशो माधवः श्रीसाकल्यमाधव इत्यर्थः॥ स चासौ सुधीः पंडितः तस्य तनयः पुत्रः तादृशः कवि

प्र.　　स.

१२ मल्लः काश्यपगोत्रोयः शाकल्लमल्लनामा कविः तेन विरचिते उदारराघवे महाकाव्ये नवाम्लिमहाकाव्ये प्रथमः सर्गः इति समाप्तः इतिः समाप्तौ ॥ महाकाव्यलक्षणं तु यशोभूषणे ॥ नगरार्णवशैलर्तुचंद्रार्कोदयवर्णनं ॥ उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवः ॥ विप्रलंभो विवाहश्च कुमारोदयवर्णनं ॥ मंत्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयो अपि ॥ एतानि यत्र वर्ण्यंते तन्महाकाव्यमुच्यत इति ॥ श्रीः ॥ समाप्तश्चायं प्रथमः सर्गः ॥

शाके १७८४ दुंदुभिनामाब्दे जेष्ठशु ॥ १ भृगुवासरे लेले इत्युपाख्येनानंततनयेन गोविंदाभिधेन विदुषा लिखितः स्वपठनार्थं इति विद्वांसः कुर्वंतु ॥ श्रीः ॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

द्वि.　　　स.

श्रीगणेशाय नमः ॥ पृथ्वीशा इति ॥ पृथ्वीशो दशरथः [illegible]

[illegible]

DR BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

अ

तं देशं ययिति॥ विभांडकस्य सुतो ऋष्यशृंगो तं देशं ययि तत्र निवसति प्रविष्टे सति इदरदिंद्रस्य आज्ञां निरसितं धाराः धर्मांबरः आकाशा [illegible] गः पर्जन्यो मेघः मकरंद सुरंधधारा तथा अगर्जद् गर्ज॥ घोरवृष्टं जनसमूहः
वर्षा रंवर्षतं भुवि आमितं अत्र भाव या मासा॥ अत्र रामायणं॥ तत्र आनयमानं ऋषिपुत्रं तस्मिन् महात्मनि॥ प्रविष्टः सहसा देवो मेघान् दृष्ट्वा वर्षा गइति॥ ७॥ धाराल इति॥ धारालधारा वर्षति सिक्ता दिव्या पुत्रं च
तथा विधं धर्मो धेमधरं देदि विदिति मति देशा वसुकं सति वर्षण गलितसति धारा घनजलौघाः वसुंधरायां प्रविश्य प्रवदधिरं वृष्टिमापुः इत्यर्थः तेरति कृमान संविर हिजन वियोगिणः [illegible] कंपयन्त इत्यर्थः
देंद्रधनुः दिविआकाशे प्रतीच्यां पश्चिमस्यां दिशि इद्रलोकादि तिरोपः॥ कमणि लिटा॥ अमोघपांशुघनधनुरिति वाक्येन न चकोरे तिष्ठाय॥ ६॥ नतु ऋष्यशृंगस्य दृष्टि कृतं कथं सामर्थ्यमित्याह
तं देशं विशति विभांडकस्य सुतो संदेशबलमथ तस्य संदधानः॥ पर्जन्यः मकरंदमगर्जद् देवस्यार्थं वृष्टिं तामभितः संदोरवंग॥ ५॥ धारालं इति घोरवृष्टिं के घनौघवारौघाः प्रवदधिरे वसुंधरायां॥ धनु
ऋतानं विरहि जन च द्दन विनयं चेद्रंदिविदद्द शोदिशि प्रतीच्यां॥ ६॥ सुभामा वर मदितास्य [illegible] ते व्यातो मुनिरसत्त्व सुखं दृष्टिसंगो॥ तत्र दृष्टो नृपतिरहानदालकन्या शांता रव्यां नाम विधं
येसु नीं श्वशुराय॥ ७॥ शांता सोदरा शरथताद्की कुमारी नृपाल्यां विजसुहृदे ग्रहणाताय॥ प्रीति त्रप्रियपतियौ [illegible] मपादनाम्ने प्राय च्छ॥ प्रियतनयां प्रियंकराय॥ ८॥ श्रीशांतं दतिश्रां॥
सुत्रामेति॥ सुत्रामा इंद्रः अस्य ऋष्यशृंगस्य वर्षणेन वरमादित। वर्षनीति वर्षणः दृष्टिकृता तस्य भावः सत्त्वं अतः कारणात् मुनिः ऋष्यशृंगः तत्र तस्मिन् अंगदेशो सुदृष्टिं असृजत् विससर्ज॥ तत्र दृष्टो दृष्टि दान
तुष्टः नृपतिः लोमपादः तदा तस्मिन् एव काले शांताख्यां शांता नाम्नी कन्यां नामविधेयशां श्वशुराय मुनिश्वराय ऋष्यशृंगाय अदात् दत्तवानित्यर्थः॥ ७॥ ननु ऋष्यशृंगः संबंधव्यतिरेकेण कथं सदृह मागत
आम तिष्यतीत्याह॥ शांतेति॥ हे पुत्रदशरथ सः लोमपादः ऋष्यशृंगाय ^ दत्ता शांता नाम्नी त्वदीया कुमारी कन्या॥ तं नु मम न्वेकन्या [illegible] कथं तद्दृहमानीतेत्याह॥ बाल्यां कुमारी प्रियतनयां अतिवृद्धे भकन्यां सा
तां शांतां प्रियंकराय हितकराय विजसुहृदे स्वभार्यामि च ग्रहणाताय त्वद्गृहमागताय लोमपादनाम्ने राज्ञे प्रायच्छः अददा ^ इत्यर्थः॥ कस्मै काभि पुत्री दातव्ये सुहृदां प्रियपतिवसंवद्या त्वत्कृतं प्रियं [illegible]
कृष्णा इति शेषः॥ श्री दाशरथ [illegible] त्वप्रियं दत्ता [illegible] सस्मै अदितामा तस्मै॥ आनो मतिमिति नेत्र मतिता॥ शांताहं दशरथकन्ये त्वया भागवता। रोमपाद इति विख्यात सखा रोऽद्दशरथः सखा॥ शांता सर्वकन्यां प्रायच्छद् ऋष्यशृंगाय इति महत्त्वान्वित

ऋ द्विधाविध

जामातेति अनेन प्रकारेण विभांडकात् अनः ऋष्यशृंगः ते जामाता पुत्रहेतुः प्रतिभपामिसरोमपाद पुर्यां चंपायां निवसति स गृहआहूत आकारितः कर्मयोग्यैः कर्मप्रधानैर्मुनिभिः यागविधि
धानं [illegible] आर्त्विजीनैरात्विज्ये साधुभिः ऋत्विग्भिः सह आर्त्विज्यं ऋत्विक्कर्म करोतु॥ अनुतिष्ठत्वित्यर्थः॥ ९॥ संतानइति॥ तवसंतानः संततिः कदा भविता भविष्यतीति चिंतातो अ ^ स्मात्कारणे चिरं नि
तांतमति दुःखेन वर्तते अस्तीत्यर्थः॥ तस्मात् देवो रघुनिद्रान्कृतनिद्रो हतवमवनांगणे कमपि आश्चर्यकारकं वस्तुविमानं चतुर्दंतमातंगं गजं अयं अजासंदृष्टवानित्यर्थः॥ १०॥ चलारइति स्वप्ना
र्थमाह॥ हे राजन् तव चत्वारः तनयाः पुत्रा भाविन् भविता भविष्यति। कं न दृष्टणाः सत्याब्धाः सत्त्वगुणप्रधानाः विष्णु यादृशा इत्यर्थः यद्वा सत्ताब्धा बलाब्धाः अवसायिनो वा सकलवसुधराधुरीणाः
जामाता भव तिविभांडकात्मजस्ते चंपायां निवसति लोमपादपुर्यां॥ आहूतः सहऋतो तुकर्म करोति राज्ञि संकुतविविधविदि त्वार्त्विजीनैः॥ ९॥ संतान सव भविता कदेतिचिंतितो नाता न स्थिरमनुव
तते नितांतं॥ मातंगं तव भवनांगणेऽयमिद्रानुप्रासं कमपि चतुर्विषाण मद्यो॥ १०॥ चत्वारस्तव तनया भविष्यति यावत्सत्त्वाब्धाः सकलवसुधराधुरीणाः॥ इत्येतमरमिजसमवः कृपानिधिं च इत्रिदि
तं वसं [illegible] महासमाजे॥ ११॥ तच्छ्रीग्रस मुपनयामुनं ऋष्यशृंगपूजा यास च मुनिं रिपु मानतोतु॥ आकातुर्व्रजतु सुमंत्र एव कांतशांतायाः प्रियमनयोरवेक्षणतः॥ १२॥ श्रीशांतं वदेति रामेषु
समस्तपृथ्वी धुरंधराः॥ कदाचिदिति कस्मिन् काले इत्येवं स्वप्नार्थतुल्यं मेयसरा कजसंभवो ब्रह्मा वेदि वृद्धः दांदेवानां महासमाजे महासभायां व्याचष्ट कथितवानित्यर्थः॥ ११॥ तच्छ्रीग्रामिति॥ तनं का
ईतो राघ अमुं ऋष्यशृंगं सम्भुपनय समानय आगत्येति शेषः सच मुनिः पुत्रीयाइष्टि पुत्रेष्टिं आसनो तु करोतिन्थः॥ शांतायाः कांतं शांता पति ऋष्यशृंगं आकांतुं आकारयितुं सुमंत्र
एव व्रजतु गच्छतु॥ सुष्ठु मंत्रोयस्य सः केनमिषेणाकारणीय इत्याह॥ अनयो दंपत्योः ऋष्यशृंगशांतयोः अवेक्षणदर्शने नोस्माकं प्रियमिष्टमिति॥ १२॥
श्रीः श्रीः

तच्छ्रुत्वेति॥ तद्गुरुवचनं वशिष्ठवाक्यं श्रुत्वा तदा वचनश्रवणसमकालमेव सद्दशरथः पवनरंहसा वायुवेगेन दशरथेन सुमंत्रं प्राहैषीत् प्रेषयामास॥ आहिग्रनाविसृजस्य॥ उचितवचः प्रसंगादुक्तं अनुरू
पवचनं प्रसंगादुक्तं अतिशांतं शमितं तं ताहत्रां नायाः पति ऋष्यशृंगं आनैषीत् आनयामास सेयर्थः॥१३॥ काकुत्स्थ इति॥ स काकुत्स्थो दशरथः सैन्ययुक्तः स ऋतं ऋष्यशृंगं अभि
गम्य अभिमुखं गत्वा जामातुः ऋष्यशृंगस्य प्रियदं वस्तुजातं उपदाय उपायनीकृत्य हे भगवन् पुत्राणां प्रतिभुवं लग्नकं प्राधानिकाधमणयोर् नवनीतिप्रतिभुरित्युच्यते॥ इहास्य पुत्रका
मनेष्टौ पुत्रकामेष्टौ आर्त्विज्यं कुरु इति तं वदन् वाचितवान् इत्यर्थः॥१४॥ अध्वर्युरिति॥ नरपतिना नृपेण वसिष्ठः अध्वर्युर्वृतः। अध्वरं यातिनध्वरतिवा अध्वर्युर्नाम ऋत्विक्॥ सप्तर्षेयजुर्विदः॥
तच्छ्रुत्वा गुरुवचनं तदा सुमंत्रं प्राहैषीत् अप्ययनरंहसा रथेन॥ आनैषीदुचितवचः प्रसंगाहृत्यां नायाः पतिमतिशांतमृष्यशृंगं॥१३॥ काकुत्स्थः सतमभिगम्य सैन्ययुक्तो जामातुः प्रियमु
पदाय वस्तुजातं॥ पुत्राणां प्रतिभुविपुत्रकामनेष्टावार्त्विज्यं कुरु भगवन्निहेति वदे॥१४॥ अध्वर्युं नरपतिनाथ तो वशिष्ठो ब्रह्मा महर्षिभगवान् स वामदेवः॥ होता साद्योधिमुखवृत्त्या
शृंगआसीदुद्गाता सगुरभवज्जाबालिरासीत्॥१५॥ प्राणिग्रहमानपतिरपश्चसौत्राहिण्यानि त्रायां मेवमुपचक्रमे अश्वमेधं॥ भूतानामभिमंत्रिताश्च मेधया जीवसर्वेषामिति सविशास्यपदृ मेषीत्॥१६॥
सप्रसिद्धो भगवान् वामदेवः ऋग्वेदः ब्रह्मा भवत्॥ असौ ऋष्यशृंगः आधिमस्वं मुखे होता आसीत्॥ जुहोतीति होता बह्वृचः ऋत्विक्॥ तथा भृगुः उद्गाता अभवत्॥ उद्गुणैः अगासीत् गानं
चकार उद्गाथ सुरानीति यथार्थनामा बभूव इत्यर्थः॥ अध्वर्युर्ब्रह्मा होतारोयजुःसामा ग्वेदः क्रमात्॥ आधौ गीधाधनैर्वार्ऋत्विजो याजकाश्च ते॥१५॥ नृपतिर्दशर
थः प्राकृ पूर्वं सांग्राहिण्या सांग्राहिणी नाम्न्या इष्ट्या अयक्ष यजति स्म। चैत्रयां चित्रानक्षत्रे अश्वमेधं मखं अश्वमेधनामानं यज्ञं उपचक्रमे उपक्रामितवान्॥ अश्वमेध
याजी अश्वमेधेनेष्टवान् अश्वमेधयाजी करणयजेर्धितिणिनिः॥ सर्वेषां क्रतूनां अभिमवितापराभावुकः इति भ्रुत्वा सः यद्गुक्षैत्॥ इष्टवान्॥१६॥

१८

उत्कर्षो रावणस्य सहेकः स्वयमभिमतः॥ तन्कुंभकर्णाय - लंकापारीयाक्रमणं

ऐक्ष्वाकइति॥ ऐक्ष्वाकः इक्ष्वाकुवंश्यः क्षितिपतिः अश्वमेधनाम्नायज्ञेन त्रिदिवसदः स्वर्गनिलयान् देवान् यथाविधि इष्ट्वा प्रजयित्वा संततीच्छया पुत्रेच्छया पुत्रीयं पुत्रसंबंधिनं
पुत्रमेयर्थः॥ तादृशं पुरुषं विष्णुपदं यतामयोयाग। सा देवतो नतं तथा तं पुत्रफललाभं विष्णुमध्वरं तं अयद्वंशतावाहत्या पादौ तेलवानस्य यजमानं अपि यदि विभांडकसुतं तु
ऋष्यशृंगः अग्निस्वतं ताविरुद्धारयामास॥१७ एतस्मिन्निति॥ एतस्मिन् नेवावसरे पुरा हि समयएव वासवाद्या पौलस्त्य प्रतिहततेजसः रावणनाशितसामर्थ्याः अतएव
विहस्ता व्याकुलाः साकपाः आकंपनं भयजनितं तत्सहिता अतएव दीनाः पुरीन्मान मुखा लेकपाद्वा दुग्धाब्धौ क्षीरसमुद्रे सुप्तं तमिति शेषः अनुकंपितं
दयालुं हरिं विष्णुं प्रणम्य नमस्कृत्य शरणार्थितारं प्रापुः॥१८॥ इष्ट्वेति॥ तान्देवान् सकरुणयास कृपया दृष्ट्वा इष्ट्वा अजनाभः कमलनाभो विष्णुः
ऐक्ष्वाकः क्षितिपतिरश्वमेधनाम्नायज्ञेन त्रिदिवसदोयथाविधीष्ट्वा॥ पुत्रीयं पुरुषमयं ह्यमंतीच्छायशाम्नि अंततविभांडकसुतः॥१७॥ एतस्मिन्नवसरएववासवाद्याः
पौलस्त्यप्रतिहततेजसो विहस्ताः दुग्धाब्धौ हरिमनुकंपिनं निलिपाः साकंपाः शरणमगुः प्रणम्यदीनाः॥१८॥ इष्ट्वाता सकरुणया इत्यां अमाभोज्ञाद्रकानितगभीरयावभाषे॥ दंताति
द्युतिततिभिदिगंतराणि आतन्वन्विहसम स्वारु चंद्रिकाणि॥१९॥ वत्साः किंबिभिथ इत्यान्तरिणाप्रस्वातरणभुविराघवः कारिष्यौ॥ उत्पत्स्ये दशरथस्य उरेकधोचनेधा बहुरंगद्वपमूर्वाप कात्सैः॥२०॥
अपस्तानि नगंभीरया मेघगर्जितगंभीरया वाचा वचनेन बभाषे उवाच॥ दंतालिद्युतिततिभिः दंतमंडलीचंद्रिकाविस्तारैः विस्मरस्वारुचांद्रिकाणि प्रसरस्वारु चांद्रिकाणि दिगंतराणि आतन्वन् विस्तारय
न्सन्निर्थः॥१९॥

भ्यस्यंतइति॥

स्यातासौविजयविजयाविति निर्भयाः स्तु

नत्वं तोदयावद्वादिनागताः स्तु स्वैरं सौभं वय [illegible] वलीमुखावलाख्याः॥ सा हा यं मंतस्मिन्कृपेसमेता॥२१॥ लंकायां दहनं न त्राप दुःखनाता। काचौ धर्मवत्तिप्रवृत्तिमंदिरापादा॥ तदृक्षो दशायदनं सकुंभकर्णं हं तुं प्रभ यति माउ ^पादर्तव्य॥२२॥ पुष्पाकुलपुरुयात प्रमध्यं धन्मा दुष्यं महातिमनोः फुलप्रसूते॥ विध्वस्तध्वस्त्रिभुवि लोकवैलोक्यसुखमनुभोमयितुं समर्थः॥२३॥ इत्युक्ता जातौ विहरौ तिशाहितध्वौ देवालये न गद्युविघ्ना विरावभं पुः॥ लंकेशोपमुखपलावात प्रणाशामंकेत कंदर्प वधिमिलुयानधाता॥२४॥

पुष्पाक्लिति॥ पुष्पासु देवेषु कृतगम दैषु यानयोध्य पुसल्सुमनोः फुलप्रसूतेवं राजेमपि अध्यंआग यमातु प्यं मजाति साति अदि पुराक्षु सेषावि ध्वसंपुस लुविमा ति पिरणिमा धध्वासि धानि। कृत्वा विलोक्यं दर्शनीयं वैलोक्यं सर्व दुःखं अनुबोम भी कुअति रा ये नाउ मवति समर्थः॥ विलोक्यामिति मा कृष्म वैलोक्य पृथ्व्यां विरोषणे सवमिति [illegible] वैलोक्य सुखवयाधिरोषणा॥२३॥ इत्युक्तोति॥ हरौ विष्णौ इति उक्ता अध्यौ समुद्रे आगतिस यः तिरोहिते अप्रसिद्धौ सति तेदेवाः नगमुधिपानरावेमनु॥ किमर्थं पानराः सेऽभवन्तइत्याशंक्याह॥ लंकेशो प्रमुखपलावात प्रणाशौ रावणादिशाक्षसनाशाधमि समर्थः॥ प्रणा शो इ ति तिर्किन संज्ञ ते॥ नैकेया नेकेयात्र धातामस्ल दवधिः राक्षसनाशावधिः संकेतः वानरत्वधारणसंकेतइति उवाच॥ भ्रागज्ञागिलजसाना हाय सुमरः॥२४॥

सातंका इति॥ सातंकाः सभयाः समस्तादेवाः रावणाद्भयो राक्षसाः अधिलंकं लंकलंकायां दुःस्वभैः प्रेतालिंगनादिभिः अपशकुनैः विरासिगध्यमना दिभिः दुर्निमित्तैः अभूत्स्त्र सकैर्याक्षवाहुनेन स्फुरणादिभिः सपाद्यवाद्यारिवधिरेको कामा पुः॥ मुहुर्मुहुरंवारतः वाताउत्पातं पतिरअवलोक्य भानिका भयवंतः संतः मनसि संतापं दधुः आधिं। धृतराज्ञा सुनिसर्थः॥ आतंको भयमाशंका तेहलः॥२६ सप्तनासाद्येति॥ अमोघायज्ञकायव्रताः मुनि मि: सहसहधर्मवीर्यपुत्रः पुत्रकामयज्ञः यत्र पुत्रैः सेअयपुत्रजातिक्यमत्र इधाते मसि इतुनसियह कोपि अरात्यमिर्विशत्तुणामरिमात्स्पद्यः माल्यधारमाणः ते अस्त्री स्वप्नकार्याः पुरुषपराः पुरुषपत्वः क्षणात् दुस्थादेउभिक्षु निस्त्येधर्थः॥२७॥ सौवर्णेति॥ अथानन्तरं सपुरुषवरः सौवर्णे सुवर्णविकारे परमान्नपूर्णपात्रीपायसपूर्णं

सातंकाः सपाद्युत्तारांकिरोधिलंकः दुःस्वप्नैः रपशकुनैर्भ्रूविदिनैः॥ उत्पातानुमुहुरवलोक्य भीतिभीताः संतापं मनसि दधुः सुमन सर्तेहोमाः॥२६॥ प्रणासौ सहमुनिभिः सहैर्वीर्यपुत्रे यो पुत्र ख
वमयक्षपाय जके॥ इधाते मसिकोपि [illegible] तात्स्य पासेजस्वी पुरुषवरः क्षणाद्दस्यात्॥२७॥ सौवर्णमथपरमान्नपूर्णपात्रीमादाय पिपदाविहस्ताभ्यां प्रसन्नः॥ राज्ञी भ्यो विनिजयुक्त मुने
तिरसप्रसन्ना प्राप्य [illegible] नविनितिनिगादसुररसिरोधिराम॥२८॥ साध्व्याः क्षितिपमतेन साध्वी विसःप्रारतस्य चरुभागेणापितच तुथांशं सकांतहरिमहसाहविर्धा नागभिर्योजनिषत विभरालसांप्यः॥२९

स्थाली आदाय ग्रहीत्वा प्रसन्नः प्रसादयुक्तः सरस्वत्य [illegible] ररविहस्तयोः अर्थाद्धाराभ्यहस्तयो रार्पितुअर्पयामास॥ हेमुनेवाराश्चतिमध्ये राज्ञीभ्यः तं चरुं हव्यपाकं विभजाविभागंकृत्वा देहीत्यर्थः॥ तामिस्तः पत्न्यः चरुं पाश्नंतु अभ्य वहरंतु इति निगदरूप दुरगुरोगेष्टि सोधादग्लक्षावम्भवेत्यर्थः॥ पुरत्राणेत्रपायसः॥ हव्यपाके चरुः पुमान्पायसः परमान्नदत्तं अमरामायणा॥ तत्सज्जादृतद्धगर्भाराजनीतियतछंदः॥ दिव्यापायसं सपूर्णपात्रीपलीमिप्रपिता॥ प्रगृह्यचविभजातो भामियोमामा भयोमिवं॥ वशिष्ठायापर्यमासाविभजतिवृदस्तः॥२७॥ साध्व्याइति क्षितिपमतेनराजोऽनुप्राप्तसाध्विस्तैः कौसल्यादयः साध्व्याः सविस्मयाः अग्रिणावर्तिदेवचरुर्धार्घतुर्भकारेणार्पितदंत चरुंभाधुभक्षयामासुः॥ हरिमहसाविष्णुतेजसा संक्रांतं आविष्टं हविर्हौमद्रव्यं दधानाः धारयंत्यः गर्भिण्यः अजनिषत आस्तवरूगर्भविक्रमा ह्यसि आलसांप्यः अतिशयितालसाम्पदर्थः॥ चरुं धेलस्यापमाराय मध्ये यौरथक्यौ सत्मापेअर्धार्धं कैकेय्यै॥ चतुर्थभागविधाकृत्वा सुमित्रायै॥ रामायणे॥ सातः पुरंप्रविश्य चकौसल्याइदम्नवीदगत्स्यथाधर्मितौ देविपुर्नीयहितमा जनः अर्धादर्धं ददौ चापि कैकेय्यै सन राधिपः

श्रीवंशोगिद्धाणप्रकाशितलक्ष्मीनारायणदत्तकृतिप्रस्तुत

६

इष्यं इति॥ इक्ष्वाकुवंशे तेषु नेष्वपि ते नृपतिनृपबंधवतां सुतवक्त्रचंद्रपास्त्वबंधवस्त्वमुनिनृपबंधनस्तोभांसमहोमुनिनृपबंधुतां तां विरचय्य स्वस्व धामा॥ तेषु सुमित्रा स्वीयांतःपुररमणीविहारलोलः स्वकीयां
तःपुरेव तस्मानाथार मन्य स्त्रदस्य तासां विहारविलोलः सतृष्णाः स दशरथः तासां स्त्रीणां अभिलाषितां ईदृक्विता नाथेन दशरथेन नृपवरेण ददतिदिशा ईदृक्दृशा दशरथः राज्ञीनां अष्टकालिकां लग्न सर्वरसमयमधिप नक्रमे
इक्ष्वाकुत इत्यर्थः॥२९॥ कौसल्याजिता कौसल्यादिति नारिषु दैत्यारि विष्णुं पुत्रं सुषावजनयामास कैकेयी तद्वत् तम् सु लक्ष्मीकलं सुदर्शनं च कुमारं पुत्रं भरतनामकं शोभनरतोत्पादितेत्यर्थः॥ तथा सु
मित्रा शोभांशां पुत्रसमजनयत् शांखां शाखाजनयदित्यर्थः॥ तौ शोभांशा शांखां शौर्यमल्लतथा यमलं लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राया पुत्रौ॥ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ शेषशंखांशावित्यर्थः॥३०॥ राज्यानामिति॥ राज्या
इक्ष्वाकुनेतुनिनृपबंधुतां विरच्य स्वीयांतःपुररमणीविहारलोलः॥ तासामथ्याभिलाषिता अदेशा नृपदार्थविराज्ञीनाम पि च क्रमेणक्तालिकालां॥२९॥ कौसल्यादिति नारिषु सुषाव पुत्रं
कैकेयी विद्युत्सुदर्शनं कुमारं॥ शोभांशांसमजनयत्सुमित्रा शांखांशां यमलं तथा वतांशकृतो॥३०॥ राज्यानां च तस्य पुष्पदिश्युः रत्नदीपाः कोणेषु दशाकेन पुष्पगंधधूपा दृ
धारिद्धायपिजलात्रिबपत्रपुकारस्तस्यार्थ्याः ददधत रत्नदीपकुमारेषु॥ कौसल्यासुत मकरोत्ति तथा रामं कैकेय्या भरतमुदैरयत जंम सौमित्रिं समाधितलक्ष्मणेति नाम्ना शत्रुघ्नं तच्च तुर्थमानुहावा॥३२॥

नांच तस्य पुष्पदिश्युः रत्नदीपाः [illegible] रत्नदीपा नृत्य ददधत स्थापमास्युः स्त्रिय इति शेषः॥ तथा कोणेषु गृहबालिपुष्पगंधधूपा दृसुहास्यबालिरुपहारः पुष्पाणि गंधश्चंदनं धूपाश्च तान् दधारिद्धा
नांच तस्य पुष्पदिश्युः रत्नदीपाः रत्नदीपान्यदधतस्थापमासु॥ जारजाश्चाविव पत्नीन्यूकारतथारत्नैः दूर्णायैकुमारस्तानृत्यधूप दधतीति संबंधः॥३१॥ कौसल्यास्तुतमिति तपिता दशरथः कौसल्यासुतरामम करोत्
यपिजलत्रिबपत्रपुलारजलांचनिवपानि च तेषु लारत्थारत्नैः॥ अथानंतरकैकेय्याः तनूजं पुत्रं भरतं उदैरयत्॥ भरतेति नाम्ना आकारयामासेत्यर्थः॥ तं सौमित्रिं सुमित्रापुत्रं लक्ष्मणेति नाम्ना आधितउवाच
तस्य नाम रामेति चकारेत्यर्थः॥ अथानंतरकैकेय्याः तनूजं पुत्रं भरतं उदैरयत्॥ भरतेति नाम्ना आकारयामासेत्यर्थः॥३२॥
तदनु चतुर्थं शत्रुघ्नं आजुहाव आह्वयतिस्म॥३२॥

१६

कल्पेय इति॥ यद्एकः कल्पे प्रलयकाले अपवनेक मलपत्रे सममभवत्॥ यः स्वल्पोपि वटच्छदे वटपत्रे स्वापीति प्रति॥ असौ शेषशायी समुद्रे कृतशायी पतिः सः रघुकुलरत्नदीपः रघुकुले
र[illegible]लयत्नकाशकः रामाभिरामरूपः एकः तल्पे मंच के सुखं अशयिष्ट शेते स्म॥ अपि मे सममभवादित्यर्थः श्रुतिः॥ प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवदिति॥३३॥ क्षुध्यंत इति क्षुध्यंतो
पिक्षुधिमाअपिनरुरुदुः॥ आज्ञाताः भोजिताः निदद्रुः निद्रां चक्रुः॥ निद्रायामपि सकललोकनिद्राहेतु भक्तायां निशि परमात्मयोगयुक्ताः आत्मयोगवंतः जाग्रते इति भावः
तादृशास्ते रामादयः बलिदमनस्य वामनस्य विष्णोरिति यावत् तेजसो शाः तेजोभिः कृत्वा दिने दिने प्रति प्रतिदिनं नवीनाः नूतनाः आर्भुवन् दृष्टाः प्रापुरित्यर्थ॥ पानि शास्य

कल्पेयः सममभवदपत्रएकः स्वल्पोपि स्वपिति वटच्छदे य एकः॥ तल्पे सो सुखमशयिष्ट शेषशायी रामाभिरघुकुलरत्नदीप एकः॥३३॥ क्षुध्यंतो न रुरुदुराज्ञा
तानिदद्रुर्निद्रायामपि परमात्मयोगयुक्ताः॥ बालास्ते बलिदमनस्य तेजसोंशास्तेजोभिः प्रतिदिनमाभुर्नवनवीनाः॥३४॥ उत्तानाः कृतेनवगंधतैलसेकाः पाका
स्ते दशरथपूर्वपुण्यपाकाः॥ धात्रीणां स्तनमधुरं पिबंतिस्म भासा मातृणां सुखमवलोक्यमंदहासाः॥३५॥ धात्रेयीकृद्मृदुलांगुलीर्दधानाः सौधाग्रस्फाटिक
तटेषु चार्यमाणाः॥ स्वं देहं प्रतिफलितं निरीक्षमाणाः संदेहं दधुरितरेषु बालकेषु॥३६॥ कृतानीतस्यां जागर्तिसंयमी सुप्तेः॥३४॥ उत्ताना इति॥ उत्तानाः उत्तान
शयाः मातॄणां मुखं अवलोक्य मंदहासाः कृतनवगंधतैलसेकाः दशरथपूर्वपुण्यपाकाः दशरथस्य पूर्वाणि पूर्वजन्मार्जितपुण्यानि तेषां पाकाः परिपाकाः ताद्दशास्ते पाकाः
उपमातॄणां शिशवः धात्रीणां स्तनं अपिबन्॥ स्तनमिति मातृभिरायत्नेक स्तने॥ भासादृश्या अधुनं क्षीरं सुखमिति॥३५॥ धात्रेयीति॥ धात्रेय्यः धात्रीकन्याः तासां हस्तकोमलांगुलीर्दधानाः
धारयंतः सौधाग्रस्फाटिकतटेषु राजसदनाय स्फाटिकतलेषु प्रतिफलितं प्रतिबिंबितं स्वंदेहं निजशरीरं निरीक्षमाणाः संतो इतरेषु बालकेषु विषये संदेहं दधुः अन्यबाल
का अत्र संतीति भ्रांतिं दधुः प्रापुः॥ चार्यमाणाः गमयमानाः॥ धात्रीकन्याभिरित्यर्थः॥३६॥
श्रीः॥

श्रीगणेशाय नमः सर्व विश्व उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् संज्ञा
यां स्वम् ज्ञातिधनाख्यायां अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः त्यद् तद् यत् एतत् इदम् अदस् एक द्वि युष्मत् अस्मद् अस्मद् भवतु किं
इति सर्वादिः स्वर् अंतर् प्रातर् अंतोदात्ताः पुनर् आद्युदात्तः सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथक् ह्यस्
श्वस् दिवा रात्रौ सायं चिरं मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीम् बहिस् अन्हाय्स निकषा समया स्वयं मृषा नक्तं नञ् हेतौ इद्धा अद्धा सामि
सामि अंतोदात्ताः वत् बत् सनत् सनात् तिरस् आद्युदात्ताः अंतरा अंतोदात्तः मनाक् योक् ज्योक् नक् कं शं सना सहसा श्रद्धा स्वाहा स्वधा
अलं वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या क्त्वातोसुन्कसुनः कृन्मकारसंध्य
क्षराव्ययीभावश्च पुरा मिथो मिथस् प्रबाहुकं आर्यहलं अभीक्ष्णं साकं सार्धं सत्रा समं नमस् हिरुक् तसिलादिः तद्धित एधाच्पर्य
ताः शस् तसी कृत्वसुच् सुच् आच् थाल् यथाश्च अम् आम् प्रतान् प्रशान् इति स्वरादिः यदादिः सर्वाद्यंतर्गणः भू एध् स्पर्ध इत्या
दिर्भ्वादिः सु औ जस् इत्यादि स्वादिः अयस्मय ऋक्सत् आदेच् इत्यादि अयस्मयादिः च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् सूपत्
कूपत् कुवित् नेत् नेत् चण् कच्चित् यत्र न ह हंत माकीं नकीं माकिर् नकिर् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वै द्वै न्वै रै श्रौषट्

मुनिवरैः गीयंते उच्यंते तामिः

॥आध्यात्म्यादिति॥ लक्ष्मणः आत्मात्मा रामं अनन्तं असेवत रामचन्द्र ध्यापि रामचन्द्रं रामसंवाकतु रंजनं अनघ असेवत तत्व दृष्टं द्वंद्व दृष्टिपत्रो नेत्र पार्श्व रूपं आनंदरूपं आनंदरूपमिव सदैव अभवदि

॥ ३७ ॥ त्यर्थः ॥ चत्वार इति ॥ चत्वारः दशरथपुत्राः रामादयः चतुर्दिगंतप्रख्याताः संतापवर्जिताः धैर्यवंतः प्रभवः ॥ गुरुपत्नीतः आचार्यस्तोषपत्नया संता अशेषवेदशास्त्राणि नमांगं वेदसंघा पाशिविदुः ज्ञात्वा

ति लौकिकमताः विद्वांसः वेदशास्त्रार्थज्ञाः मुनिवरगीतेः अभिप्रेता कामनाः शशिभिः आनयोऽबाः अति अतिशुद्धरूपमित्यर्थः ॥३८॥ अथ पुत्रेति ॥ ते कुमाराः अतिप्रियाकुलापैः अतिमधुरभाषणो

पितरं अप्रेषु तोषयामासुः तथा सखीनां पुत्राः स्वगुणान् तेषां गुणप्रशंसायासत्वा अहर्निशं लज्जाप्रापुः ॥ पित्रोः मातापित्रोः प्रियभाषितानि मधुरहितवचनानि अश्रौषुः भव्यं तिस्म हितं

आबाल्यादनजं लक्ष्मणो विना मंत्रानु धीमरराम भक्त रामकं ॥ तेहृदयं पपमेवनसदैवापि त्रोनात्रदृष्यामिवनेत्रमौद्धिरूपं ॥३७॥ चत्वारोनपतं नया चतुर्दिगंतप्रख्याताः प्रवबुधिरे

अतिप्रिया कुला पैरित्तेपुत्रांवरे

गुरुपत्नीतः षडंगसांगवेदसाँज्ञाताः सर्वज्ञानसिद्धिनावीरमीरि मुनिवरैर्गीयंते तत्रपाँवाः ॥३८॥ अथ पुत्रा पितरमपि प्रियाकुलापैरतोषयत् स्वगुणानुलोमपुरः सखीनां ॥ अश्रौषुः प्रियहितं

भाषितानि पित्रोः अस्मात् पुनेर्गुरुगिरो गुरूपदिष्टाः ॥३९॥ कौपीनान्यवसतकंजलांचितानि मांजिष्ठान्यधिगतमंत्रशास्त्रसाराः ॥ वैणवस्थूलदलदंडधारिणस्ते वर्णिवधिवद्धृतपंचचूडाः ॥४०॥

गुरुपादद्वाः गुरूक्तेनैव विवेकादिकर्मणि इत्थमुपदिष्टाः कथिताः गुरुगिरो गुरूपदिष्टवचनानि अर्थनीतिरोषः ॥ न व्यक्तार्थः न विस्तारमावहतु ॥ विवेकादीनि कर्माणि यः करोति यथा

विधी ॥ संभावयति चानेनास्मिन् प्रोग्रुरुरुच्यत इति ॥३९॥ कौपीनानीति ॥ मांजिष्ठानि मांजिष्ठरक्तानि कौपीनानि कच्छपटान् अवसत परिदधुः कंजलांचेलाक्षाः कज्जल

स्पष्टनेत्राः अधिगतमंत्रशास्त्रसाराः ज्ञातगायत्री कलाधागमशास्त्रार्थाः वलदल दंडधारिणः वलदलः पिप्पलः तद्दंडधारिणः पंचचूडाः एकेकपंचशिखाः

पंचशिखा धारणे बटवो रामादयः ॥ विविधवर्णयेष्वानां स्कंधावलिं ब्रह्मचारि न अधः धारयति स्म ॥ धारयतिस्मेति वा ॥ दंडाश्च धारणीयाः वर्णयोः इति धर्मसूक्तिः ॥४०॥

मांजिष्ठानीत्यत्र मांजिष्ठं धारकानि मांजिष्ठ मनोज्ञवर्णा ॥ मंजौ मनोज्ञवर्णे तिष्ठतीति मांजिष्ठा अंबावरणाक्रमीति वलांमांजिष्ठादिक लोजिनीलमरे ॥ कच्छपटः स्यात् कौपीनमिति हलः ॥ बौधे दुःस्वर्ण

लदलः पिप्पलः कुंजराशन इत्यमरः ॥ पिप्पलदंडधारणं क्षत्रियलोकफं ॥ तथा चूडभवः ॥ पर्णपिप्पलबिल्वानां क्रमाद्दंडाः प्रकीर्तिताः ॥ यमः अश्वत्थः क्षत्रियस्यापरवादि तो बाधधर्मेन

औदुंबरस्य वैश्यस्य प्रक्षो वा दंड उच्यत इति ॥ मांजिष्ठ कौपीनादि धारणमपि क्षत्रियत्वादेव ॥ यदाह वशिष्ठः ॥ शुक्लमहतवासो ब्राह्मणस्य मांजिष्ठं क्षौमं क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं च वैश्यस्येति

पंचशिखाधारणेपि लौकाचिकाचनकल्प ॥ शिखा अपि चकेतव्यास्तास्तु यत्र विसख्यया इति ॥ यथा कुलधर्ममिति गृह्या ॥ एकशिखस्त्रिशिखः पंचशिखो वेति बौधायनः यद्यपि

राजर्षिशोः प्रातिस्विक गोत्राभावात् प्रवराभाववत्तथा च ऋषिसंख्यया शिखाकरणमनुपपन्नं तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ नैहितत्वौ तथा च यजमानआर्षेयान् प्रवृ

णीते त्युक्तत्वादेवं पौरोहित्या राजविशां प्रवणीत इत्याहाश्वलायनः ॥ कज्जलांचिताक्षा इत्युक्तं तत्र चैतेषां ॥ श्रुतिविरुद्धलात् तथा आमधुमांसांजनेति शुक्लत्वो प्राणि

हिंसनं भास्करालोकनाश्लीलपरीवादांश्च वर्जयेदिति ॥ उच्यते अधान्निरात्मय औषधस्य परमनु न विरुद्धं ब्रह्मचारिनियम कज्जलादि निषेधः स औषधादन्यत्र

औषधत्वपरः इति ॥ तथाच स्मर्यते ॥ अवैनान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ॥ हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति सवैमन्वयोः ॥४०॥ अभ्यस्यन्निति ॥

अभ्यस्यन्धनुषि कलाश्चलेषु वेधं लेख्ये विद्याः कलकत लेषु चित्रविद्याः ॥ साहित्ये मधुरविचित्रवित्तराजा संगीते पटहचतुर्विधं च वाद्यं ॥४१॥

धनुषि धनुर्विद्यायां चलाचलेषु वेधं स्थिर जंगमलक्ष्य भेदं तथा लेख्ये न्याकलाकलकतलेषु लेखनाधारपीठतलेषु ॥ चित्रविद्याः आलेख्यविद्याः साहित्ये का

व्यालंकार नाटकादौ मधुरविचित्रवित्तराजा मनोरमनानाविधप्रबंधादिक संगीतसंगीतशास्त्रे च पटह चतुर्विधं चटलं च तत्र चतुर्विधं चतुःप्रकारं

नादरूपं वाद्यं चाभ्यस्यन्निति सर्वत्र संबध्यते ॥ नादिप्रयकमभ्यासं चक्रुरित्यर्थः ॥ ते इति शेषः ॥ वाद्ये चतुर्विधत्वं भरतेनोक्तं ॥ ततं चैवावनद्धं च घनं सु

षिरमेव च ॥ चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितामिति ॥ ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकं ॥ वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनमिति

चतुर्विधं वाद्यं ॥४१॥

७
आक्षिप्यलीति ॥ क्षात्रोचितअनुरूपराजकन्यावृत्तयोग्यराजकुमारी । आक्षिप्य नयनलोकं यस्य तस्य तत्पाणिग्रहणमहोत्सवं तासां राजकन्यानां पाणिग्रहणोत्सवोत्साहं संबोधिमहोत्सवं कुरुकं । बोधे सु:
। चिकीर्षुः आक्षिप्यमा कंठमनासिद्ध्यतत्रास्य कुमाराय पुत्राय आक्षिप्यमानत्राप्याविवत सादरमवलोकयत्यस्माद्धरप्रेक्षणपानमित्युच्यत इति । जनेशोराजा अनेहसं समयं अनयत् परिकलित
वानित्यर्थः ॥ अध्यात्ममिति ॥ आध्यात्मआत्मविचारः तत्र प्रणिहितं स्थापितं मानसं अंतःकरणं येन सः अतएव महात्मा महाशयः नवयौवनपास्तारुण्यं राज्ये विषये विरक्तिं अनुसंधानः अनुधावन्
अयराम: पाणिपार्श्वे वाहनं स्य मपि न बोधा । नच्छतिस्म पश्चात्तापितवासिष्ठो काहितवचनैः हितावहवाक्यैः सर्वं अथाधेहत्वर्थ आत्मारामस्य तद्वा अमात्यो केन कुमाराय इति वशिष्ठो
पदेशात्स्वयं विवाहधर्मविचारेति भावः । तदुक्तं भागवते ॥ जैनेंद्रियस्या त्मरतस्य मुमुक्षो गृहाश्रमः किं तु करोत्यवद्यमिति ॥ ४३ ॥ आस्थानमिति ॥ धरापता पृथ्वीपतौ कदाचित् कस्मिंश्चिद्दिने प्रत्यूष
आक्षिप्यनयनं विदूरक पराजकन्यास्तत्पाणिग्रहणमहोत्सवं बोधितः । आक्षिप्यमानसि धतात्रायकुमाराना शिश्वामिनयद्‌नेहसं जनेशः ॥ ४२ ॥ अध्यात्मप्रणिहितमानसो महात्मा
रामायनपरिणयं न राज्यमैच्छत् ॥ वैराग्यमथ यसि न यदनुसंदधानो वासिष्ठहितवचनैर्बोधितो ऽभूत् ॥ ४३ ॥ आस्थानमञ्जतिधरापतौ कदाचित्प्रत्यूषे भगवति भानुमत्युदीते ॥ अभ्यागात्कुशिकसुत
गाधिराजसूनुः सभ्यस्तमुपगमत् मुसखाजस्तु ॥ ४३ ॥ अर्घाद्यैरवनिपतिः सुखासनस्थः अर्चित्वा कुशिकसुतं कृतासनस्थः । रामादीनथ पुत्रान्पिता कुमारान्तत्पादप्रणतिपावनान्करोति ॥ ४५ ॥ म
अहर्मुखे भगवति भानुमति सूर्ये उदिते उदयं प्राप्ते सति आस्थानं सभां अञ्जति सेवति सति अन्यदा नित्यकर्मावसानसमये सभायां याति तस्मिन्दिने नु अथ तत्सत्रात्ततः समासं कृत्वा स नाम्ना याति इति भावः ॥
अथ गाधिराजसूनुः विश्वामित्रः अभ्यागात् राज्ञोऽभिमुखमाजगाम सभाजस्तु दशरथो ऽपि सभ्यैः सभासद्भिः सह अमुं विश्वामित्रं अभ्यगमत् अभिमुखं जगाम । उदितइति वाग्विभजनकालस्य सत्कारादिभि
प्रेत्सुधातारूपूर्वं स्याक्पृथ्यपरतः नात्रिणगतानि त्वसत् दुर्लभलाभ उपपत्तेः ॥ ४४ ॥ अर्घाद्यैरिति ॥ अवनिपतिः पृथ्वीशः सुखासनः सदा हृतिनरः सदकुशासनस्थः आसनस्थं कुशिकसुतं विश्वामित्रं
अर्घाद्यैः पूजोपचारैः अर्चित्वा सत्कृत्य अथ नृपतिः नुः सम्यकारामादीन् तान्पितापुत्रान्कुमारान् पुत्रान् स्वान् विश्वामित्रस्य अङ्घ्रिप्रणमनयावनात् चरणनमस्कारकृतान् कारितान् कारेत्यर्थः ॥ ४५ ॥
१९

अंकेतमिति ॥ समस्तविद्या संकेतस्थलं अध्यात्म्यादि विद्यानिवासस्थानं तं रघुकुलतिलकं रघुवंशावतंसं रामं अंके निजोत्संगे आधिरोप्य रोमहर्षाद्रोमांचितः समुनिः आलिंगनसमयतननदंगसंगसौख्यं
रामांगासमागमजं सुखं आधित बभार ॥ यत्सुखं ब्रह्मामृतरसिकाः आस्वादनब्रह्मानंदरसा अपि नोलभंते न प्राप्नुवंति ॥ ४६ ॥ रामांगसंगानु ते रविसुखवाधिर्भावायत्र लं यस्य तदुक्तां ॥ भल
धूम्रमिति ॥ परस्य पुंसः परमपुरुषस्य विष्णोः परमं महः परं तेजः रामाख्यं परमं पश्यतः साक्षात्कुर्वतः मुनीन्द्राः नयनपथगतं मंत्रमार्गनिर्वापक रामाख्यं परं वस्तु परब्रह्म निःसंशयं कालं व्याहृणां
। चितकानां नो अस्माकं हृदि अस्तु इति यकोधुः इच्छतिस्म ॥ अनवसाद्दृष्ट्वा अनुरागं प्राप्तुमिच्छन्त्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ रम्यंते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि ॥ इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते इति ॥ ४७ ॥
त अंकेतं रघुतिलकं समस्तविद्यासंकेतस्थलमधिरोप्य रोमहर्षी ॥ आलिंग्याधित तदंगसंगसौख्यं ब्रह्मामृतरसिकाश्च नोलभंते ॥ ४६ ॥ परस्य परमं महः परस्य पुंसः पश्यतो
नयनपथगतं मुनीन्द्राः ॥ रामाख्यं हृदि परवस्तु निर्मलं स्तुयाद्‌धृष्ट्वानदति चकाश्च नं नराधिपः ॥ ४७ ॥ बद्धांजल्यथ नृपतिर्मुनिं बभाषे गाधेयं कुरु भगवन्मयि प्रसादं धन्योऽस्मि त्वदुप
गमावलोकनाद्‌भ्यो किं कार्यं वद करवाणि किंकरोऽस्मि ॥ ४८ ॥ गायत्रीयदलभथाः पुरा कौशिकब्राह्मण्यं भजथास्तपोबलेन ॥ अस्ताक्षीः पुनरपि यज्जगन्महिम्ना किं वण्यो निरवधिकस्तवानुभावः ॥ ४९ ॥
बद्धांजलीति ॥ अथ नृपतिर्दशरथः बद्धांजलिर्यथास्यात्तथा गाधेयं विश्वामित्रं बभाषे उवाच ॥ किं तदाह ॥ हे भगवन् मयि मद्विषये प्रसादं कुरु प्रसन्नो भव त्वदुपागमावलोकनाद्भ्यो त्वदागमनदर्श
नाभ्यां अहं धन्यः पुण्यवानस्मि जातः अहं तव किंकरः दासः किं कार्यं करवाणि करोमि वद ब्रूहि ॥ ४८ ॥ गायत्रीमिति ॥ पुरा पूर्वं हे कौशिक त्वं ब्रह्मणः सकाशात् गायत्रीं वेदमातरं यदलभथाः लब्धवानसि तथा
प्राप्तो ऽसि अन्येषां तु जनकद्वारा गायत्र्युपदेशोऽस्ति त्वं तु साक्षाद्ब्रह्मण इति महत्त्वोक्तिः ॥ यत्तपोबलेन तपःसामर्थ्येन ब्राह्मण्यं ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणकर्म वा अभजथाः प्राप्तोऽसि ब्राह्मण्या ब्राह्मणाज्जा
तः संस्कृतो ब्राह्मण इति सर्वसाधारणो न्यायस्त्वयि नानुवर्तते इति भावः ॥ यत्पुनरपि यो विजगद्विश्वं महिम्ना महत्त्वेन अस्त्राक्षीः सृजसि अतः निरवधिको निःसीमस्तवानुभावः सामर्थ्यं किं वर्ण्य
ते नापि वर्णितुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ तदुक्तं भागवते ॥ गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसमित्यादि ॥ ४९ ॥ श्रीः ॥ ८

दिव्यास्त्राणीति॥ किं च हे अनघ अपापद्धर्वं कृशाश्वतः कृशाश्वो नाम कश्चित्प्रजापतिः यतो विश्वामित्रस्य धनुर्वेदाध्ययनं तस्मात् दिव्यास्त्राणि अप्रतिहतशक्तिकानि ऐंद्रवारुणाग्नेयादीन्यस्त्राणि अध्यगीष्ठाः अ
धीतवानसि॥ तेन कारणेन त्वादृशि चरो भुवि विस्तृतौ दिक्षु च यः कीर्तिभाक् आश्रयः आश्रया प्रयत्नः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं॥ त्रिः शंकुं यथा त्रिशंकुराज्यं त्रिशंकोः राज्ञः राज्यं स्थिरं अकृथाः अकरोः एवं
सातिशयदा त्वयि कुपिते सति तदा त्रिलोकी त्रैलोक्यं सातंका सभया अभयादिति शेषः॥ त्रिशंकुराज्यमित्यत्र त्रिशंकोः राज्यस्य स्वर्गभोगस्य स्थिरमकृथा इति भावः॥ तत्र भागवते॥ तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशंकुरिति
विश्रुत इत्यादि॥ ॥५०॥ सामर्थ्यमिति॥ समस्तलोकेन तव सामर्थ्यं विदितं ज्ञातं मदत्र दहेति न्छेदः॥ हे आर्य अत्र इह अयोध्याधाम्नि तव मतः नयकार्यलेशः कृत्यमागमापि न आलोकेन पश्यामि लोक
दर्शन इत्यस्य लङि॥ सामर्थ्यवान्त्र्यस्य हो पि भवान् यद्यप्येवं तथापि मम मे न काप्याकांक्षा भवतोऽपि। नेप्राप्तं नीयमिति एवं कृपा अपेक्षा आस्ति॥ ननु प्रार्थितं न दास्यसि चेत्तदा सा धनुर्बाधना लाभे मे

दिव्यास्त्राण्यनघ कृशाश्वतोऽध्यगीष्ठास्तेन त्वं दिवि भुवि दिक्षु कीर्तिभाजः॥ त्रिःशंकोः स्थिरमकृथास्त्रिशंकुराज्यं सातंका त्वयि कुपिते तदा त्रिलोकी॥५०॥ सामर्थ्यं तव विदितं समस्तलोकेनालोकमादिहतवा
यं कार्यलेशं अन्येयं मे न त्वसि मम्मास्ति काप्याकांक्षा मामांसुका चेदपि कांचिद्दर्थिया त्वं जा॥५१॥ इत्युक्तो विरतवति क्षमाधिनाथे गाधेयो मुनिरवद [redacted] रघुप्रवीरस्य॥ रक्षोभ्यो दशरथ रक्ष तानस्वमे
रामोऽयं रजनिचरान्तकः कुमारः॥५२॥ मारीचः चरति वनेषु मानुषादो वैरी चात्रि दिवसदां सुबाहुयुक्तः॥ तस्मात्तावद्भुवि नाटकाभिधानात्पंचत्वं कलयतु पुत्रतालदृघ्री॥५३॥ श्रीशुर्व दोनिरामू
हद्रुः रवामिति चेत्तत्राह॥ अहं कांचिदपि कृतिं आपि विषये कांचिदपि आभिर्ये चनीयां प्राण यान्वेजा सहस्रामिपि आभिर्यात्रजामानित्थिप्रार्थितानाभंक्षु नामदेय॥ मानिषेधे अंजआमदने इत्यस्य रूपो मदसमीपमा
गतो याचकस्त्वा दत्ताप्यर्थिन पराङ्मुखो गतः किं पुनर्भवादृशो महानुभाव इति भावः॥५१॥ इत्युक्तेति॥ क्षमाधिनाथे दशरथे इति उक्तप्रकारेण उक्त्वा विरतवति तूष्णींभूते सति। गाधेयो मुनिर्विश्वामित्रः रघुनम
रास्य पतत्वेसुतिंकत्वा अवदत् उवाच॥ हे दशरथ अयं कुमारः बालो पि रामः रजनिचरान्तकः राक्षसान्तकः असीतिशेषः अतो रक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः मे मखस्य यज्ञरक्षितारं रक्षतु॥५२॥ मारीच इति॥ केते राक्षस राक्ष
सा इत्याह॥ वनेषु आश्रमवनेषु मानुषादो मनुष्यभक्षकः॥ अदोनत्ने इतिविट्प्रत्ययो मानुषादः इति व्याकरणान्तराद्विवातव्य॥ अथवा यातुधानाः समताधापि स्वङ् पतीति मानुषादः इति व्युत्पत्तिः॥ त्रिदिवस्य सदा
देवानां वैरी च सुबाहुयुक्तः सुबाहुनाम्ना राक्षसेन युक्तः मारीचः मारीचो नाम चरति भ्रमति॥ तथा वनेषु वि पंचत्वं मरणं कलयतु प्राप्नोतु॥ नारायणं तमिनानथं मारीचसुबाहो भूतिताटकाभिधाना राक्षसीच
चरति॥ एतत्रयं पंचेत्यं मरणं कलयतु॥ भामीत्यर्थः॥५३॥

॥रामस्त्वेति॥ त्रिभुरदिबालोपि इतरेषां पि रोधितं तावि ताडकः अयं ते रामः असुरान् [redacted] राक्षसः कथं हनिष्यतीति मा भैषीः भयं माधारीः बालो प्ययं राक्षसान्मारयिष्यतीति निश्चितं तस्मात्त्वया भेत
व्यं इति भावः तवैतत्र यस्य पुत्रस्य माहात्म्यं सामर्थ्यं मादृशानां मुनीनामपि वाचा मनसामपि गोचरः अविषयः स्यात्॥५४॥ जानातु इति॥ तदपि यन्मयोक्तं तद्वसिष्ठ वामदेवो जानाते इमौ
वसिष्ठ वामदेवौ पुरुषवरस्य पुरुषश्रेष्ठस्य रामस्य च यद्वैभवं चारितं पृच्छ पृच्छ तेद्धिकर्म कल्याद्रुमा विश्वाकर्षितं चेति कर्मसंज्ञा॥ पृच्छ मापि तमोपिततमभिलषेन॥ तेते वपुराधसो पुरोहितयोः श्रुत्वि
मनसो अपि त्रीनि करणयोः सम्प्रासवादने मे रामं सयं यज्ञे अधि तु रक्षितुं अनुजे न लक्ष्मणेन सह यन्छ देहि मह्यमिति शेषः॥५५॥ तन्वकुत्वेति॥ तदनु रामंच वैतिय च कृत्वा लक्षणं च्छिदि तद्वाच्यतिलो
सांप्राप्य कुशाश्वान्निः ध्यं विश्वामित्रं दृष्ट्वा प्रियसुतं सुतं पुनः पुनः प्रिय आहिताग्न्यादित्वात्सरूपाये अर्भकं बालं रामं च दृष्ट्वा मनसि महाभयं प्राविष्टः प्राप्तः सम्प्राप्य क्रोधी दृशि चारयामास॥ ततोऽगाम
ना राम त्वेत्रिशुरपि तापि तैतरे भामाभैषीः कथमसुरान्हनिष्यतीति॥ माहात्म्यं तवैतत्र यस्य माहशानां वाचा मनसामपि न सामगोचरः स्यात्॥५४॥ जानाते तदपि वसिष्ठ वामदेवौ पृच्छेमौ पुरुषवरस्य वैभवं तं॥ संप्रत्यात्ताश्च म
नसोः पुरोधसोस्तेय च्छेमं सवनमवितुं सहानुजेन॥५५॥ तन्कृत्वा क्षणमिव मोच्चितश्चिति त्वादृक्षान्कुरो ^ कृत्वतंकृशाश्वशिष्यं॥ रामं चाप्रियसुतमर्भकं सं प्राप्य म्लाशी मनसि महाभयं प्रविष्टः॥५६॥ पातुं वा परिभावि
तुं क्षमोयं एकस्त्रैलोक्यमुनितिलकस्त्रिकालदर्शी॥ कृत्याद्यं सकलजगंति दग्धुमीष्टे ताप्येवं यदि मम कात्रिशिलकुलं स्यात्॥५७॥ बालोयं कथमपि मे चिराय जातः संतानैर्धिप्यती विपारिजातः॥ सुत्रात्मे तदपि हरिं प्रदाय
चासौ दायादं कथमिव धारयामि देहं॥५८॥ नीनइत्यस्य कुठि॥५४॥ पातुमिति॥ त्रैलोक्यं पातुं रक्षितुं परिभावितुं गर्हितुं बालकः केवलः सहायनिरपेक्ष इत्यर्थः॥ यः क्षमः समर्थः त्रिकालदर्शी अतएव अव्य द्धत
मान द्वः मुनितिलकः मुन्यलंकारः स विश्वामित्रः कृत्याद्यां कोपं कृत्वाद्यापि तादृशी सकल जगंति समस्तलोकान्दग्धुमीष्टे समर्थो भवति यदि त्वाप्येवं ताप्यदृष्टा क्षाये दिताहि मम कुलं कासि तत्र पि च स्यादिति विचारयामि।
सेत्यर्थः॥५७॥ बालोयामिति॥ किं च अयं बालो रामः मे संताने वंशे चिराय कथमपि पुत्रेष्ट्यादि कृच्छ्रेण जातः उत्पन्नः यथा॥ अंबुधिपयसि क्षीरसमुद्रे दुग्धेपारिजात इव॥ यथा क्षीरसमुद्रे गंधादिगुण
युतः पारिजातोऽमहता मथन प्रयासेन जातः स्वल्पधैर्यादिगुणसंपन्नो रामः तत्र पुत्रेष्टिकरणप्रयासेन महता जात इत्यर्थः॥ क्षीरसमुद्रोपमानं तु स्ववंशस्यातिगंभीरत्वोज्ज्वलत्वादिगुणसूचनाय इति भावः॥
सुत्रात्मे इन्द्राय तेऽपि वपारिजातमिव यथा इन्द्राय समुद्रेण पारिजातो दत्तस्तथा रामं तु ते दायादं पुत्रं हरि विष्णुं रामाख्यं प्रदाय दत्वा देहं शरीरं कथमिव धारयामि केन प्रकारेण धारणं करिष्ये
इत्यर्थः॥ [redacted] दायं पित्र्यरिक्थं अर्हतीति दायादः॥ दायादौ सुतबांधवावित्यमरः॥५८॥

२

१

रक्षोभ्य इति॥ रक्षोभ्यः रामचंद्रं हंतुमुपद्रावयतीत्यर्थः॥ अहं कथं ते प्रथां कथं नेतुं कथं अस्तं भोजनं कथं सुधा अधोभयं ये यं॥ अघासौ जनकुधा विभवद्गुरापः मांसापहा पापयति बायस्माकारण ॥
सुतोविरहः आजेहीते आगच्छति पुरा घोषितं पुत्रकृते यस्य तामाशापहरति स भावयुपमीत्यर्थः॥ ५९॥ अतं वानि ति॥ किंच एवंभूतवर्गः स्त्री जनः अंतर्विराम वार अजनितं भ्रूभुवत हानारदः पुष्टि
सभायामेव मुहूर्ते इति वक्ष्यमाणं आख्यातं कथयामासे नारदेन कथितं एतावता कथमाह॥ कोवेधोनारदः प्राक्‌ पंकं वेणाचरित जानाति प्राक् अकृष्ट ज्ञानवानितिलेखः येन कथासो ज्ञात
धीहरितिस्या भोजन वर्तनुता पुत्राः महासुखं भोग महाराक्ष सो पात गतेन रक्षनं भवति अस्मरः भवततु तस्या ज्ञानेभ्यो विविदुलम कृष्य यादित्यर्थः॥ ६०॥ मिदं नामिति॥ इदानीं दंशयोगि
गुरुतपसा तपस्विनी वाचोतमोघा चव्यर्थः नान्यथा स्वविभाषित विद्या कमार्गी तद्गुरु कं भागवते॥ यो रूपातदभेद्यहिंसाभ्यानविबर्धतो नतु तस्य सत्यशीलिनामा इति पाठ

रक्षोभ्यः शिशुमुपद्राव राम मंदर्थे द्रायां कथं मसात्तं कथं नु वाच्यो॥ अघासौ सुतवधविपद्गुरापः प्राप्नुहा सुतविरहाग्रथितेवं ॥ ६१॥ अंतर्वनि जनितये दैव दारवर्गः प्रागदपूर्व
पारीवादि नारदस्सभायामे वेतालेन वसुतां महासुरे भीम विभव्यति स्वयमसुराभवतां तेभ्यः॥ ६२॥ सिद्धा नागुरुकं तपसां गिरो न मोघाः शापानुग्रहपटरेव कौशिकोपि॥ मीमांसे
किम नुमिनोमि किं करिष्ये व्यामोहेदलमथवेदरामवत्स॥ ६३॥ इति विवरति विदयसमधकारा सहसैव आभवति षष्ठमवे॥ कथयतामेदं किं करोमि कार्ये वदितायतोहितेयु पुर्वाकैः प्रमाणं॥ इत्यस

फलाः॥ द्वावि इति॥ अनन्यत्व एव कौशिकोपि शापानुग्रहपटुः निग्रहानुग्रहसमर्थः एवं सति किं मीमांसे किं विचारयामि॥ किमनुमिनोमि तर्कयामि। इति जर अवंपणंदलस्य तत्राम
लक्ष्यः॥ कुर्वं लक्षः किं व्यामोहे विपरीतमार्गे अलं दूर्वेतां वारणाश्चयोगे ततीयेतितनीयां अथयदिप्राहिनाय वा तराम इदानीतिकिस्वयः॥ ६४॥ इति मन सीदि॥ म हर्तिरथ
मनसि हीति दूर्वोकं विमस्या वेज्ञायसदसि सभायां वशिष्ठ वामदेवौ अहं यथातथाप्रमाणं ताच्येत्यर्थः॥ किं मुवाचेत्याह॥ इह अस्मिन् रामप्रयाणे लक्षणे कार्ये वो युष्य
मनंदनं दंदृकृतः हियस्मात् हेतोः अहिताहितेषु कर्तव्याकर्तव्येषु युष्मां व प्रमाणं भवतोः प्रमाणं भूतावित्यर्थः॥ द्विवचनं एकवचनयोः विशेषणविशेष्यभावेदाः प्रमाण
मितिवादितिः [illegible] प्राकारा स्पष्टा दिलंघिरो॥ असिन् श्लोके पुष्पिताग्रावृत्तं॥ अयुजि नयुगरेफतो यकारो

२१

।नैमुर यविति॥ मुनः किमुवाच अयं रामः शिशुर्बालः यातुधामाराक्षसाः तासां वदरथः दर्शनः नहृदये लमाह॥ तथा कुशिकसुतः कौशिक मुनिः विश्वामित्रो दुर्लभ्यः अतिशायः॥ वाधुकांतरमाह
वितत भासि बृहते जसि राम चंद्रे तत्क्षिररियातिगच्छति सति नो अस्माकं नयनानि नेत्राणि मलिन कृतानि कुमुदकांति बिभर्ति दधाति नलिनवदं लक्ष्मणायकुमुदवावे कुमुदादि मापिकानेत्रयोः॥
कुमुदवाधवे इंदौ गते सति कुमुदानि मुकुली भावं गच्छंति तद्वद्राम चंद्रे सति कुमुदतुल्यानि नयनानि मुकुलीभावं आमुलनीत्यर्थः॥ ६३॥ रामलक्ष्मणेति॥ मममाखिला निभवनानि च्हासिमां प्रते तदंत
लक्ष्मणमहामणिदीपं आजिते ताणि पश्चात्तूदेशा गावि धुराणि अतत्वं समं तात् ध्वांतं मांजे अंधकारावनानि संति नयनानि नाभांति भावि प्रथमेलरूदः॥ स्वागतावृत्तं॥ स्वागता तिरनभावुरुभ
हयु गुमा शै लक्षणात्॥ ६४॥ तामे शमयति॥ क्षितिभुजः राज्ञस्तत्क्षणोक्तं वचनं तत्रामश्रुत्वा मनुजदेव मुनी नाराजमुनीनां सति धीसमीपेरहे अन्योन्यं एकमलं संवादमधिग

त्रिशुरयमरयश्च यातु [illegible] कुशिक सुतान्मर्षि सुवि लंघ्यः॥ वियाति विततभासि रामचंद्रे नलिनकांतिं नलिनानि निमीलतेन॥ ६३॥ रामलक्ष्मण महामणिदीप भ्राजितानि भवनानि
खिलानि॥ तद्वियोगा धुराणि समंतात् ध्वांतभांजि नविभांति पुराणे॥ ६४॥ तानि शम्य वचनं जनमनुः सानिधौ मनुजदेवमुनीनां॥ एकमलमधिगम्य रहस्तौ यां कौज
दतुः कुशहस्तौ॥ ६५॥ गच्छतामवितु मेध्वरमेतौ यच्छतात तनयौ मुनये ते॥ किंभयं कुशिकसंभवतेजो वज्रपंजरगतेत्वदपत्ये॥ ६६॥
प्राप्य कुशहस्तौ कुशयुक्तहस्तौ॥ याजकौ होतारौ जनदतु रुक्तवंतुरुक्तवंतुरित्यर्थः॥ ६५॥ गच्छतामिति॥ एतौ रामलक्ष्मणौ अध्वरं यज्ञं आवितुं रक्षितुं गच्छतां हे तात कृपापात्रं तत
नयौ मुनये विश्वामित्राय प्रयच्छ देहि॥ अरक्षवातुधानादस्य भयानिवारकत्वं नराह॥ किंभयमिति॥ कौशिकसंभवतेजो वज्रपंजरगते कौशिकतेजोरूपवज्रपंजरस्थिते
त्वदपत्ये रामे किं भयं न किमपीत्यर्थः॥ तात तु कं प्यजनक इति हलः॥ वज्रं सुधानिकारस्यो [illegible] सीनायः शक्रहेति चिन्ता भेधानात्॥ स्वागतावृत्तं॥ ६६॥

MEMORIAL
MEMORIAL

रामलक्ष्मणौ ॥ तव लवराम यज्ञपुरुषो नारायणः पालकः राक्षसालोकस्येति शेषः ॥ अंतः पौरुषेणस्व सामर्थ्येन बाल्यएव मुनियज्ञरक्षणं विधातुं करोतु ते न शिशुरयमिति माभैष ॥ भयात्रां कांतिरालस्य
उक्रमर्थं दृष्ट्वा मनस्यकृत्वाति ॥ बालकौ विराविः सत्यं तमोधकारं हर ते नाशयति ॥ स्वागता ॥ ६६ समोघवचसोनिनि ॥ अमोघवचसोः सत्यवचनयोः ज्ञानसिंधुः निरपायनिरपायरोधसो मोक्षदाः स्तु विषय
वेधसः — यकक्षानसमुद्रालंघ्यपारयोः वेधसः ब्रह्मणोपि सुधियोः सुबुध्योः सुमेधसोः शोभनतामेधा धारवती बुद्धिर्ययोः तयोः यद्धा ब्रह्मणोपि विष्णोर्वापि सुमेधसोः सएवार्थः ॥ एवंविधयोः पृथुधसोः
पुराहितयोः वसिष्ठविश्वामित्रयोः इति कर्म ॥ कौ ययोर्वचनं वसिष्ठविश्वामित्रयो राजा आह तत आहतवानित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ततः कुमाराविति ॥ ततानंतरं कुमारावपि बालकावपि रामलक्ष्मणौ पितुर्जनकस्य
निदेशात् राघवच्चम्शीघ्रमागतं मधुरम्भामिलिता वदनेन अनंतः पुरं स्थागानं अभ्युधावतां सत्वरमगच्छतां ॥ तत्र मातृः प्रणम्य नमस्कृत्वा नमणीक यच्चे आदिनस्य मानीयेत्वा निषंगकोदंडधरौ
रामु एवतवयज्ञपुरुषः पौरुषेण मुनियज्ञरक्षणं ॥ बाल्य एवविदधातुपालकौ बालकोपिहरते रविस्तमिः ॥ ६७ ॥ इममोघवचसोः पुरधसोज्ञानसिंधुनिरपायरोधसोः ॥ वेधसोपि सुधियोः
सुमेधसोर्धामवादनवसुधाधिपः ॥ ६९ ॥ ततः कुमारावपि रामलक्ष्मणावपि तु निदेशतः पुरमभ्यधावतां ॥ प्रणम्यमातृः रामलक्ष्मणौ निषंगकोदंडधरौ निरीयतुः ॥ ६९ ॥ आगतः पितर
माभ्रुयुर्व राघवः पविवदाभेनतुं दधिस्वैयाजादिमहाम्हात्मिर्वदे नागरैर्नरपालिभिर्वनितिमिः ॥ ७० ॥ राघवो जनेर्ध्यितारमनंस्रा राघवं जनयितातमरोसीत्रा ॥ तं जनो जनपाने
चजगहे कर्मणि प्रयतमानमनहे ॥ ७१ ॥ जीवधनुर्धरौ ततौ निरीयतुः मात्सल्यहा ॥ निर्जग्मतुरित्यर्थः ॥ वंशस्थामिधंवृत्तं ॥ ६९ ॥ आगतः पितरमिति ॥ आगतो राघवः
पितरं दशरथं आवृत्य प्रणवं वंदे ॥ नमस्करोति ॥ दिजग हो ॥ रामलक्ष्मणाभिधं रत्नं माणाद् ... इति मंत्र ... दशरथं ... इति लोकोपि विदुषि मानं ॥ स्त्रीमता ॥ ७० ॥
राघवहति ॥ अभुमेवार्थं म... ॥ राघवः ... पितरं अनसी ... जनयिता तं राघवं ... आशीर्वादमुक्त्वान्त्यर्थः ॥ जनो लोकस्तं नरपतिं राजानं च
जगहे निनिंदे ॥ कथं ... जनपाति अनहे ... कर्मणि प्रयतमानं ... ॥ स्वागता ॥ ७१ ॥

करेणेति ॥ करेण हस्तेन कमलताम्रतास्थौ पंकजदलभ्रमयोः रामलक्ष्मणौ धृत्वा ... रक्षणी ... अवसन्नकंठः अवसन्नः स्खलन् कंठो ध्वनिर्यस्य सः साश्रुः सबाष्पः श्रुततन्मात्रः
श्रुतमुनिसामर्थ्यस्तदात्मनो वरं ... दशरथः मुनीद्रं विश्वामित्रं प्रणाय सेवांकं तुं रामलक्ष्मणौ ददाविति ॥ उपजातिः ॥ ७२ ॥ अंकद्वयमिति ॥ तौ रामलक्ष्मणौ अंकद्वयं अंकयो रूपलक्षणयोः
द्वितयं धरावात्कृप मुनिः ... दृष्ट्वा विषं करिष्य ॥ निर्वर्णितौ ... ता दशा ... भवनशालोक्य पुत्रवियोगदीनं
आश्वासयत् ॥ आश्वासयामासेत्यर्थः ॥ उपजातिः ॥ यदि देवनेति ॥ हे नरदेव राजन् ... यदीनं विलापैस्तद् ... मा गलतीति ॥ तमोधकारः भास्करं
सूर्यं कदापि नाभिदधीतमाच्छादयेत् ॥ इति दृष्टांताद् आदिशमणः तवात्मजो ... नवराजयं प्रापयति ॥ अतमदति तमुच्छा नाविंत ... ॥ उपजातिः ॥ ७४ ॥ राघवाविति ॥ राघवौ
करेण धृत्वा कमलायताक्षौ दक्षो द्विजः सबाष्पस्खलनकंठः ॥ साश्रुर्मुनीद्राय ददौ नरेंद्रः श्रुतप्रभावः श्रुततत्प्रभावः ॥ ७२ ॥ अंकद्वयं तावधिरोप्य ... वत्सदृढकंठमङ्गे ॥ प्रियंकदिष्णुः
पालितं भाविष्णुमाश्वासयत्पुत्रवियोगदीनं ॥ ७३ ॥ यदि देवनेनरदेवनेहत्ता ... न मा तमः ॥ न तमः कदापि विदधीतभास्करे नातितत्परिगणस्य राजजौ ॥ ७४ ॥ रा
६ घवौ महोपदिष्टमहास्त्रौ राक्षसाः किमुरणे पृथिव्यधुः ॥ अग्निमुज्ज्वलितमर्कमुद्दकं किंतु कंतुमुपयंत्युपदीका ॥ ७५ ॥ मा स्म भैषीः सहितौ रामाविति ... भुवनरक्ष
कस्त वायं वायव्याधारिवलमहास्त्रं चैव ... रामायास्ति न युधिकोपि निर्मितनाथ ॥ ७६ ॥ रामलक्ष्मणौ महोपदिष्टमहास्त्रौ ... उपदीकौ ... ॥ ततश्च वा
ध्नसाः रणे युद्धसंग्रामे बुद्धिपृथिव्यधुः किमुत्वं ... नाकिंचिदित्यर्थः ॥ नयोरिति शेषः ॥ साधकं दृष्टांतमाह ॥ उपदीका उपजिका ... उज्ज्वलितं आदीप्तं वार्कं अर्कं सूर्य
यथाकिं ... कंतुरं ... उपयंति सभी ... किमपीत्यर्थः ॥ न तु मैवैतिभावः ॥ नद्धा ... सा अदीत्यर्थः ॥ ... बंधनीय ... किमुपयंति
नगच्छतीत्यर्थः ॥ उपजिका पदीका ... विहलः ॥ स्वागता ॥ ७५ ॥ मा भैषीरिति ॥ हे महाराम ... मा भैषी ... माह ॥ मास्मभैषीत ॥ मास्म ... स्य ... चेत ते ...
तआ — कथं मयचिंतेन कार्यमाह ॥ नधायसंताने ... रामः त्रिभुवनरक्षकः त्रैलोक्यपालकः अस्तीति शेषः ॥ वायव्याधारिवलमहास्त्रं वैवाय आग्नेय ... प्रवीणाय
अस्त्रैः रामाय युधि संग्रामे कोप्याततायी वधोद्यतः न अस्ति नरस्था स्मतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

११ इत्युक्त्वेति॥ इति उक्त्वा कौशिको मुनिः हस्ताभ्यां तौ रामलक्ष्मणाववलंब्य धृत्वा आसनाद् उत्थाय तस्थौ॥ ततः सरसं सहर्षं सवेगं यथा क्रियाविशेषणं रामभ्राता हर्षुः श्री प्रगमनेच्छया वेगः॥ रभसो वेगहर्ष
योरिति अमरः॥ आगारद्वारं मर्यादीकृत्य आन्वितः अनुयातः उदश्रुः उद्गताश्रुः नृपतिः कुमारौ आलिंग्य मुमोच । सह नृपवनं तथैव गते मामास॥ आप्रयाणमितिमंत्रविनापि गमयोग मिलितेन तीप्या॥ मा
मे यौ तिष्ठत कृष्णैः गीत प्रशंसवर्णनीयवत्॥ ७७॥ प्रसावृत्त इति॥ प्रसादवृत्ता निवृत्तः पार्थिवनाथः दशरथः राजा क्षणं पार्थिवो दशरथः कौसल्याया कः आसौधमंगल गृहं प्राप्य पर्यंक रूढः मंचरूढः सन् कथं यथा स्या
तथा पर्यदेवत परिदेवनं विलापं चकार॥ तदेवाह॥ हा राम असौ लक्ष्मणः क्व लक्ष्मण असौ रामः क्व हा हा खेदः। शालिनीवृत्तं॥ ७८॥ विश्वामित्रमिति॥ अनेके पौराः नागरा लोकाः पण्यवीथिषु क्रयविक्रयविपणिषु
विश्वामित्रं राजपुत्रौ अनुयान्तौ रामलक्ष्मणावनुगतं वीक्ष्य दृष्ट्वा गाहं गाहं गाहितात्‌गाहं गाहं विधिं धराय चक्रुः अन्योन्यकाद्धयुनाथवीक्षणवत्सत्कारक्षुब्धकोरकाः सानंदनेत्रचकोरा आसन्नवभ्रवः
इत्युक्त्वा मुनिरवलंब्य कौशिकस्तौ हस्ताभ्यां सरभसमासनादुदस्थात्॥ आद्वारं नृपतिरन्वितः कुमारौ बालिंग्य न्यवृतदुदश्रुरात्मगेहं॥ ७७॥ प्रस्यावृत्तः पार्थिवः प्राविशद्धि कौसल्यायाः प्र
त्यक्कल्याणसौधं॥ पर्यंकस्थः पर्यदेविष्ट कष्टं क्वासौ हा हा राम हा लक्ष्मणेति॥ ७८॥ विश्वामित्रं राजपुत्रावनुयातौ वीक्ष्यानेके पण्यवीथीषु पौराः॥ गाहं गाहं रामचंद्रावलोकात् आसन् हृष्टो
त्सत्कारस्तुब्धकोराः॥ ७९॥ पुंजिताश्च पुरवीथिषु पौरा राजितास्त्वथ तदुदारगुणौघे॥ अंजनाक्तनयनाञ्चितकर्णं तं जनादृदृशुरंजनवर्णं॥ ८०॥ राम एष रमणीयगुणाढ्यो लक्ष्मणाख्य इह
लक्ष्मणनामा॥ नाविमौ न पतिरेष विमोक्तुं नार्हतीति जनता विजगर्ह॥ ८१॥ कंदमूलफलमात्रकथं वा कंदरासु कथमर्त्स्यपि वेदः॥ स्थंडिले भुवि शयीत कथं वा मंडले शशिशिशुरिव शुद्रः श्रये॥ ८२॥
शालिनीवृत्तं॥ ७९॥ पुंजिता इति॥ पुरवीथिषु पुरमार्गेषु पुंजिताः संघीभूताः तदुदार गुणौघे रामस्य महागुणसमूहे राजिताः अनुरागभाजश्च पौराः जनाः अंजनाक्तनयनाञ्चितकर्णं कज्जलित नेत्रस्पृष्टकर्णं अंजन
वर्णं कज्जलनीलं तं रामं ददृशुः स्वागता॥ ८०॥ राम इति॥ एष रामः रमणीयगुणाढ्यः रमणीयैश्च सौरगुणैः आढ्य इति विशेषणसमासः रमणीयः सुंदरो गुणाढ्यो गुणवानित्यर्थः॥ लक्ष्मणनामा इह लक्षणा
ढ्यः महापुरुषलक्षणान्वितौ इमौ एव नृपतिः विमोक्तुं त्यक्तुं न अर्हतीति॥ जनता जनसमूहोऽविजगर्हेति इति स्म॥ ८१॥ कंदमूलेति॥ अयं कंदमूलफलं कथं वा अनिअल्पतीत्यर्थः॥ वेभावाकथमिति भविष्यार्थे
लिङ्‌ः लट्‌ च गर्हायां॥ कंदरासु दरीषु अंबुजलं कथं वा पिबेत् पास्यतीत्यर्थः॥ वाशब्दः संभावनायां॥ स्थंडिले भुवि॥ भागार्थसंस्कृता [illegible] स्थंडिलं तत्र कथं शयीत निद्रां करिष्यतीत्यर्थः कुत एतत्‌ घटत
इति चेत्तत्राह॥ मंडले शशिशिशुः राजपुत्रो बालक इति अनुशिष्य अनुतेपे॥ अथान्वशयो दीर्घद्वेषानुतापयोरित्यमरः॥ ८२॥ २३

राक्षसैः

॥ विग्रहायेति॥ विबुधारिभिः देववैरिभिः समंतात् विग्रहाय युद्धाय मुनियज्ञघातिनां कौशिकादियज्ञविनाशिनां निग्रहाय मर्दनाय नृपतिना दशरथेन शिशुर्बालो रामः कथं प्रेषितः॥ शिशुं प्रेषयं
त्तं यो पितापि स्त्रियोपि क्रिमिति तन्यबोधिषुः॥ निषेधयामासुरित्यर्थः॥ विग्रहायेति तादर्थ्ये चतुर्थी॥ ८३॥ इत्यगादि पुरि तात्र॥ अगाधमहिम्ने आर्यंस्य पृष्ठगो गाधिजाय मुनये विश्वामित्राय शप
माना गालिदानं कुर्वाणाः नागरा नगरलोकाः इति अगादिषुः एवोक्तप्रकारेणानुः॥ तथा रामलक्ष्मणगुणानां वर्णनं च वर्णितवंतः॥ तथा च पंदशरथ अमंद उच्चैः रमिंददानेविंदुरित्यर्थः॥ गाधिजायेत्यत्र
श्लाघह्नुङ्‌ स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः इति चतुर्थी॥ श्लोकत्रयस्य स्वागता वृत्तं॥ ८४॥ पुरजनागिर इति॥ पुराणमुनिभिः कौशिकः पुरजनगिरः नागरलोकवाचः श्रावं श्रावं श्रुत्वा श्रुत्वा शिखंडकधारिणौ शिखाधारिणौ उभौ क्षितिपतिसुतौ
रामलक्ष्मणौ आदाय धृत्वा हस्ताभ्यामिति शेषः॥ रघुनगरतः अयोध्यायाः निर्गत्य सारवे पयसि सरयूजले तयो रामलक्ष्मणयोः हृद्यमनोरमं श्रमभयनुदं श्रमभयेषु पलक्षणं क्षुत्पिपासयोरपि तथाच
विग्रहाय विबुधारिभिः समं निग्रहाय मुनियज्ञघातिनां॥ प्रेषितो नृपतिना कथं शिशुर्योषितोऽपि [illegible] नाक्रमितित्यबोधिषुः॥ ८३॥ इत्यगादिषुरगाधमहिम्ने गाधिजाय मुनये शपमानाः॥ रामलक्ष्मणगुणा
ति नवर्णनागरान्‌पममंदमानिंदन्॥ ८४॥ पुरजनागिरः श्रावं श्रावं पुराणमुनिरेष क्षितिपतिसुतावादाय मौञ्जीखंडकधारिणौ॥ रघुनगरतो निर्गत्याद्य सारवस्याविशारये श्र[illegible]सनुदेविद्ये हृद्ये
बलातिबले तयोः॥ ८५॥ बलया तथातिबलया कलया — सबलौ उभौ किमपि नाश्रमतां॥ पदचारिणौ च पथिनाक्लमतां पवनेन किंचिदपि नातमतां॥ ८६॥ नाखिदतां मनसा च पादयुग्मे
नाग्लासिष्टामानने काननेपि॥ नाबाधेतां मध्ये क्षुत्पिपासे नालस्यं वाध्यानरो मानसे च॥ ८७॥ श्रमभयक्षुत्पिपासाशमके बलातिबले विद्ये॥ उक्तं रामायणे॥ क्षुत्पिपासेनं तेरामभ
विष्यते कदाचन॥ बलामतिबलां चापि पठतस्तव राघवेति॥ हरिणी वृत्तं॥ तयो विद्यते वध्यौ विद्ये संप्रदाने चतुर्थी योगो॥ ८५॥ बलयेति॥ तया बलया अतिबलया च सबलौ ससामर्थ्यौ उभौ कलया अंशे
नापि किमपि न आश्रमतां श्रमं प्रापतुः॥ तथा पदचारिणौ वाहनरहितौ च पथि मार्गे किमपि न अक्लमतां क्लमं प्रापतुः॥ पवनेन संज्ञा मारुतेन किंचिदपि न आतमतां ग्लानिं प्रापतुरित्यर्थः॥ प्रमिताक्षरा वृत्तं॥ ८६॥
नाखिदतामिति॥ तयो रामलक्ष्मणयोः पादयुग्मे नाखिदतां नाखेदमगमतां॥ तथा आनने मुखे कानने वनेपि न अग्लासिष्टां म्लानिं न प्रापतुः अध्वनि मार्गे क्षुत्पिपासे न अबाधेतां एतयोरित्यस्य
सर्वत्र संबंधः॥ अत्र कर्मणि षष्ठी॥ आलस्यं वा मानसे पिन व्यानशे न व्यापयामासेत्यर्थः॥ मानसे इति द्वितीयान्तस्य सप्तमी शालिनी वृत्तं॥ ८७॥

अगणाल

अथ ताटकयेति ॥ अथ रामलक्ष्मणौ ताटकया विलोकितां प्रति ऊर्ध्वं अटवीं प्राप्य धन्वनी धनुष्मी अधिरोप्य सज्यीकृत्य ज्यघोषारवैः निर्घोषैः दिशः बधिराः आशाः चक्रतुः ॥ वसंतमालिकाछंदः

लक्ष्मण ॥८८॥ ज्यानादमिति ॥ नरेंद्रसूनोः राम[redacted]ः ज्यानादं मौर्वीरवं आकर्ण्य श्रुत्वा अथ वनं न दूरात् सा प्रचंड हास्यैः आनादयंती प्रतिशब्दयंती मारीचमाता मारीचः प्रसिद्धस्तस्य माता तथा सुकेतोः

सुकेतुनाम्नः राक्षसस्य दुहिता कन्या ताटकाख्या राक्षसी अध्वनि मार्गे आविर्बभूव प्रकटा बभूव ॥ ८९॥ कंकालमिति ॥ ऐषा कंकालशरीरास्थिकरेण हस्तेन दधती धारयंती कालरात्रि

प्रतिमा कालरात्रितुल्या रवे आकाशं आमुखाना व्यापनशीला कालिकेव मेघपंक्तिरिव आकाशव्यापिका ताप सांचेतसि अंतःकरणे त्रासकारी भयकरी तं कुमारं रामं अभ्यपतत् अभ्यगमदि

त्यर्थः ॥ स्यात् कंकालं मेघजालेऽपि कालिकेत्यमरः ॥ इंद्रवज्रा ॥ ९० ॥ जहि जहीति ॥ वत्स राम ताटकां जहि जहि तस्या अभिमुखं गच्छेत्यर्थः ॥ इति गुरुः प्राह ॥ ताल पुरीपि

अथ ताटकया विलोकितामटवीं प्राप्य च रामलक्ष्मणौ ॥ अधिरोप्य च धन्वनी दिशो बधिराश्चक्रतुरारावैर्ज्यघोः ॥ ८८ ॥ ज्यानादमाकर्ण्य नरेंद्रसूनोर्वनादयंती वनमू दूहासैः ॥

आविर्बभूवाध्वनि ताटकाख्या मारीचमाता दुहिता सुकेतोः ॥ ८९ ॥ कंकालमेभं दधती करेण स्वं कालरात्रिप्रतिमा भुवाना ॥ तं कालिकेवाभ्यपतत्कुमारं त्रासकारी चेतसि तापसानां

ताल ॥ ९० ॥ जहि जहि राम मल्लपुत्रांश्च ताटकां ॥ रघुनंदन पाल नरेनं पालय पालये हनः ॥ [redacted] इति गुरु मुखं वंत मो मितोधाय पण्णा मपहाय स[redacted] रसा निरवाय वाणमुग्रमभ क्षणाद्

मथात यदुग्रराक्षसी ॥ ९२ ॥ रघुपतिशरघाताविघातनिर्घोषनिर्घटिताभयचकितकुरंगसारंगमातंगसंघाकुला ॥ पतति दलितवक्षसि क्रूररक्षस्य धिक्ष्वणध्वनिजनितदिगन्तादिशाकंपैवकंपे च भूः ॥ ९४ ॥

यथा स्यात्तथा ताडय मारय ताटकामित्यर्थः ॥ हे रघुनरपाल नर नदन्नरस्य पुत्र नृपालपच्चकास्य द्रू हयने नो अस्मात्पालय ॥ ९१ ॥ इति गुरुमिति ॥ इत्युक्त्वा यंतं पूर्वोक्तप्रकारेण वदंतं गुरुं विश्वामित्रं अभि

वादन मस्तकमधः कृत्वा अवहाय लक्ष्मीर्थं तद्वचनात्स्त्रीहत्याकृत्योऽनीकं मितौ उरसि वक्षसि उरगाभं सर्पतुल्यं बाणं निरवाय रोपयित्वा रामः उग्रराक्षसी ताटकामपातयत् वाणपातमास सर्थः ॥

जहि जहीति गुरुमिति प्रबंधो वृत्तुष्वदीनामको नत्कुरुमानुक्तो लक्षामो ॥ त्राणाश्चेउ शपादः सोपादिवो क्वेकायंत्रति ॥ व तुर्विशति सत्त्वा वाच्य तुष्वो दान्ततुष्पदीति ॥ ९२ ॥ रघुपतीनि ॥ रघुपतेः श

रघात निर्घात निर्घोषनिर्घटितानामबाणघातेनानिर्घातवानिर्घोषः ॥ तेन निर्घटिता नितरां घटिता चकिता ॥ एतेन ताटकादारितस्या च लक्षितं सूचितं ॥ अत एव भयचकितसारंगकुरं

गोविंद

गसारंगमातंगसंघाकुला ॥ भयभीत हरिणगजसमूह व्याप्ता ॥ युद्धाघातकुरंगरयः सारंगा चातके हरिणे पुंसि सारंगश्चलमरः एवं पि धाम ॥ पृथिवी च कंपे ॥ क्षुतिदलितवक्षसि जिह्व

हृदये ॥ अधिक्षेपणध्वनिजनितदिशान्तालिपेशाकंपै पतनशब्दो त्पादितदिक्पालकंपे क्रूररक्षसि ताटकाभिधपतिसती सर्थः ॥ महामालिका ॥ यादहनयुगलेति लक्षणात् ॥ ९३ ॥ ओमिन

मिष यंदमिति ॥ अभिमिषवदंदवेयं दारिनिस्वगे ॥ अमरेश्वरं महाघोषंकूतउक्थ्ये हितकोणाहतामि सर्थः ॥ दुंदुभिपुरहं अध्वयत्र ध्वनिमनयन् ॥ तथाहि इयती सुमनं दलके ध्वनिराम

श्रिरतिनंदपुष्पवृष्टिः देवोद्यानपुष्पराशिरनिरमुंचत् मुमोच ॥ हे राम त्वं जय जय उत्कर्षमाविष्कुरु हे गुणे राम राम गुणे ॥ शौर्यादिभिः रमिनामसुंदर विरोधिविराम वीरम दुन

निरामयतां निर्बाधतां भज हे रघुपालक हे रघुपालकबालक दशरथनंदन त्वं जीव जय इति मुनयस्त्वं राम अन्वनयन् प्रार्थयेत्यर्थः ॥ अयं च कवाल्ले नामा प्रबंधः ॥ उक्त

अनिमिषवृंदममंदरवं दिवि दुंदुभिरुद्धतमध्वनयत् ॥ निरमुंचदुमंती सुमनं दलके ध्वनिनंदनपुष्पततीः ॥ जयजय राम गुणैरभिराम विरोधिविराम निरामयतां भज रघुपालक बालक जीव जये

ति तमन्वनयन्मुनयः ॥ ९४ ॥ ततस्ताटकाया मरण्ये हतायामारण्यस्य रामस्य सर्वे मुनीन्द्राः ॥ कृतार्थाः सहस्त्रामुदस्त्रावुपरैर्व्यधुः सर्वलोकैकवीराभिषेकं ॥ ९५ ॥ साकेत

धीधिषुद्धिः ॥ नुः चिरादिव सुदीर्णः सोकेत वीमपि विहत्य ससम भद्र ॥ देवैरपि जितसुमनः मकरेण भक्ति देवैरपि जिभुवनत्रयं रक्षितेति ॥ ९६ ॥

चयचोमवर्णो ॥ संबोधन विभक्त्याय मन्तुर पद पर्यंकं ॥ विमुक्त मुत साकुर्ध्य राब्दस्याच्च कवालकमिति ॥ द्विपदी नाम कोविदा ॥ बहुलो गण आयः स्यात्ततः पंच चतुष्कलाः अं

ते गुरुद्वितीयेयः षष्ठे चाद्विपदी तु सा ॥ पादद्वयांतेकं तथा स्वरव्यासोऽयथावृत्तेः ॥ येन केनापि तालेन गेया सो द्विपदी बुधैरित्यर्थः ॥ बहुलो गणः नगणः ॥ ९४ ॥ ततस्ताटकाया

मिति ॥ ततो नंतरं ताटकायाः अरण्ये हतायां सत्यां शरण्यस्य रक्षणकर्तुः रामस्य कृतार्थाः सहस्त्राः सर्वे मुनींद्राः मुदस्त्रां बुधुरैः आनंदाश्रुजलप्रवाहैः सर्वलोकैकवीराभिषेक

सर्वलोके रामएव एकवीर इति अभिषेकं व्यधुश्चक्रुः ॥ भुजंगप्रयातं ॥ ९५ ॥ साकेत नवीधीषु वीथिषु अयोध्यारथ्यासु धीरामः चिरात् चिरादीर्घकालात् इति बालोत्तालः इति अर्थः उक्तः ससम भद्रः

भद्रगजविशेषः ॥ भद्रो मंद्रो मृगश्चेति विधेयाः स्थिवि धा गजाः वनचार साक्ष्यसत्यमंद्रो पलक्षिताः ॥ यद्वा रामो भद्रः श्रेष्ठः साधवः ॥ भद्रस्या मंगलमित्लाधुमुख्य हस्तिजात्यंतरे भद्रो

वाच्यवत्श्रेष्ठ साधुनीरितिविश्वः ॥ ताद्दशः सो केत वीथिसु कैतु कन्या ताटकां अतिहत्य देवैः सुमनः मकरेण पुष्पपुञ्जेन अभ्यर्जितः तथा भ्रमिदेवैर्भीलिणे भुवनत्रय रक्षितेति अभोजि

…नसंततिलकता ॥ ३६ ॥ मभिनेतः

मुनि

१३ त्राताय इति ॥ य एको मुख्यो रामः जगतां त्राता विश्वामित्रः तद्यांस्त्राताय कृतस्त्राताय कृतीरिक ॥ सलक्ष्मणाय अमुष्मै मायास्त्रविद्यां ददौ महास्त्रमंत्रान् प्रादान् ददौ वा रक्ष रामः जं
भकानि अस्त्राणि प्रयुक्तं साक्षात् तेषां दद्दरो ॥ तस्यात्र विष्णुरूपत्वात् तानि दर्शनं दत्वा इति भावः ॥ इंद्रवज्रा ॥ ९७ ॥ सरहस्येति ॥ रहस्यं मंत्रदेवताज्ञानसहितानि यानि जंभकास्त्राणि
तेषामपि स्वरूप संवादादिति भावः ॥ तेषां कलापः समूहः तस्य भरणभारेण भरितौ पूर्णीकृतौ रामलक्ष्मणौ येन सः ऋषिर्विश्वामित्रः रात्रौ मैदं मंदं कामवनं मदनतपोवनं उपजगा
म प्राप तत्र च तत्र रात्रिमपि असवाहयत् परिक्रमितवान् ॥ उद्गात्र तं ॥ ९८ ॥ सिद्धाश्रममिति ॥ ततः प्रभाते धातुः सिद्धास्तपोधनाः सिद्धाश्रमं वामनाश्रमं लेकौशिकाश्रमं प्राप्य अध्व
जातमार्गश्रमं संभ्रमं तत्र सानुः सम्कृत ॥ कौशिकस्य इव दोषश्रमोन आसीत् तत्र हे तु गर्भविशेषणं कुमारयुग्मार्पितकार्यसिद्धेः ॥ रामलक्ष्मणाधीन कृतकार्यसिद्धेर् निष्पतेः वामनाश्रमस
त्राताय एको जगतामसु मै त्राताय तद्याभुपरिस्त्रविद्यां ॥ प्रादात् रामाय सलक्ष्मणाय यस्तु यद्भोऽसिद्धैः सजंभकानि ॥ ९७ ॥ सरहस्यजंभक [illegible] कलापु [illegible] भरितरामलक्ष्मणः ॥ काम भर
वनमुपजगाम रात्रौ तत्र रात्रिमपि रैवाहयत् ॥ ९८ ॥ सिद्धाश्रमं प्राप्य ततः प्रभाते सिद्धाश्रमं तत्र सनुद्धजातं ॥ न कौशिकस्याश्रम ईषदासीत् कुमारयुग्मार्पितकार्यसिद्धेः ॥ ९९
संबभ्रिरे याज्ञियसाधनानि संभारजातानि दशायुधानि ॥ कृत्वा महर्त्विग्वरणं मुनीन्द्रः पुण्येह्नि यज्ञकृतवेदिदीक्षे ॥ १०० ॥ सिद्धाश्रमत्वं रामायणे प्रसिद्धं ॥ इंद्रवज्रा ॥ ९९ ॥

ततः किमभवदित्याह ॥ संबभ्रिरे इति ॥ याज्ञियसाधनानि यज्ञार्हकरणानि संभारजातानि संभारजातीः यज्ञतंत्रोक्ताः दशायुधानि दशासंख्यायज्ञस्यायुधानि स्य[illegible] दीनि संबभ्रिरे संभृ था
तवंतः ऋत्विज इति शेषः ॥ ततः पुण्येह्नि पुण्यदिवसे यागोचिते इति यावत् मुनीन्द्रो विश्वामित्रः महर्त्विग्वरणं ब्रह्मादिऋत्विग्वरणं कृत्वा यज्ञकृतवेयज्ञकर्म ॥ असोमो यतः सप्तसो
मः [illegible] क्रतुरिति न पुनरुक्तिः यज्ञ एकः क्रतुरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासः ॥ अथवा यज्ञो विष्णुः स्तद्देशेन क्रियमाणः क्रतुर्यागः तस्मै दीक्षा ददौ दीक्षांधृतवान् ॥ समानोः पार्थि
वाद्यानस्य स्वाश्चैतिद्धिधा तत्र पार्थिवाः सिकताश्च कृष्णश्च आरवत्केरा वल्मीकवपा ॥ सूदं ॥ तदभावे कुलीर सुषिरमृद् अरण्यवराहविहता पुष्करपत्रं अस्मानस्य सन्त्वा पा
र्थिवं व्रतमर्थः ॥ शर्करा उत्तैषो अपथवानस्पत्याः ॥ अश्वत्थश्चोदुंबरश्च पर्णश्च शमी च विकंकतश्चाशनिहतश्च शमीगर्भो दरभो मुंजकुलायः पालाशः उषः ऊरव स्तृतिका
आरव्रकेरः मूषकाबिलमृत्तिका ॥ सूदं महाहृदमृत्तिका ॥ पुष्पः पालिनीपत्र ॥ मुंजकुलाय मुंजनिर्मितं ॥ मुंजपुष्पिका ॥ दशायुधानीति वदेवैषां [illegible] स्फ्यादीनामायुधसंज्ञा तथा २५

स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला च एतानि दशयज्ञायुधानीति श्रुतिः ॥ इंद्रवज्रा ॥ १०० ॥ रक्षार्थमिति
रघुप्रवीरौ रामलक्ष्मणौ रक्षार्थं यज्ञरक्षणाय आदिश्य आज्ञाप्य मौनी मौनव्रती स विश्वामित्रः मखं यज्ञं अविघ्नं निर्विघ्नं मनेमन्यत सः ॥ ततः अप्रमत्तौ सावधानौ तौ द्वावपि
रामलक्ष्मणौ अधियज्ञवाटं यज्ञमार्गं समाप सव्यक्रमं वामदक्षिणगति विशेषं यथास्यात्तथा अमंतु च अलंतु रित्यर्थः ॥ इंद्रवज्रा ॥ १०१ ॥ प्रवृत्त इति ॥ समंततो यज्ञे प्रवृ
त्ते सति ततो मंत्ररक्षसं तोसर्व अस्यग्र ध्विरं कवषडत्क दृवंतः मुकवंतः क्षुरप्रदीप्ताः क्षुरप्रैरायुधविशेषैर्बाणैरित्यावत् ॥ अति अतिशायुनदीप्ताः प्रदीप्ता इत्यर्थः ॥ मारीच
स्ताटकासुतः समुपेयवान् पातनादृशाः पंचाशा राक्षसाः सुबाहुराक्षसपुररेकस्य पुरः कत्यादिशिरो प्रादुरासन् अग्रकटीवप्रमुखित्यर्थः ॥ समामि [illegible] दौ भिस्तन्यनइति समंतनुः ॥
[illegible] रक्षार्थमादिश्य रघुप्रवीरौ मौनी स मेने मखमव्यविघ्नं ॥ सव्याप सव्यक्रममप्रमत्तौ तौ भेमतु तौ बाधियज्ञवाटं ॥ १०१ ॥ प्रवृत्ते ततः समंततो समंता
द् स्वग्वृध्विमु [illegible] त्स्व दृवंतः पंचाशाः सुबाहुपुरस्कृत मारीचमुखाः क्षुरप्रातिदीप्ता निशिप्रादुरासन् ॥ १०२ ॥ वसारुधिरवर्षिभिर्भेरामतर्षिभि
र्भीषणैरथाविरजनीचरैर्यजनवाटवति जनैः ॥ जुहुमुपभृते [illegible] ध्रुवां स्त्रुचमपि स्त्रुवं च सजरन्यलीयनपलायत त्रुटितवर्गमृत्विग्गणः ॥ १०३ ॥
वायव्यास्त्रेण सोऽथ रघुपतिरधुनोत् द्रुधावंद्रुतः प्रोषद्वा हु सुबाहुसहर जनिचरे राक्षिणौ हलक्ष्मणोपि ॥ आकाशात् पुष्पवृष्टिमसुचुरनिमिषास्तु एवुः
कृष्ठिवर्गाः सप्तर्णे सप्ततंतौ याविहतहविषि प्राप हर्षं महर्षिः ॥ इति श्रीमल्लुननयकाव्यमल्लनल्लचाकहल्लमहल्लविरचिते उदारराघवमहाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ॥
मखः ॥ सप्ततंतुर्मखः क्रतुरित्यमरः ॥ भुजंगप्रयातं ॥ १०२ ॥ वसेति ॥ वसा मेदः रुधिरं च तद्वर्षणशीलैः भयाद मर्त्यं अमर्षिभिः कोपिभिः भीषणैर्भयंकरै साहद्धोरजनीचरैराक्षसैः
यजनवाटवति यज्ञावेदि कार्त्विजनौलौकः अथापि धावितः ऋत्विग्गणः ऋत्विजां समूहः जुह्वादीनि यजनकुटिलवगर्वि शाकलितवहूयथास्यात्तथा निलीयत गुप्तोऽभवत
पलायत च पलायनमापि चकार ॥ वाट आवेष्टको वलिरिति हलः ॥ पृथ्वीनामकं छंदः ॥ १०३ ॥ वायव्यास्त्रेणेति ॥ अंबुदाभः घनश्यामो रघुपतिः रामः वायव्यास्त्रेण

सुंदोपसुत्रः तदपत्यं राक्षसं मारीचं अंबुधौ सकुं अधुना दृष्ट्वा क्षिपत्। तथा ऽऽदृश्य गोचरं अनीचरः सह पोषद्भाहुं अनत्वरं सुबाहुं राक्षसं आक्षिणोत्।। अघातं आकाशात् पुष्पवृष्टिं आनीत
बौः दुधाः मुमुचुः कृष्टिवर्गाः। विद्युतोनाक वर्तिविधि बेक क्ष्टि। वृद्धवृः ऽष वध नामहबोदि मिभायः।। आवहत तहावेषि। अनुपघाति महत्यं सभ नंतोयत्नरत्नं दर्णे सति महाबाधिष्ठा। अत्र
हवं प्राप आवि प्रेत पुण्य कर्म समाप्तारि समर्थः।। सुंदोपसुपुत्र इत्यर्थे रामायणं।। यस्य पुत्रौ यसुंदा पददोभावीये शास्त्रि नी।। कस्यचित्व्यथ कालस्य पश्चात् पुत्रं प्रजाय तमारीचं नाम
दुर्धर्षयः शापात् राक्षसत्वमवापेति।। स्पष्टमावृतं।। वासिष्ठा नयस नवे नइत्यादि श्लोको नाम दुर्लभ लं।। इत्युदारराघवाख्ये महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः।।
।। शके १७८४ दुंदुभि नाम संवत्सरे ज्येष्ठ शु० ७ गोविंद सुत नारायण लेले इत्युपनामधेयेनानंतसुत वेदमूर्ति संतोबा इत्यस्य लिखितमुदारराघवकाव्यमिदं।। श्रीशंकरं वंदे ।।

इक्षुदारराघवकाव्ये द्वितीयः सर्गः

१ अथ मेथिलस्य नगरीं सगरीयानधिगंतुमैच्छत समाहितचेताः ॥ ऋषिरन्हिपु व्ययुजि शिष्यसमेतः स च दर्शनाय सहधानूरथिभ्यां ॥१॥

स०

तृ स विधृत त्रिदंड विधिस्त्र द्विखंडे मुनि मंडलेश्वर स कमंडलु पीठे ॥ अधिमस्तकं निहितडस्तकूभारे बहुभिश्च तीव्र पटुभिः परिवव्रे ॥२॥

[illegible]

दूय ॥ [illegible] ॥११॥ आभितरा श्रीः ॥

सनिभ्राप्य [illegible] ॥ हरिकुड

श्रीः ॥

अभितस्तमेत्य शुभशकुनदक्षदक्षिणेक्षणपक्षिसंकुलाः॥ शुभलक्षणान्यपि परीक्ष्य कुमारयोरभिनीतवन्ते तास्तिजहर्ष महर्षिः
॥७॥ सन्निशम्य तान्तारथिदक्षिणबाहोः स्फुरणं निजाक्षि च लक्षणं च विभाव्य॥ गमनं शुभोत्तरमियाद्रघुनाथो निमिनाथबांधव मिहेति
ननाथे॥८॥ परमेपि पुंसि नरमेतत थासौ गुणरत्नधाम निययथा रघुसिंहे॥ मुनयो विवीक्ष्य विनयोत्तरमग्ने पथि राममंचेंद्र
मभिराममैनंदनूः॥९॥ अद्भवीयसीं च पदवीं कियतीं च व्यतिलंघ्य से कृतमद्भुरुदुलसीमां॥ विहरद्विहंगमभुजंगमसं
घामटवीमगाहत सरगाधितनूजः॥१०॥ घनगंडशैल [illegible] निभगंडकूयूथां हरिपुंडरीकनखचंडिमघोरां॥ तरुखंड
हिंडितनमारुतमिस्रां नटिनीनटोन्नततिरीटसहस्रां॥११॥

करभाक्षि: करभाउष्ट्रबालकाः गजाः सिंहाः शरभाः गवयाः एणाः हरिणाः वराहाश्च [illegible] णाय भारण्याम वानुरिकैः वानुरान्मृगबंधनं [illegible] सावृहमथान्मैवानं पल्लिकैः कृताः कृताः कृतः [illegible]
दाः यस्यां [illegible] राजशार्दूलाः [illegible] किरस्वावराहाः [illegible] न्यायस्वामिनानि अनहरणानि [illegible] नाथवामलया नमीकोनर्थः धुताउद्भुता [illegible] कृष्णा लोहिताधस्ति यस्यां
तां॥ [illegible] भूमलोकृष्णा [illegible] ॥ [illegible] पाठः॥ [illegible] धनास्तु [illegible] नमकवधम [illegible] तिपाठ इहः॥१२॥ अभितोवन
मिति॥ अभितः सम्मनाकहन्दुर्गमअवलोकयसकलः हिजलोकः नयोमाविजनः पथिमा उद्विजिषमा॥ [illegible] लीला ओ [illegible] नेमा [illegible] मिता [illegible] इत्यर्थः॥ [illegible] भाव
इसस्य [illegible] पदं॥ इतिहताः सः सुमनाः मनःसौमुनि नाथ विश्वामित्रः धनुर्विविधं [illegible] हस्तनीत [illegible] राघवौ [illegible] लक्ष्मणौ [illegible] स्तभ [illegible] कार [illegible]॥ संपूर्वस्पणोहवंधन
करभभसिंहशरभे [illegible] वराहश्चेहणाय [illegible] कुटीरां॥ करिपोतदंत [illegible] पोवरवापि [illegible] भूत [illegible] भा [illegible] गति [illegible] नीवगंत [illegible] तंप [illegible] द्विजिष
सकलो [illegible] लोकः॥ इति राघवौ धनुर्विला [illegible] तौ समना [illegible] हयनु सन्नु मनाम्मुनि नाथः॥१३॥ रघु [illegible] नाथ [illegible] नाग [illegible] गणि [illegible] विभाय [illegible] विरभागे॥ अनुवेल
मध्यानि [illegible] निमित्त [illegible] मुदगदत्त॥१४॥ ग्रहमंडल [illegible] विकस्वा [illegible] मंडल [illegible] कल्याणी [illegible] ॥ [illegible] नामजित [illegible] [illegible] मकचन निरदयां॥
पु पोनिधिगाधितनजः॥१५॥ इत्यस्यपि [illegible] मुनिः परस्त [illegible] दोहविताः [illegible] इतिहता॥१३॥ नरघुनंदनाविति॥ गुरुवंदननम्नौ विश्वामित्रगणान्यानतौ तौ नरघुनंदनौ रामलक्ष्मणौ
धनुर्धीगुणिनी सज्जो विधाय विदधाः नृधारयामासतुः॥ अनुवेलवारंवारं॥ अध्वानि मार्गे मुनि [illegible] भीः [illegible] मुनिमंडला [illegible] गणा [illegible] पंप्रददत्ता [illegible] दुत्तमित्यर्थः
॥१४॥ ग्रहमंडलोवि [illegible] ॥ [illegible] ग्रहमंडलं [illegible] ग्रहमंडलं [illegible] ग्रहमंडलं [illegible] गणप्रकल्पा [illegible] दोनाना [illegible] मुधारि [illegible] अटव्यां
तपोनिधिः कुशपरि [illegible] गाधितनूजो विश्वामित्रः अरुणः [illegible] कारो [illegible] दुमादित्यादइदूः॥ मरु [illegible] मरा [illegible] मर॥१५॥ ॥श्री॥

वनराजीलि ॥ आधिकमकरंदे ॥ अधिकान्तो मुभिरा ॥ [illegible]

वणरूढि [illegible] नानागणो [illegible] ॥ मुभिरा [illegible]

तनुबंधुरितमना [illegible]

अभिलोला [illegible]

[illegible]

मु वनराजि [illegible]

[illegible]

विधव [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] २९

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ धनुर्[illegible] ॥ [illegible] ॥ अथ [illegible] ॥

अथ अयजनम [illegible] ॥ ९८

[illegible] २

[illegible]

उपलाभिके [illegible] उपलाभिकं [illegible] ॥

[illegible] ॥ ९३ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ९४ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ९७ ॥ नयुतत्र [illegible]

[illegible] ॥ ९७ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ अभागस्मिन् [illegible] ॥ श्री [illegible] श्रीः श्रीः

४

इतिवादिनीमिति॥ इति [illegible] वादिनीं [illegible] फलत्वं अहल्यां अनघेति [illegible] आमय [illegible] वाक्यार्थः [illegible] सगौतमो [illegible] संवादि [illegible] अहल्यां अनुकंपया [illegible]

[illegible] ॥५०॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥नगरोपकंठमिति॥ नगरस्य [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥नगरोपकंठ [illegible]

[illegible]

[illegible] ३१

[illegible]

सत्रूज्ञापयामास [illegible]

[illegible]

सा [illegible]

[illegible]

स्यः [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥४९॥ श्रीः श्रीः श्रीः

५

[illegible]

न [illegible]

स

३२

रघ

५ [illegible]

अनुजन्मना

[illegible]

[illegible]

श्रीः श्रीः श्रीः

[illegible] ३४

अनुमीपसानुकभुजविवरे दंताधपुरो चक्रर्णिकुमुणंगुणभाम्बा ॥ रभसोच्छलत्स्वच्छटघ्वनिबाल्होरतिमानकर्षण [illegible]रेण बभंजे ॥ ८४ ॥

भुवमानवो दिगाभयावदिगंगा नलल्लंघदग्धि सलिले विललंघे ॥ कृतिलो कमाय्यत धुनीभ धुनी तथनि कुड्न भ तोधनु विशा घवभग्ने ॥ ८५ ॥

[illegible] ॥ ८७ ॥ भवधन्वेति ॥ [illegible] ॥ ८८ ॥ हरिरप्यबुद्धजलधौ कलधौतं कुंभराजभरितप्रतिनादि ॥ [illegible] ॥ ८९ ॥ [illegible] ॥ ९० ॥ करिकुंभयुगकुंभ [illegible] ॥ ९१ ॥ [illegible] ॥ ८९ ॥ प्रसरत्प्रतिध्वनीति ॥

गडे

गिर

॥ हम्भ [illegible] मानहरकार्मुकनादे दलयत्सजांडकुहरं बहिरंतः ॥ भयकंपमानफणिराजफणालीनिलयेन भूमिवलयेन चलु ॥ ८६ ॥

७

धनुर्विद्याधीनि [illegible]

धनुर्विद्याधावनतिरामविधूतेनिनदे स्त्राम्यातिवितांतकराले। भयविस्मयपमदविप्रतिसारे मैथिलाकुलेनिविदेहनरेंद्रः॥९२॥ विदलष्य भर्जरितधनुस्त्रपमाणे मुनिराजकसुमनिभिरसमयमाने
गुरुवदनोपसहासितवरमाणे जनुकं चरद्रुमभिवादयमाने॥९३॥ सुरमुक्तदिव्यकुसुमानिदधाने जनकात्मजाभिलषितं विदधाने॥ रघुनंदनेभिरातितमुनिवंदादिदुरुभिरभिरमंदमुदीय॥९४॥ ८।
कलमुञ्जगेसदक्षिणायकसंधैर्नर्तनैर्नदीसमुदायैः॥ उदल्लासि वै[illegible]णाविक वेणुनिनादैर्नकलं नवैणिककराहतवीणाः॥९५॥ अथ मैथिलीपुरपुरंध्रिपरीता जननीजनेन परिधापितवस्त्रा
सदसि स्थितं सविजयस्त्र जयंतं रघुनाभमिषमवरिष्ठवरिष्ठ॥९६॥ न केवलं स्वर्ग एवानंदोभूतः किं त्वत्रापीत्याह॥ कलमिति॥ सदसि गायकसंघैः कलमव्यक्तं मधुरं उञ्जगेउ उद्गीयते स्म॥ नर्तकि-
नदीसमुदायैः। नर्तकानटाः नद्योनर्तक्यः। तेषां तासां समूहैर्नमृतैर्नृत्यं चक्रे॥ वेणविकाः वेणुवादकास्तेषां वेणवः वंशास्तेषां निनादाः तैरुदल्लासि उल्लासे॥ तथा वैणविककराहतवीणाः। वैणिकाः
वीणावादकाः तैर्हस्तताडिता वीणा अकलं न अव्यक्तं मधुरं नेदुः वेणुध्मास्तु वैणविकाइत्यमरः॥ वेणुवादनं शिल्पमेषां ते वैणविकाः॥ वीणावादनं शिल्पमेषां ते वैणिकाः वीणावादास्तु वैणिकाइत्यमरः॥९५॥
अथ मैथिलीति॥ अथानंतरं मैथिली जानकी पुरंध्रिपरीता पुरपुरंध्रीनगरकुटुंबिन्यः ताभिः परीता व्याप्ता जननीजनेन मातृवर्गेण परिधापितवस्त्रा परिधानीकारितवस्त्रा यथा सा सदसि स्थिते सविजयं
धनुर्भोच्नादितिभावः इ[illegible]यथा विषयामिषयवरिष्ठ उरुनरस्त्र [illegible] स्यर्थः॥ रघुनाथं रामं सत्वजयंतीं स्त्राम्विणं कुर्वती सती अवरिष्ठ अवृणोत्॥९६॥

[illegible]

वा

गुणवदिति॥ गुणवत् मौर्व्यादि युतं गुणाढ्यं च नतं भव्हं ऐश्वरं शैवं धनुः अयं रामः अर्भकः बालः इति अभोक्षीत्॥ बभंजे यत्तद्युक्तं किं विवियस्तु विर्वैत्यसि तुमिच्छुः बालचापल्यात् युक्तमपि युतं जानुमि-
तिभावः॥ जरठः कठोरः जर्भकः अमुष्य रामस्य भवसिरः अभूदेतदुचितं किं न भवतीति जनौघो लोकसंघः उपजहास उपहासं चकार॥ गुणवन्नम्रस्य धनुर्भंजनेन भयुक्तमपि युक्तं भवतीति॥ अतिजीर्णो जन-
कोस्य श्वशुरो जात इति अयुक्तमिमुपहासः॥९७॥ अवद्य [illegible] आनक्षोरामोक्तं तस्य धापि ग्रामंतरेण पाणिग्रहणं करिष्यतीति ज्ञात्वा दशरथानयनोपायं चक्रुरित्याह मुनयइति॥ अथानंतरं गाधिसुतगौतम-
मुख्याः विश्वामित्रगौतमप्रमुखाः मुनयः अभ्याह मत्वा गाधिसुतस्य च भावः॥ जनकाद्यश्च जगतीपतयो लोकपतयो राजानः प्रणयं प्रीत्या आहूतं आदरयुक्तं यथा स्यात्तथा दशरथागमनोत्कंठिताः
शीघ्रं प्रणिधीन् चारान् अवोधां प्रजिघ्युः प्रेषयामासुरित्यर्थः॥ द्विगतात्विलसन्निहितः॥ अपसपश्चराश्चारः प्रणिधिरिति हलः॥९८॥ विविधानिति॥ विविधात् अनेकप्रकारान् विषयान् देशान् दिय-
गुणवत्तनं च धनुरैशमभांक्षीदयमर्भकस्तदुचितं च विविध बभुः॥ जरठोस्य मुख्यजनकः श्वशुरो भवदितं किमिति उपजहास जनौघः॥९७॥ मुनयोथ गाधिसुतगौतममुख्या जनकादयश्च जगतीपतयस्ते॥
प्रणयाहृतं दशरथागमनस्य प्रणिधीनभाजिघ्युरतित्वरमाणा॥९८॥ विविधाश्च विलंघ्य विषयान्व्रजतले [illegible] रवाविदितुः पुरीमथ नन्तो मनुसृष्टां॥ ददृशुश्च तं दशरथं सनाशीसत्स्विवाद
सदसि मैथिलहृताः॥९९॥ मिथिलेव धनुर्भंजितदारथमी त्वात्तवालितरथे रघुनाथितं त्वतिह दे॥ गुणसारथि न्वहरमाणा विपातां शवनालमातिवति दशुभुमैलेरवं॥१००॥ अखिलैरथमर्थम
वगम्य सुमंत्रः प्रहसत्रसिदधिसंसदुदन्ते॥ भरताग्रजो भवत्रारासनकदु निमिकन्ययास्ति पनुयारीति लोति॥१०१॥ लंघ्य अतिक्रम्य ध्वनतः केरवाः ध्वनगत्वा [illegible] रथानं नयनच्चासनपश्चाः प्रमनसः
उदारान्तः करणाः मैथिलहृताः मिथिलाधीश्वरसंदेशहराः मनुसृष्टां आदिराजमनुनिर्मितां पुरीं अयोध्यां विविशुः॥ प्रविष्टा इतिश्च॥ सदस्यासक्तं सभासीनं सादिव्यावत्तस्य प्रधानं तं दशरथं ददृशुः।
ज्ञवेत्यन्वयः॥९९॥ दशरथं दृष्ट्वा नानंतरं किं ते चक्रुरित्याह॥ मिथिलेश इति॥ मिथिलेशं वाणीविष्णोरामाख्यो धनुर्भंजिधनुर्भंजकस्तव॥ यस्यादिभजोरिति त्विप्रत्ययाविधानेन धनुर्भंजी ऐसगत तथा
व्यत्यवामविलक्षणतइत्यनेन संप्राप्तं॥ तदा रथमर्यादाधिपत्युर्ध्वविसाध्यसेनेरथः भो चालित राधामिईश्वरतम धारीहदे धनुरारवर्गमेतिसातिकगोरना स्वाक्षितपृथुलकृतमंडले सर्वमंगला स्वयंकृतगाणालिंगना
दिति भावः॥ गुणसारथी सर्वे शालीकं च्चौन्च स्वारविष्णुरामाख्यं आगानिपातं तुष्टं मनुः॥ अथि नृपत्व्यमोरिमालंनपदं लुङ्चा प्रक्रियाविशिष्टो॥ गुणसारथि न्यायना तजो मं च कुष्वो इतितेहृताः शुभलेखं
मंगलपत्रिकां ददुः॥ यद्भाणो भवन्त्री पातिर्यस्य यं तालोकेन्यायः स्पंदनं भः सम संतोतिस्कांद॥१०२॥ अखिलैरथमिति॥ सुमंत्रः अखिलैरखिलैर्नृपरूपं अर्थं अवगम्य ज्ञात्वा प्रहसन्सन्नदधिसंसदुस
भायां दूतिउदंतं वार्तां अरीं सत् अनेकथत्॥ भवत्रारासनं कथं ईश्वरचापाकर्षकः भरताग्रजो रामः निमिकन्ययासीत्यास्वयं अधारिष्टनद्रत्यर्थः किलेति निश्चयेन॥१०१॥ श्रीरामचंद्रचरणाभ्यां नमः॥

१

गंभीरार्थपदमन्येनधावचित्तुं शक्यमितिविभीषणोवान्वयति॥विभिरवइति॥अर्थतःस्पष्टयति॥अयंएत सत्रस्थःशिशिरवपुद्वान्योविष्णुःएषःतेसुतःरामइतिधावता॥सरथःधरैयभृत्गिरेवा॥सरथीरथस्वामी॥गिरिध
न्वाशंभुः॥रथःक्षोणिर्मंतास्त्रातध्रतिरगेन्द्रोधनुरित्युक्तत्वात्॥हिमाचलोहरधनुरभवत्त्रिपुरदाहे॥गुणसारथीत्रीणावाविरंचीकलयजानीहि॥तस्यधनुषोज्याशेषः तस्ययंताब्रह्मातेतस्यरामाभिधस्यविष्णोः
त्रयाना॥अजौशायनपुत्रोशेषस्तुविष्णुःशायनवंशा पुनःइत्यर्थवशिष्ठोजगादउनाथ॥१०२॥अजगंदनइति॥अजनंदनोदशरथोपिकर्णहृद्यामृतधारांकर्णमनसोरमृतधारेवमधुरां॥निजनंदनवार्ता
रामहृतेत्राधनुर्भंगान्तरजामकीस्वयंवरामरत्नांतउपकर्ण्यश्रुत्वासपौरजनःनागरजनेनसहपुराविनिर्गतः॥सवंधारसमेनःस्त्रीसहितःअत्यंतोत्सवःअत्यंतआधिक्योजनइवाभूदित्यर्थः॥अत्य
तोत्सवमग्नइतिवापाठः॥तत्रअत्यंतस्यउत्सवःभवात्सवमग्नः॥उत्सःमस्त्रवणवारिप्रवाहयोनिर्झरोमरदत्यमरः॥१०३॥महतेतिमहताबलेनसैन्येनभरतेनकैकेयीतनयेनसुमित्रातनयेनशत्रुघ्नेन

विशिष्टोपिविष्णुरयमेषसुतस्तेससरथोधरैवससरथीगिरिभृच्चाप॥गुणसारथीकलयशंखविरंचीत्रायनाकजाविनिजगादवशिष्ठः॥१०२॥अजनंदनोपिनिजनंदनवार्तामुपकर्ण्यकर्णहृद्यामृतधारां॥
(स विहितोत्सवःपुरिसपौरजनोभूद्भूत्तोदमग्नइवदारसमेतः॥१०३॥महताबलेनभरतेनसुमित्रातनयेनबंधुसहितःसहदारैः॥निरगान्महेंद्रविभवोनिजपुर्यामिथिलांधवामिततांस्पृहयालुः॥१०४॥
मणिमद्रथांगमधिरुह्यनागसपुरांधरैरशरथेनसवशिष्ठः॥तमनुधतीसहचसहयेनुभेजेरघुवंशराजकुलवृद्धचिरंटी॥१०५॥कुचकुंभकांतिमजितकुंजरकुंभामणिधामकंभमयपंजरगुप्ता॥
यपुरन्ध्रिताबधिरबर्बरकुब्जैःशिबिकाभिरभ्ययानायनार्थः॥१०६॥ दारैःकौसल्यादिस्त्रीभिःसहबंधुसहितःसुहृयुतःमहेंद्रविभवःशक्रतुल्यसंपत्तिःदशरथःनिजपुर्याःअयोध्यायाःनिर

गात्निर्जगाम॥किंभिधःनिमिबांधवाःजनकसौहार्दायनिमितांस्पृहयालुःइच्छावान्॥स्पृहेरीप्सितइतिचतुर्थी॥१०४॥मणिमादिति॥मणिमद्रथांगंरत्नखचितंचक्रंयातांगंरथंआधिरुह्यअधिष्ठाय
दशरथेनसवशिष्ठःपुरोधसउपवसिष्ठइत्यर्थः॥रघुवंशराजकुलवृद्धचिरंटी॥रघुवंशीयराजकुलेराजसमहस्तवृद्धाःपंडिताःराजानःतेषांचिरंटीसुवासिनीवृद्धाचासौचिरंटीचेति वा॥ तादृशी
अरुंधतीसहचरीतवसिष्ठअनुभेजेसिषेवे॥ भर्तुःसहचरीभार्यादितिस्मृतेः॥यानेचिक्कणिसुखार्थिशतांगःस्यंदनोरथइति बुधवृद्धौपंडितेपीतिचिरंटीतुसुवासिनीतिचामरः॥१०५॥कुचकुंभेति
कुचकुंभकांत्यास्तनकलशशोभयाजितोकुंजरकुंभोहस्तिशिरःपिंडोयाभिस्ताःमणिधामकुंभमयपंजरगुप्ताःरत्नसुवर्णप्रचुरपंजररक्षिताः॥बधिरबर्बरकुब्जैःबधिराःशब्दग्रहणापटुकर्णाः
बर्बराःपृथग्जनाःकुब्जाः आगेउल्कापोसोरन्विताःअभ्ययनाःपद्मानानाश्वेद्धवदनावालानादरवोनपनार्थःराजवधूसंघःशिबिकाभिश्चतुरस्रयानैःययुःजग्मुः॥प्राकृतपामरेअभ्रजनेना
बर्बरास्त्रतुआभीइतिहलः॥ श्रीः॥१०६॥ श्रीः॥ ३६

मदिरामदेति॥मदिरामदेनमद्यजनितमदेनविवशाःविह्वलाःनवशाद्यःनूतनमदाःएवंविधाःनगरवारवधूघाःपौरवारविलासिन्यःतुरगैरश्वैःअनुःजग्मुः॥घनसारभरितहिरण्मयपंथःघनसारःकर्पूरस्तेनभरिता
भरिताःहिरण्मयपेद्मःसौवर्णकरंडाःपेटकाइतियावत्॥याभिस्ताःसहसाअकस्मात्चेद्यःदास्योपिअमूर्वीरांगनाःकमर्द्रभृताःअनुवअनुरगुजग्मुः॥विरुद्धंवाद्यकाम्यतेविक्रयाः॥बधूटीचाचिरंटीचाद्दलीयप
ययसौस्त्रियोइति॥कर्पूरोघनसारःस्यादिति॥पोटाचोटातथाचेटीदासीस्यादितिहलः॥१०७॥रथिभिरिति॥रथिभिःरथारोहैःमतंगजतुरगगमवाहैःगजाश्वारोहैःपरितःसमंतात्पदातिकुलंपत्तिसमूहस्तेनसं
कुलंव्याप्तंसैन्यंयस्यसः॥बलरेणुपंकिलपयोभिःबलंसैन्यंतस्यरेणुःधूलिःतेनपंकिलःपंकवान्कृतःअब्धिःसमुद्रोयेनसःदशरथःदशाभिदुनैतांमिथिलांविदेहनगरीअयासीत्ययौ॥१०८॥

मदिरामदविवशानवशाद्यस्तुरगैरगुर्नगरवारवधूघाः॥घनसारभरितहिरण्मयपेद्मःसहसानुययुरथमरापिचेद्यः॥१०७॥रथिभिर्मतंगजतुरंगमवाहैःपरितःपदातिकुलसंकुलसैन्यः॥
बलरेणुपंकिलपयोधिरयासीद्दशाभिदनैरदशरथोमिथिलांतां॥१०८॥महिषीयुतेनमहिषीशतयुक्तःसपुरोहितेनसपुरोहितवर्गः॥बालिनाबलश्रीविभाविनाविभवाढ्योहलकेतुना
र्ककुलकेतुरभीयः॥१०९॥द्विरदाचलाग्राविचलध्वजवीचीरमणीध्वनाभरणरत्नमरीचीः॥तुरगग्राहांतु मुल्लदुंदुभिघोषोमिभिलांतिकेमिमिलतुर्बलवाधीं॥११०॥नगरंप्रविश्यविनये
नयिनीतंसमध्वजपद्धनरथांमिथिलेन्द्राः॥चतुरोपिवीक्ष्यचतुरोथकुमारान्युगपज्जहर्षयुगपन्नककेतुः॥१११॥

भवनम्रेति॥

प्रथममिति॥रघूद्वहः उद्वहतीत्युद्वहः पचाद्यच्॥तस्य उद्वहस्तनय इति धनंजयः॥प्रथमं सीतामुपायत परिणीतवान् अथानंतरं भुभरतो मंगलासक्तः भरतोपि मांडवीं मांडवीनाम्नीं कन्यां उपायत भरतानुजो
लक्ष्मणोपि ऊर्मिलया ऊर्मिलानाम्न्या अभिलक्षसंगतः॥असौ तदनुजः लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नः श्रुतकीर्तिं श्रुतकीर्तिनाम्नीं परिणीतवान्॥अथ मैथिलस्यैनं आरभ्य प्रथमं रघूद्वहस्य तेन प्रथमं तं नांदिनीनामकं ब्रवीत्॥११३॥
षष्ठेह्नीति॥अथ नृपतिर्दशरथः षष्ठे ह्नि नांदीश्राद्धदिनात् षष्ठे विवाहदिनात्पंचमे इत्यर्थः॥वसिष्ठवाक्यात् निमीन्द्रकन्याः जानकीप्रभृतयस्ताः निजशिबिरं पटमंडपादि सैन्यावासस्थानं आनिन्ये प्रापयामास॥

भवनक्रमौलिभिरुपायनहस्तैः सदृक्षितो नृपवरैकपतस्थे॥धूतिमोऽवीभजातिराजसमाजे कांचिमें दवीमभजद्रघुमतेयः॥११३॥अथमं रघूद्वहत्तपायतसीतामथ मांडवीं तु भरतोभरतोपि॥
भरतानुजोप्यूर्मिलिकां सौ परिणीतवांस्तदनुजः श्रुतकीर्तिं॥११२॥षष्ठेह्न्यथ नृपतिर्वसिष्ठवाक्यादानिन्ये निजशिबिरं निमीन्द्रकन्याः॥जामातृन्नथ दुहितॄः सपूजयत्सा वैदेहीहरणमदा
दनंतमर्थं॥११४॥रत्नानि द्विपहयहयधेन्वजाविचेटीरांदोलाः शाकटपटीरवस्त्रपेटीः॥कस्तूरीधनघनसारवस्तु जातं पुत्रीभ्यः पृथगददात्कुशध्वजोपि॥११५॥तत्क्षमागमसमुत्सुकमध्ये वासराम
गुणवत्सलमागाः॥तत्समीपामिति पुत्रमवादीत्सांभवसन्दशरथः समंतनः॥११७॥

विवाहादितः पंचमे सप्तमे वा मुहूर्ते विधेयइत्यकल्लात्॥वसिष्ठवाक्यंच॥षष्ठे सप्तमे वाष्टमे दिने वा विवाहमारभ्य
वधूप्रवेशः॥पंचांगसंशुद्धिदिनं विहायापि विधानवस्तहोचरगोपिकार्यइति वासिष्ठसंहितायां॥राजा जनकः जामातृन् दुहितृपतीन् दुहितॄः कन्या[illegible]प्रपूज्य सत्कारयित्वा वैदेहीहरणं जानकीनिमित्तं वधूवरयो
र्बंधुबंधुभिर्यद्दत्तं तद्धरणं अनंतं अमर्यादं अर्थं अददात् ददौ॥ह्रियते तद्धरणं यौतकादि युतदेयं समायौहरणंच तत् इत्यमरः॥वसत्यावसथावासधामसंस्थानमास्पदं॥निकाय्यनिलयपस्त्यं शरणं शिबिरालय
मिति धनंजयः॥निवेशः शिबिरं षंड इत्यमरः॥११४॥रत्नानीति॥रत्नानि द्विपाः गजाः हयाः अश्वाः धेनवो नवप्रसूताः गावः अजाः छाग्यः॥यद्वा अजाः [illegible] छागाः अवयः मेषाः चेट्यो दास्यः ताः आंदो
लाः प्रेंखादिकाः शाकटं रथविशेषाः पटीरं चंदनं वस्त्रपेटीः कस्तूरी घनं बहुघनसारैः कर्पूरैः अन्यदपि वस्तुजातं वदार्थजातं पुत्रीभ्यः कन्याभ्यः कुशध्वजोपि पृथक् पार्थक्येन अददात् ददौ॥धेनुः स्यान्नव
सूतिकेति॥अजा छागी शुभच्छागबस्तच्छागलका अजाः इति॥अवयः नौतमे बाको दोला प्रेंखादिका स्त्रियां॥पटीरं चंदनं मोक्षमितिहलः॥११५॥

श्री:॥

आमंत्र्येति॥

पथिपंक्तिरथमिति॥

कनुमकुरुरिति॥

आमंत्र्यप्रियसखमासरात्रिमीद्रः सत्याभिश्चतस्मिराजभैश्चतुर्भिः॥आरुणोरथमथकोविदारके तुंकाकुत्स्थोनिजनगरीमभिप्रतस्थे॥११६॥पथिपंक्तिरथंकृतत्समानो भयदैन्यद्रुतसैन्यदत्तमार्गः॥
परशुपरकंपदधद्दृगंतज्वलदग्निर्जमदग्निसूनुरागात्॥११७॥कनुमकुरु कार्मुकस्यभंगावरशुः पास्यति तस्य कं गरक्तं॥किमु विस्मृतनृपवरैणुकेयः क्षितिभृद्द्रोहवानिति स्यवादीत्॥११८॥
तत्समागमसमुत्सुकमग्रे वत्सराम गुणवत्सलमागाः॥तत्समीपमिति पुत्रमवाप्तिं संत्रसत्रथ दशरथः सकलत्रः॥११९॥भृगुनंदनमगाधितारमात्मनो रघुनंदनः स पुरतः कृतांजलिः॥मुनि
मभ्यवादयत संभ्रमतो यदि कार्यमस्ति वदतेति चाब्रवीत्॥१२०॥प्रह्वं पुरः पंक्तिरथातिरीक्ष्य सज्जाहितो दाशरथीं स्तथान्यात्॥हस्त्यादि सैन्यं च हसन्नुवाच रामः स रामं विनयाभिरामं॥१२१॥

समु तत्समागमेति॥ तत्समागमसमुत्सुकं परशुरामसमागमे उत्कंठितं रामं पुत्रं सकलत्रः सभार्यः संत्रसन् भीतः दशरथः॥ वत्सराम गुणवत्सल गुणप्रिय अग्रे प्रथमतः तत्समीपं आमदग्न्यसमीपं मा गाः गमनं मा
कुरु इति अवादीत्॥ परशुरामविक्रमश्रवणात् समागमे त्वरितो मा भवत्क्षत्रियांतकरणात्स्येति भावः॥ स्वागतावृत्तं॥११९॥भृगुनंदनमिति॥ आत्मनः स्वस्य मगाधितारं अन्वेषितारं भृगुनंदनं जामद
ग्न्यं मुनिं स रघुनंदनो रामः कृतांजलिर्बद्धांजलिः संभ्रमतः मान्यमतश्च वसन् अभ्यवादयत अभिववंदे॥ यदि कार्यमस्ति तर्हि वदत इति अब्रवीच्च उवाच॥ पुरतः स्थितमिति शेषः॥ इदं मुनिविशेषणं
वदते त्यत्र बहुवचनं वंदनं च ब्राह्मणत्वात् भयेन॥ मंजुभाषिणीवृत्तं॥१२०॥प्रह्वमिति॥ पुरः अग्रे पंक्तिरथं दशरथं प्रह्वं नम्रं तथा अन्यान् रामातिरिक्तान् दाशरथीन् भरतादीन् सज्जाहितः उद्यतायुधान् तथा हस्त्या
दिसैन्यं च सज्जाहितनिरीक्ष्य दृष्ट्वा रामः परशुरामः हसन् सन् रामं सभार्यं विनयाभिरामं विनयमनोहरं रामं दाशरथिं बभाषे॥ उवाच॥ इतरान् वगणय्य राममेवाब्रवीत्॥ महदस्त्वेव महतो प्रसंग इति भावः॥ यद्वा स
राममित्यत्र सः राममिति च्छेदः॥ [illegible] तत्र स इति जामदग्न्यविशेषणं॥ दाशरथीनित्यत्र अपस्वेच्छ॥ इंद्रवज्रा॥१२१॥

३८

अप्राक्षमिति॥ किमुवाचेत्याह॥ न परशुकात् अल्पात् शस्त्रात् शस्त्रकाः अल्पार्थे कः॥ न पादृशकाइवेति उपमितसमासः॥ तान् परशुनाकुठारेण अप्राक्षं आच्छिनदं॥ प्रतापानलैः प्रभावाग्निभिः अधाक्षं ताने व भस्मी
कृतवान्॥ भटरक्तपंकिलं भोधास्य इदं मयुक्तं आरिक्षेत्रं शत्रुरूपं बीजोप्त [illegible] तिस्थानं च वास्त्रीहलैः अस्ति पुत्री लक्षणासीरैः शस्त्रमेव हलाः सीराः तैः अकाक्षं कर्षितमकरवं॥ तत्र घनं निबिडं कीर्ति बीजं
कीर्तिलक्षणं बीजं आवाप्सं आक्षिपं॥ तत्र क्षेत्रे अभितः सर्वतः एधितान् वृद्धिं प्राप्तान् तृणप्रायान् तृणकल्पान् वः युष्मान् उच्छिनदा [illegible] दानि उ [illegible] च्छेत्स्यामि आशंसायां भविष्यति लोट्॥ अथ ततः प्रे
कीर्तिः ख्यातिः दिगंतानपि गंता अभिव्याप्तीत्यर्थः॥१२२॥ तिष्ठत्वस्मिन्निति॥

अप्राक्षं न परशुकात् परशुना धाक्षं प्रतापानलैरकाक्षं भटरक्तपंकिलमरिक्षेत्रं च शस्त्रीहलैः॥ आवाप्सं घनकीर्तिबीजमभितस्तत्रैधितांश्च तृणप्राया नुच्छिदानि कीर्तिरथमेगंतादिगंतानपि
॥१२२॥ तिष्ठत्वस्मिन्नवातु विरामे मायरामे शामे लास्त्वामं तुरयाक्तुनवान्यः॥ कन्या कांक्षी कार्मुकमैशं यद भांक्षीत्सौ सोऽहं वैष्णवमाकर्षधनुर्मे॥१२३॥ शुल्वेति सांप्रितम मुष्यक रात्रयही
त्वानारायणीयमवकृष्य चाधत्त रामः॥ विप्रं तमप्रतिहतेन शरेण हंतुं नैहिष्ट तस्य सुरलोकपथं लरौत्सीत्॥१२४॥ तन्त्रापमाकर्ण्य ताटकारी वाक्णमाकर्णविशाले नेत्रा॥ सास्त्रयं
मैक्षिष्ट विदेहजासौ कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति॥१२५॥

शुल्वेति॥

तञ्चापमिति॥ ताटकारी ताटकावैरिणि रामे तञ्चापं भार्गवधनुः आकर्णं कर्णमभिव्याप्य आकर्षति सति॥ मदान्यदीयं धनुराकर्षति तदास्य वधप्राप्तिर्भवतीति स्वहृष्ट्या पते॥ विदेहजा विगतदेहाभिमानजनक
जा नापि सा स्वयं सदोषारोपं तेक्षिष्ट अवलोकितवती॥ विगतदेहाभिमानजातमपि तथा गुणात्परित्यज्य दोषारोपणपूर्वकमवलोकितामित्यर्थः॥ कथमित्याह॥ असौ रामः अन्यां द्वितीयां कन्यां परिणेष्यती
ति मयि प्रोढत्वशंकया बाला परिणयनं करिष्यतीति भावः॥ ईर्ष्यावशात् नेत्रास्फारणात् आकर्णविशालनेत्रेति॥ वदिष्यतीत्यत्र उपसर्गादिति षत्वं॥ इंद्रवज्रा॥१२५॥ श्रीः॥

१२ रामवक्षिर्शांतिश्रामवतिरामतुनौभार्गवरामचंद्रं रामंपरिरभ्य आलिंग्यतपोवनायस्वाश्रमायतवःसंरक्षणायवागतवतिगच्छतिसति अतःपरंतपएवकर्तव्यंनयुद्धादिकमित्यर्थः।।अथभूपाति
दशरथः कथमपि समवद्धातकतांम मुखाग्निर्गतास्थोयुयामिति।।पुनाद्दरामादीमालिलिंग यद्वा आदौरामचंद्रं परिरभ्य पश्चाद्भरतादीन् पुत्रानालिलिंग तेतेसंबंधः।।परशुरामतो दशरथ
विश्रांतस्वर्थमादौरामचंद्रमालिंगनं चकारेत्यर्थः।।रामचंद्रमितिपदं साभिप्रायं पुष्टितायावधनं।।१२६।।भृगुपतीति।।भृगुपातिभयविकलैः जामदग्न्यभयव्याकुलैः पुनर्जन्मसमागतैरिव
पुनर्जातैरिवानेकैः नानाविधैः सैन्यैः तथा कान्तिक्लिष्टैः भाविभिःहतनयैः अगताविनयैः चतुर्भिस्तनयैः सहन्नृपोदशरथः अयोध्यांपुरीसाकेतं आविशत्।।विवेशेत्यर्थः।।पुष्टिरेषा

रामवतिपरिरभ्यरामचंद्रं गतवतिरामभृगौतपोवनाय। कथमपि समपवत्कामनिर्गताःसोयमितिपरालिलिंगपुत्रान्।।१२६।।भृगुपतिभयविकलैरनेकैः
पुनरिवजन्मसमागतैरनीकैः।। कतिविदहतनयैर्वृतश्चतुर्भिः सहतनयैरविशत्पुरीमयोध्यां।।१२७।। ।।इतिश्रीसुवर्णभाकलितरघुनाथदत्तवरप्रसाद
सहजसारस्वतशाकल्यवंशकमाधवसुधीतनयकविमल्लशालवल्लमल्लविरचिते उदारराघवेमहाकाव्येतृतीयः सर्गः।।३।।श्रीरामचंद्रचरणपंकजाभ्यांनमः।।

शाक्षिद्याचयसंभवेनरुचिराविद्युन्महादेवकेनोदग्राहकिराघवस्यरचितादीकासतांप्रीतये।।विद्वत्प्रीकमलावराम[illegible]गोदारदत्तेनयातस्याःकमगतःसमाप्तिसर्गस्तृतीयोमल
शाके१७८४दुंदुभिनवत्सरे ज्येष्ठशुद्ध पौर्णमास्यांगुरौ लेखइत्युपाधियेन श्रीमत्त्र्यंबकक्षेत्रवासिना अनंततनुजेन गोविंदाभिधेनाविदुषालिखितायमुदारराघवप्रसाद[illegible] ३

इत्युदारराघवकाव्यतृतीयः सर्गः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्

॥श्रीः उदारराघवकाव्ये चतुर्थः सर्गः॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्

तत इति॥ ततो नगरप्रवेशानंतरं कदाचित्कस्मिंश्चित्काले गुणार्णवं गुणरत्नाकरं रामं कुमारं तरुणं युवानमवेक्ष्य दृष्ट्वा पौरप्रधानमतः पौरा नागरा जनाः प्रधा
नानि मौलाः तैरनुमतः अनुमतीकृतः जगतां लोकानां हितैषी सुखेच्छुः मनीषी मनोनियंतुमीश्वरः श्रीस्वादित्वादिनिः॥ राजा दशरथः अभिषेकं एषी तु रामे
॥३॥ राज्याभिषेकं कर्तुं इयेषेत्यर्थः॥ अस्मिन्सर्गे उपेंद्रवज्रेंद्रवज्रोपजातयः॥१॥ आनायीति द्वितीये॥ नृपेण राजा दशरथेन आनपदाः जनपदं राष्ट्रं तत्संबंधिनो जनाः

ततः कदाचित्तरुणं कुमारं गुणार्णवं राममवेक्ष्य राजा॥ पौरप्रधानानुमतोभिषेक्तुमैषी मनीषी जगतां हितैषी॥१॥ आनायिता जानपदाः समं
ताद्राव्हायि राजर्षिगणो नृपेण॥ आनायि हर्षेण महर्षिलोको रामाभिषेकोत्सवदर्शनाय॥२॥ भूमानमस्याविमृशन्विहैनं भूमात्र राज्येप्यभि शिवः
षेक्ष्यतीति॥ महर्षियोगाधिततनूजमुख्याः सहर्षयोगा जहसुर्नरेंद्रं॥३॥ श्रीसांबप्रसन्न॥ ॥ ॥ ॥

आनायिता नाः आनदनं कारिताः॥ णिजंताक्तः॥ समंतात्सर्वत्र स्थितः राजर्षिगणो राजर्षिसमूहः आव्हायि॥ आवाहनं कारितः हर्षेण महर्षिलोकः आनायि॥ ॥ ॥३॥
रामाभिषेकोत्सवदर्शनाय॥ रामस्य राज्याभिषेकमहोत्सवप्रेक्षणाय॥२॥ भूमानामिति॥ अस्य रामस्य भूमानं महत्त्वं अविमृशन् अपनन्वेषणं तु शौदेरथः एनं रामं इहस्मि
स्मिन् भूमात्र राज्येपि अभिषेक्ष्यतीति गाधितनूजमुख्याः विश्वामित्रप्रमुखा योगमहर्षयः सहर्षयोगाः सतः सानंदसंगतयः सानंदा युत्सवा नरेंद्रं जहसुः उपहासं च
क्रुः चतुर्दशभुवनाधीशो रामो भूमात्र राज्याभिषेकं कर्तुमयुक्तो साचिकपहासः॥ एतन्मितिभन्वारे शोधितो वादेशः योगः सनहनोपाय ध्यानसंगतियुक्ति इत्यमरः॥३॥

द्विरिति॥ राज्ञ दशरथेन नियुक्ताः आज्ञापिताः पुरुषाः रघुवंशकेतोः रघुवंशचिन्हस्य रामस्य अभिषेकहेतोः राज्याभिषेकनिमित्तानी राकरेभ्यः समुद्रेभ्यः निखि
लापगाभ्यः भागीरथी प्रमुखसकलनदीभ्यः सरोवरेभ्यः मानसादिश्रेष्ठसरेभ्यः सकलह्रदेभ्यः अगाधजलाशयेभ्यः सकाशात् अंभांसि जलानि आजह्रुः
आनीतवंत इत्यर्थः॥ केतुर्ध्वजो पताकायां महोत्पातादिलक्ष्ययस्ति इति विश्वः॥४॥ तीर्थांबुपूर्णेति॥ गृहिणी गृहाश्रमिणां वरिष्ठः श्रेष्ठः गुरुराचार्यो वशिष्ठः सभ्यैः
सकलाभिषेककर्मपारगैर्द्विजैः सह एत्यागत्य स्वाश्रमादिति शेषः॥ कृतप्रयत्नाः कृतः संस्कारादि प्रयत्नो यासु ताः कलशीः घटान् सरत्नान् रत्नयुक्ता तीर्थां

राज्ञा नियुक्ता रघुवंशकेतो राजह्रुरंस्याभिषेकहेतोः॥ नीराकरेभ्यो निखिलापगाभ्यः सरोवरेभ्यः सकलह्रदेभ्यः॥४॥ तीर्थांबुपूर्णाः कल
शीः सरत्नाः कृतप्रयत्नाविधिवद्विधाय॥ सभ्यैर्द्विजैरभ्यममंत्रदेत्य गुरुर्वसिष्ठो गृहिणां वरिष्ठः॥५॥ ॥ ॥ ॥

बुतीर्थोदकैस्तेन पूर्णा पूरिताः विधिवद्यथाशास्त्रं विधाय कृत्वा अभ्यममंत्रत् अभिमंत्रणं चकार॥ कलसस्तु त्रिषु द्वयोः॥ घट इत्यमरः कुंभादिपर्यायपदे॥ ॥
परित्यज्य कलशी पदप्रयोगः साभिप्रायः॥ वसिष्ठमंत्रात्कृतु सकलदेवकलाः आशाः शेरते या सुताः कलश्यः॥ कलशपदव्युत्पत्तौ प्रमाणं कलां कलां गृहीत्वा
तु देवानां विश्वकर्मणा॥ निर्मितो यं सुरैर्यस्मात्कलशस्तेन चोच्यत इति॥५॥ शिवप्रसन्न॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरस्तु॥ ॥ ॥ ॥

उत्तरटी काश्मीरेति॥ काश्मीरं कुंकुमं गंधो घ्राणतर्पणः परिमळः तद्युक्तैरुदकैः सिक्ताः उक्षिताः वीथयो विपणयो यस्यास्तां॥ आमुक्ताः रूढाः मुक्ताफलानां रंगवल्लयो रंग
मालिकाः यस्यां तां॥ यद्वा आमुक्तानि प्रविद्धानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषामिति पूर्ववत्॥ यद्वा मुक्ता फलस्य कर्पूरस्य॥ तत्र तत्र तोळीषु विशिखासु मणि
तोरणानां रत्नवंदनमालानां पंक्तिभिर्नद्धं यस्यां तां॥ सुतासु प्रतोलीषु तत्प्रतोलीषु॥ एतादृशीं तां पुरीं मंत्रयो ध्यानं रेंद्रो दशरथः कारयामास अकारयत्॥ अथ कुंकुमं॥ का

॥२२॥ काश्मीरगंधोदकसिक्तवीथीमामुक्तमुक्ताफलरंगवल्लीं॥ तत्रत्यतोलीमणितोरणां कांतां कारयामास पुरीं नरेंद्रः॥ ६॥ वस्त्राणि चित्राणि वणि ॥शिव
ग्भिरुच्चैर्वंशैरनल्पं तत्र गृहांगणेषु॥ यच्छायया गाढतनं न वर्क्किंचित्री प्राणितीव्रांशुमयूखजालं॥ ७॥ रामायनमः॥ ५५ ॥५॥ ॥

श्मीरजान्मग्निशिखामिति॥ लेशेपि गंधइति॥ अपिशब्दात्परिमळे विपणिः पण्यवीथिकेति॥ रथ्याप्रतोली विशिखेति चामरः॥ मुक्ताफलेपि कर्पूरमिति विश्वः॥
बुधैर्वंदनमाळा तु तोरणं संप्रकीर्तितमिति॥ ६॥ वस्त्राणीति॥ वणिग्भिः क्रयविक्रयव्यवहारिभिः चित्राणि वस्त्राणि उच्चैर्वंशैः वेणुभिः गृहांगणेषु अनल्पं तथा ब ॥२०॥
द्धं तत्॥ यच्छायया येषां ध्वजानां छायया नीप्राणि छादनांतानि तीव्रांशुमयूखजालं सूर्यरश्मिजालं वर्ह्किंचित्रे वृषभगाढतनं न प्राप॥ वलीकनीध्रे पटलप्रांते इत्यमरः॥ ७

आध्मासिषुरिति॥ वैणविकाः वेणुध्माः वांशिका इति यावत्॥ वेणून् वंशान् आध्मासिषुः अवादयिषुः॥ ध्माशब्दाग्निसंयोगयोग इत्यस्य लुङि॥ काहळशंख
नादः काहळाः वाद्यविशेषाः शंखाश्च तेषां नादः शब्दः खं माकाशं व्यानशे॥ व्याप्तं चक्रे॥ ढक्का पणवः पटहः डुडुक्को गोमुखवाद्यविशेषः आनकः पटहः
दुंदुभिर्भेरी॥ तेषां नादेन शब्देन मोदेनानंदेन च पूः अयोध्या पूरे पूर्णा बभूव॥ काहळो वाद्यभेदे स्यादिति विश्वः॥ स्याद्यशः पटहो ढक्केति॥ ढगित्यव्यक्तं
कायति ढक्का॥ आनकः पटहोस्त्री स्यादिति॥ भातिभा पटयत्यरीन् वा दुंदुभिः भेरी स्त्री दुंदुभिः पुमानिति चामरः॥ डुडुक्का वाद्यभेदः स्यादिति विश्वः॥ ८॥ पौरैश्चेति

आध्मासिषुर्वैणविकाश्च वेणून् खं व्यानशे काहळशंखनादः॥ ढक्काडुडुक्कानकदुंदुभीनां नादेन चैव पूः पुपूरे॥ ८॥ पौरैश्च संचस्करिरे मोदेन
गृहाणि वारांगनाभिश्च वपुर्बुभूषे॥ अभ्रंकषानारुरुहुश्च सौधान् सर्वंकषाः सर्जरसादिधूपाः॥ ९॥ शिव॥ ७॥ ॥ ॥५॥

पौरैर्नागरैश्च गृहाणि संचस्करिरे बुभूषिरे॥ सपर्युपेभ्य इति सुट्॥ ऋतश्च संयोगादेरिति गुणः॥ वारांगनाभिर्वेश्याभिश्च वपुः॥ शरीरं बुभूषे अलंच
क्रे॥ सर्वंकषाः सर्वत्र व्याप्ताः सर्जरसादिधूपाः यक्षधूपादिधूपाः अभ्रंकषान् अभ्रंलिहान् उच्चानिति यावत्॥ सौधान् अमदनानि आरुरुहुः उपरिज
ग्मुः सर्वंकषा अभ्रंकषानित्यत्र च सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषइति सस्य॥ अरुर्द्विषदिति मुम्॥ यक्षधूपः सर्जरसो राळ सर्वरसावपीत्यमरः॥ ९॥ राम॥

उ॰रा॰टी॰ आबाल्यमिति॥समस्तलोकः निरस्तदैन्यः सन् दीनभवः स आबालं बालानभिव्याप्य अभ्यंगं अभ्यंगञ्च - - गंधैर्यक्षकर्दमादिभिः लिलेप अनुलेपनं चकार॥
माल्यानि पुष्पस्रजः दधार भूषाः॥ अलंकारान् बभार॥ नवानि नूतनानि नानानि चित्राणि वसनानि वासांसि॥ अवस्त्रपरिदधौ॥१०॥ ततः इति॥ ततोनंतरं
॥२॥ नरेंद्रप्रहितः दशरथप्रेषितः - - मंत्रः गुणाभिरामं गुणमनोहरं रामं समुपेत्य प्राप्य तेन रामेण अभ्युद्गतः अभियातः सुपूजितश्च सन् सभाय - -

आबालमभ्यंक्तलिलेप गंधैर्दधार माल्यानि बभार भूषाः॥ नवानि नानावसनान्यवस्त नि[illegible]लोभश्च समस्तलोकः॥१०॥ ततोनरेंद्र — शिवू रस्त
प्रहितः सुमंत्रो गुणाभिरामं समुपेत्य रामं॥ अभ्युद्गतस्तेन सपूजितश्च प्रमोदवार्तामवदत्सभायां॥११॥ राज्ये तवश्वो भविताभिषेको रा
माय रामासहितो रजन्यां॥ उपोषितोभ्यङ्ग्यविभूषितः सन्नार्याद्य तो जागृहि तूर्यनादैः॥१२॥ शिवप्रसन्न॥ ५॥ ५॥ ॥५॥ ॥

दवार्तां हर्षवृत्तांतं अवदत्॥११॥ राज्य इति॥ तव राज्ये श्वः आगामिदिने अभिषेकः भविता भविष्यति हे राम अयं रामासहितः सीतायुक्तः उपो
षितः कृतोपवासः अभ्यङ्ग्य अभ्यंगं कृत्वा विभूषितः धृतविविधालंकारः सन् आर्याद्यत्न साधुयुतः त्वं रजन्यां रात्रौ तूर्यनादैः जागृहि॥
निद्रां त्यज॥ अनागते निह्नि श्व इत्यमरः॥१२॥५॥ रामायनमः॥५॥ ५ ॥ ॥५॥ ॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥२॥

पुण्याहमिति॥ पुण्याहमावाच्य स्वस्त्ययनं वाचयित्वा दाक्षिण्यं दक्षिणार्हं पुरोहितौघं पुरोहितसमूहं दक्षिणाभिः आराधय॥ ततः जनको दशरथः रघुवं
शरत्न रघुकुलश्रेष्ठ तव राज्याभिषेके सर्वयत्नं करोति॥ पुण्याहमित्यत्र उक्तमेकाभ्यंगे - लादेशान्॥ राजाह इति टच्॥ पुण्यसुदिनाभ्यामिति क्लीबत्वं॥
दाक्षिण्यमित्यत्र दक्षिणामर्हतीति कडंगर दक्षिणान् - - - यतो॥ दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दाक्षिण्य इत्यपीत्यमरः॥ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपीत्यमरः॥
॥१३॥ कुलेति॥ हे कुमार युवराज कुलक्रमागाली वंशानुक्रमागतं राज्यश्रियः भूरिसंपदः पंक्तिरथस्य राज्ञः राज्यं आसाद्य शासन् पालयन् नाभ्यस्ते

मा पुण्याहवाच्य पुरोहितौघं दाक्षिण्यमाराधय दक्षिणाभिः॥ करोति तातस्तव सर्वयत्नं राज्याभिषेके रघुवंशरत्न॥१३॥ कुलक्रमागामि कुमार राज्य
राज्यश्रियः पंक्तिरथस्य राज्ञः॥ आसाद्य शासच्चिरमासमुद्र भद्रासनस्थो भरभारमुर्व्याः॥१४॥ सत्संततिं वत्स विदेहपुत्र्यामुत्पाद्य सत्पात्र स
मर्पितार्थः॥ रक्षन्नयोध्यापुरवासिनोस्मान्रक्षांसि हत्वा रघुनाथ जीयाः॥१५॥५॥ शिव॥५॥५॥ ॥५॥ ॥ ॥५॥ ॥

तिनतुं समुद्रासन स्थः नृणस्वस्थः लं चिरं आसमुद्रं समुद्रानभिव्याप्य उर्व्याः पृथिव्याः भारं भर धर॥ कुमारो बालके स्कंधे युवराजेश्वभास्कर इति विश्वः॥ - -
तं यत्नभद्रासनमित्यमरः॥१४॥ सत्संततिमिति॥ वत्स॥ सत्संततिं सत्संतानं विदेहपुत्र्यां जानक्यां उत्पाद्य जनयित्वा सत्पात्रे समर्पितार्थः विधातपाद्युत
ब्राह्मणप्रतिपादितधनः॥ अयोध्यापुरवासिनो अस्मान् रक्षन् रक्षांसि हत्वा रघुनाथ रघुपालस्त्वं जीजीयाः जयउत्कर्षेमाविः कुर्वीरित्यर्थः जिजयइत्यस्मादाशीर्लिङ्
परस्मैपदे तैरीर्घः॥ संतानसंततिः स्त्रीस्यात्तु सतीश्चेप्रभाते तथेति प्रतापमार्तंडः॥१५॥ शिवू॥५॥ ५॥ ॥ ॥

उरार० टी० कृत्वेतीति॥ श्रवसोः कर्णयोः असह्यं सोढुमशक्यं इति पूर्वोक्तम् प्रधानवाक्यं सुमंत्रवचनं श्रुत्वा रामः प्रहसन्नभाषे॥ हे आर्यश्रेष्ठ कुलीन प्रमोदवा सर्ग ४
र्ताहर्षवचनानमितीहरभायां वदन् त्वं प्रमादवार्तां दीक्षित्वा वचनानं प्रकटीकरोषि॥ कर्णशब्दः ये हे पुंसि श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवइत्यमरः॥ आर्यः कौले
॥४॥ यकौजात्यः॥ कुलीनइति प्रतापमार्तंडः॥१६॥ सुखायेति॥ एतज्ज्ञात्वा कुरु राज्यं कुर्विति पितृवचः॥ यदाज्ञातं सुमंत्र एतदाक्यं राज्यं कुर्विति भव
द्वचनं मम सुखाय न भवति॥ वैद्यस्य सर्पिर्मधुनोः समयोर्ह नक्षौद्रयोरैक्यमेकवेनामिव सुखाय न तद्वदित्यर्थः॥ समांसेमधुसर्पिषिनाश्रीयादिस्क शिवू

॥कृत्वेति रामः श्रवसोरसह्यं प्रधानवाक्यं प्रहसन्नभाषे॥ प्रमोदवार्तेति वदन्निहार्य प्रमादवार्तां प्रकटीकरोषि॥१६॥ सुखाय नैतन्मम तातवाक्यं वैद्यस्य सर्पिर्मधुनोरिवैक्यं॥ ज्वरातुरस्येव पयो न पथ्यं रुष्टास्त्वकं तीति सुमंत्रतथ्यं॥१७॥ रामायनमः॥५॥ ॥

कैवेद्यके॥ ॰बुनीजकस्त्रैहो मृष्वाज्येनिकसर्पिषि॥ नाश्नीयान्मानसास्तन्त्येक्षारं च स्वादुनासहेति॥ ज्वरातुरस्य ज्वरितस्य पयो दुग्धमिव पथ्यं ॥४॥
हितं न किंत्वग्निमांद्यं कफायनिष्टकारकं तद्वन्ममा॥ रामस्य राज्यं न सुखाय॥ अतो रुष्टाः स्खलंति मार्गं परित्यज्य अमार्गे पतंतीति तथ्यं॥
सुमंत्र॥ सत्यमित्यर्थः॥ विषयसुखं मधुविषसंरक्तान्नभोजनवदनिष्टमिति ज्ञानतोपि रुष्टाः॥ भवादृशः माराज्ये प्रवर्तयंतीति स्खलंतीत्यर्थः॥ मधु
क्षौद्रं माक्षिकादीत्यमरः सत्यं तथ्यमृतं सम्यगित्यमरः॥१७॥ ७३

इक्ष्वाकुभिरिति॥ उदृढसत्वैर्महाबलैरिक्ष्वाकुभिः॥ इक्ष्वाकोरपत्यानि पुमांसः तद्राजत्वात् तद्राजस्य बहुष्विति बहुवचने प्रत्ययस्य लु
क्॥ तैर्व्यूढं विन्यस्तं विशेषेणोढं वा महांतं भारं रघवो रघुप्रमुखाः राजानो वहंते इदं अपूर्वेन॥ तेषां भारं वहने सामर्थ्यात्॥
एवं सति अहं शिशुर्बालः क्व एष महान् भारः क्व॥ ५॥ ॥५॥ ॥५॥५॥ ॥ ॥५॥५॥ ॥ ॥५॥

॥इक्ष्वाकुभिर्व्यूढमुदूढसत्वैर्भारं महांतं रघवो वहंते॥ क्वाहं शिशुः क्वैष भरः कथं वा गजस्य पल्याणमजस्य योग्यं॥१८॥

अन्यच्च॥ गजस्य हास्तिनः पल्याणं पल्ययणं अजस्य बस्तस्य कथं वा केनापि प्रकारेण योग्यं भवति॥ न तद्वद्राज्यं मम
योग्यं न भवतीत्यर्थः॥ व्यूढौ विन्यस्त संहताविति अमरः॥१८॥ ५॥ राम॥ ५॥ ॥शिवू॥ ५॥ ॥५॥ ॥५॥ ॥१॥

उद्दार० अविरिति॥ अविर्मेषो गो बलीवर्दन्यायेनाविपदेन मेषी॥ मेष एडको वा अन सिशरूटे विषयसुसमीयं॥ वीर्यहेतोः वीर्यं बलकव्यापारः तद्
वहेतु॥ स्तस्यवीर्यहेतोर्वीर्यार्थमित्यर्थः॥ षष्ठी हेतुप्रयोगेइति षष्ठी॥ न भवतीति शेषः मेषो यथा रथं वोढुं न समर्थो॥ यथा मीनकेतोर्मक
॥५॥ रध्वजस्य कामस्य धन्वं धनुः पुष्पं न स्थूणायते न लोहप्रतिमायते न स्तंभायते वा॥ आचा[illegible]रकयुङ् स्तंभ लोहप्रतिमानिर्वाप्यरूलपुष्पकर्तुने

॥अविर्न मेषो न सिवीर्यहेतोः स्थूणायते धन्वनमीनकेतोः॥ सिंहालयं नान्यमृगोधिशेते रामो रघूणां न धुरं धरेत॥१९॥ रामायनमः॥ शिव

भवति न दद्दहं राज्यं कर्तुं न शक्नोमीति भावः॥ अन्यमृगः सिंहान्यवनपशुः सिंहालयं सिंहस्थानं न अधिशेते न निद्रां करोति अधिशीङ्० स्याधारः कर्म॥
यथा सिंहस्थानं अन्यपशुयोग्यं न॥ तथापि त्रयं सिंहासनं मयोग्यं न॥ रामः रघूणां धुरं राज्यभारं न धरेत॥ न धास्यतीत्यर्थः॥ अविरूर्णायुरूरभ्र इति
हलः मेषरूलयएडकइत्यमरः॥ स्थूणास्तंभे च स्तर्म्या चेति शाश्वतः स्तर्मी अयोमयी प्रतिरूतिरिति॥ स्तर्मी स्थूला यः प्रतिमेत्यमरः॥ पशवोपिमृगाइमरः॥१९॥ ५

दिलीपेति॥ दिलीपदत्तां तां भुवं रघुर्वैर्यलगः अन्वशात्॥ अपालयदत्यनत्युक्तं॥ तथापि तामहो जाः अल्पसमशक्तिः मे पितामहः दशरथजनकोऽजः तां
अन्वशात्॥ इदमपियुक्तं॥ ततः अजानंतरं क्रमात्ता क्रमप्राप्तां शाकंभरां ते यैरस्माभिः पुत्रैः साकं सह॥ तातपादाः पितृचरणाः दशरथा
ख्याः शासतु पालयंतु॥ मम योग्यं नेत्यर्थः॥ शाकंभरामित्यत्र शाकानि बिभर्ति शाकंभरा संज्ञायां भृतृरूजीति खच्॥ मुमागमश्च॥२०॥ सुमंत्रेति॥

दिलीपदत्तां रघुरन्वशात्तां पितामहो जश्च पितामहो जाः॥ ततः क्रमात्तां तनयैश्च साकं शाकंभरां शासतु तातपादाः॥२०॥ श्रीसांब॥
सुमंत्रकस्ये पकुमंत्रपाकः पाके यदास्मिन्मयि दुर्विपाकः॥ राज्यं चिरं शासति राज्ञि नाहं राजेव खेलन्ननुजैः सुखी स्यां॥२१॥ श्रीराम॥

हे सुमंत्र एषः कस्य कुमंत्रपाकः कुविचारपरिणामः॥ सुमंत्र नामत्वात्त वतु न कुतः॥ यद्यस्माद्धेतोरस्मिन्मयि पाके शिशावपि दुर्विपाकः दुष्टः वि
पाकः परिणामो यस्य सः॥ राज्ञि दशरथे चिरं राज्यं शासति सति अहमपि अनुजैः सह खेलन् क्रीडन् राज्ये वसुखी स्यां सुखी भवेयं॥२१॥ श्रीराम

उदार

उत्रोहीति॥पूरुर्नामाहिपुत्रः ययातेः पितुः जरां वलीपलितं निजयौवनेन स्वतारुण्येन विन्यमिनोत् विनिमयं चकार अतः स धन्यः॥तद्वदहं वनेन दी०

वनवासेन राज्यं वयसा यौवनेन तातस्य पितुः जरां वा विनिमेतुं विनिमयं कर्तुं ईहे इच्छामीति सत्यं जानीहीति शेषः॥अहं वं ध्यो चितं वनवा

गाद्य॥ संकरिष्यामि स तरुणो चितं राज्यं करोतु मना अरण्येन सविषयानुभवन ज्ञरसाहं विषयरक्तो भविष्यामीति भावः॥अत्रार्थेभारतं॥इति प्रमु

दितः पूरुः प्रत्यग्रहाज्जरां पितुः सोपि तथैव सा कामं यथावज्जुजुषे नृप इति॥२२॥आयात्विति॥मातामहमंदिरस्थः मातृपित्रार्यकग्रहवासी शिव

उत्रोहि पूरुर्निजयौवनेन धन्यो जरां विन्यमिनोद्ययातेः॥वनेन राज्यं वयसा जरां वा तातस्य सत्यं विनिमेतुमीहे॥२२॥श्रीशंकरप्रसन्न॥

आयातु मातामहमंदिरस्थो भक्तो ममासौ भरतोनुजन्मा॥संमंत्र्य तेनाहमथो यदुक्तं तातेन कुर्वी पितृथैव सुकृत॥२३॥श्रीशंकरप्रसन्नो॥

कस्वेति वाक्यान्यभिमंत्र्य मंत्री संबोध्य रामं सह बंधुपौरैः॥कथं चिदोंकारयति स्म भेरीर्झाकारमुद्घोष्य महाभिषेके॥२४॥रामप्रसन्न

नुजो सो भरतः आयातु॥तेन भरतेन समं मंत्र्य विचार्य अथो तातेन पित्रा यदुक्तं तथैव सुकृतं अहं कुर्वीय करिष्ये॥आशंसायां भविष्यति लिङ्॥२३॥ ॥ ॥६॥

कस्वेतीति॥मंत्री सुमंत्रः इति रामोक्तानि स्करता नेनन्ममनातेवाक्यमित्यादीनि रामवाक्यानि कृत्वा रामं बंधुपौरैः सह संबोध्य संयुक्तं अभिनंद्य कथंचि

न्महाभिषेके राज्याभिषेके भेरीझांकारं अनेन स्तत्रिकादकाभेरीतस्याः झांकारं शब्दविशेषं उद्घोष्य उद्घोषपूर्वं झांकारयति स्म राज्यं करिष्यामीति संमन

यतिस्मेत्यर्थः॥७०मेवपरं ममतमित्यमरः॥भेरी पटहमाणकावित्यमरः॥२४॥५॥

ननइति॥नन्वत्र अनंतरं निजागारगतः स्वमंदिरस्थितः स रामः सजानिः सभार्यः कृतोपवासः स रामः पुराणविद्भिः पौराणिकैः तपोमूर्तिभिस्तापसैः आर्त्वि

जीनैः आर्त्विज्य साधुभिः द्विजैर्ब्राह्मणैः पुण्याहं स्वस्त्ययनं आवाच्य वाचयित्वा निजागारं जागरामास॥उपविदेत्यामुवा॥जाग्रो विचिण्वति

नगुणः कल्विजमहतीति॥पुरुकल्विग्भ्यां रनमितिरवञ्॥आर्त्विजीनैरिति॥२५॥आकर्ण्येति॥अध्याय्योध्ययो ध्यायां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः॥

तूर्यध्वनिवाद्यघोषं आकर्ण्य श्रुत्वा सो धाधिरूढा राजसदनोपरिस्थिता धात्रेयिका धात्रीपुत्री॥धात्री उपमाता॥स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् स्वार्थे कन्तर

ततो निजागारगतः स रामो रामोजजागार कृतोपवासः॥पुण्याहमावाच्य पुराणविद्भिर्द्विजैस्तपोमूर्तिभिरार्त्विजीनैः॥२५॥आकर्ण्य तूर्य

ध्वनिमध्ययोध्यं सौधाधिरूढा सहसाभिपत्य॥उच्चैर्वचः किंचिदनर्थसज्ञं धात्रेयिका कैकयराजपुत्री॥२६॥उत्तिष्ठ कैकयि किमत्र शे

षेप्रास विशेषणमपलपाय॥ट्थात्यसित्वं सुभगं भविष्णु भोग्यं च सौभाग्यमितान्यगामि॥२७॥नो जाशिकिं संभ्रम एष राज्ञि रामाभिषेके रघु॥

सावेगनाभिपत्य आगत्य किंचित् अनर्थसज्ञं अनर्थसूचकं वचः कैकेया राजपुत्री कैकेयीं उचे॥२८॥उत्तिष्ठेति॥हे कैकेयि उत्तिष्ठ॥अत्र किं शेषे निद्रासि॥अधुना

याविशेषेण भयं प्राप्य॥त्वं तथा सुभगं भविष्णुरसि असुभगा सुभगा भवतीति सुभगंभविष्णुः आढ्यसुभगे निकृते रिभुवः खिष्णुच् खुकं भावि नित्यं खिष्णुच्॥खि

त्वेसनुव्ययस्येति मुम्॥हि नन्व पनभाग्यं देवं सौभाग्यं सुभगात्वं च इत्॥अन्यगामि अन्यत्रगमनशीलं त्वां विहाय अन्यत्र गमीष्यतीत्यर्थः॥२७॥कुत इत्याह॥नाज्ञासीति॥

हे राज्ञी राजपत्नी रघूणां राजधान्यां प्रधाननगर्यामयोध्यायां रामाभिषेके रामस्य राज्याभिषेकनिमित्तं एषः संभ्रमः संवेगः त्वया नाज्ञायि किं न ज्ञातं॥पंक्तिरथस्य

दशरथस्य अन्ये भरतादयः सुताः राज्यभ्रष्टाः राज्यहीनाः विनष्टाः नष्टप्रायाः कष्टं खेदे प्रधाननगरी राजधानीति कथ्यत इत्युपमार्तंडः॥२८॥

समस्तेष्वरसुता कष्टस्य पथ्या रत्नसुताः कष्टं रामभ्रष्टं पंक्तिरथस्य॥१८॥

उदारराघ डुर्धीरिति॥दुर्धीः दुर्बुद्धिर्दशरथः राज्यं चतुर्धा चतुःप्रकारं विभज्य चतुर्भ्यः सुतेभ्यः किं न दद्यात् किं न ददाति॥ यतः जठरः वृद्धोपि॥ पूर्वं टीका०
केनापि राज्यविभागो न कृतोयं कथं करिष्यती त्यत्राह॥ मनुनाविभक्तां विभाजितां महीं पृथ्वीं विभिन्नाः नव खंडनाथाः भरताद
॥७॥ यः॥ किन्त्वधितस्थुः॥ तस्यां किं अधिष्ठानं न चक्रुः अपितु अधितस्थुरेव॥२९॥ श्रीमृगव्याधेश्वराय नमः॥ ॥ ॥ शिव

॥दुर्धीश्चितुर्धा न विभज्य राज्यं दत्ते सुतेभ्यो जठरश्चतुर्भ्यः॥ मही विभक्तां मनुना विभक्ताः किं नाधितस्थुर्नवखंडनाथाः॥२९
॥निशम्य तत्सा पितॄजगाद रामोभिरामो भरतादि योमे॥ राज्येभिषिक्ते रघुवंशनाथे त्रयः कुमारास्त्वसुपासितारः॥३०॥ राम्
॥७॥
निशम्येति॥ तत्तद्वचः निशम्य श्रुत्वा कुपितासौ कैकयी॥ तां प्रतीति शेषः॥ जगाद॥ अभिरामो रामो मे भरतादित्रयः॥ अन्ये किं करिष्यती त्याह॥
राज्येभिषिक्तां पित्रा उक्ताभिषेकं तं रघुवंशनाथं रामं त्रयः कुमाराः भरतादयः उपासितारः उपासनां करिष्यतीत्यर्थः॥३०॥ शिव॥ ॥

दिसाक्षात्कारि सति पुरुषा दिभाषा ज्ञायत इति पतंजलिनोक्तं॥ तेनैव न्यायेनानेकविधवेदशास्त्रज्ञानमिति भिन्नैसैकाग्र्यमिति कमलमिति विस्तरेण॥३१॥

उदारराघ० राज्यं चतुर्धा विभज्य चतुर्भ्यः किं न दत्ते इत्यत आह॥ एकाग्रेति॥ यथा यस्मात् राज्यश्रियो राज्यलक्ष्म्याः योगिधियः योगिनां सनकादीनां धियो बुध्येः सख्यात् असिव तु टी० सर्ग५
साधुनुभूतायाः अनितिसूक्ष्मशलाका याः अलक्ष्ये परराष्ट्रादौ गुणाप्रयोगे संधिविग्रहादि षड्गुणविनियोगे॥ योगिधी पक्षे लक्ष्ये आत्मनि गुणोपयोगाय मनि पुमा
॥८॥ गुपयोगे॥ सत्त्वी पक्षे लक्ष्ये परादौ गुणोपयोगे सत्त्वसिवत्वेन एकाग्रता एकमयं यथा तेर एकाग्र्याः तेषां भावस्तत्त्वं अनाकुलत्वं भवति॥ अतः कारणात्त्स राजा दशरथः अ पी
ग्रेभुवं ज्येष्ठं कुमारं रामं अभिषिच्य राज्य एकमुखं करोति अतः ससुर्दधीन्नि भवतीत्यर्थः॥ सख्ची त्वसिवत्वेन इत्यत इति विंशः अनाकुलपि चैकाग्र्यमिति समरः॥ योगिधिपक्षे शिव
एकाग्रता योगशास्त्रप्रोक्ता सुपंचविध चित्तभूमिषु भूमीतिपवस्केदर्शनयोग्यात्तुर्थीभूमिर्निर्दिश्यते॥ तथाहि पतंजलिप्रोक्तानां योगसूत्राणां व्याख्याने वैय्या

॥एकाग्रता लक्ष्यगुणोपयोगे राज्यश्रियो योगिधियश्च सख्यं॥ अतः करोत्येकमुखं स राज्यं राज्ञोभिषिच्याग्रभवं कुमारं॥३१॥ ॥

सिकभाष्ये भूमिपंचकं प्रदर्शितं॥ क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं एकाग्रं निरुद्धं इति चित्तभूमय इति॥ तत्र प्रतिक्षणं कर्मवायुना नानाविधेषु वस्तुषु प्रतयाप्रेर्यमाणं चित्तं क्षि ॥८॥
प्तं निद्रातंद्र्यादियुक्तं मूढं॥ कादाचित्कसमाधियुक्तं क्षिप्तादि विशिष्टं विक्षिप्तं॥ यमनियमाद्यष्टांगाभ्यासपाटवादेकस्मिन्नेव विषये निरूपेण प्रतिष्ठितं एकाग्रं॥
अवनिकृसंस्कारशेषं निरुद्धं॥ तत्र क्षिप्तमूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः॥ विक्षिप्तेपि चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते॥ विपक्षवर्गांतिरगतत्वा
जवदा कवैकल्यात्॥ यस्त्वेकाग्रे चेतसि समुद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान् कर्मबंधनानि दलयति निरोधमाभिमुखी करोति॥ स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते॥
तत्र संयमविशेषान्नानाविध योगैश्वर्यमाविर्भवति॥ धारणा ध्यान समाधित्रयमेकविषयं संयम इत्युच्यते॥ शब्दार्थप्रत्ययेषु अन्योन्यविभक्तेषु यः संयमस्तेनाशेषशब्द

उदार० भयीति॥किंच॥अपिसारिवमंथरे॥इमंप्रियोदन्तंमपुरस्तानांनमेवदंतीकथयंतीत्वंभूषाःगृहाण॥अहमपिअयपुत्रस्यरामस्यमहाभिषेकंकुर्वेसर्वेपौ १०
राःसमेत्यएकीभूयप्रत्यंतुप्रहर्षप्राप्नुवंतु॥३२॥नथावदंतीमिति॥तथावदंतीनरलोचनाक्षीचपलदीर्घनयनां॥कैकयीणाक्षिप्यपिकुरूपंचेटीदासीमं
॥८॥ थरापुनरपिअवादीत्॥आःकोपे॥कैकयिइयंश्रीनिस्त्रिकुन्नः॥राजारामःकदीनःभरतःकः॥चचलतरकमिति॥अस्कस्याकोपपीडयोरितिचामरः॥३३ शिव
कथमिति॥नुविनर्के॥हेराजपत्निराज्ञिसपत्नीसुनदनपिंजकौसल्यानंदनरामदत्तग्रासससतीकथंवाजीवसिव्यर्थजीविवासीसर्थः॥रामेऽभिषिक्तेभर

अयिप्रियोदन्तमिमंवदंतीगृहाणभूषाःसखिमंथरेमे॥कुर्वेयवत्सस्यमहाभिषेकेसर्वेप्रत्यंतुसमेत्यपौराः॥३२॥नथावदंतीनरलायताक्षीमाक्षिप्यचेटी
पुनरप्यवादीत्॥आःकैकयिश्रीतेरियंकुतस्तुरामःकाराजाभरतःकदीनः॥३३॥कथंनुवाजीवसिराजपत्नीसतीसपत्नीसुतदत्तपिंड॥रामेऽभि
च षिक्तेभरतेतुरिक्तेक्षमास्त्रथामानिनिमारिडीः॥३४॥वरद्वयंप्राग्वसुधेशदत्तंतेनावाञ्छितस्यापरितद्वणीष्व॥पुर्याविनिर्यातुवनायरामश्चतुर्दशाब्दान्
भरतोस्तुराजा॥३५॥५॥ ॥
तेचरिक्तेअभिषेकशून्येसतिक्षमासोनितःपृथाव्यर्था॥हेमानिनिराज्ञिवहुमाहमित्यभिमानशीलेत्वंमादृदृशीःमादरिडाभवेत्यर्थः॥दरिद्रादुर्गताविलस्यलुंङिःसंपानया ॥८॥
सयोःपिंडइत्यमरः॥क्षांतोक्षितोक्षमेतिविश्वः॥३५॥भरतस्यराज्योपायमाह॥वरद्वयमिति॥भाक्पूर्वसुधेशदत्तंदशरथप्रतिश्रुतंतेनवचनद्वयंतस्योपरिदशरथोपरिभ
सितद्वणीष्व॥कथंवरणीयंतत्राह॥रामःपुर्याअयोध्यायाःचतुर्दशाब्दान्चतुर्दशवर्षपर्यंतंवनायवनंगंतुंनिर्यातुनिर्गच्छतुभरतःराजाअस्तु॥चतुर्दशाब्दानित्य ४७
नात्यन्तसंयोगेद्वितीया॥रेवाब्दोवत्सरइत्यमरः॥३६॥५॥श्रीशिव॥५॥

रामेइति॥रामेवनंयातिसतिसीतारामकलत्रंसहैवयातायास्यति॥अथसौमित्रिर्लक्ष्मणश्चअनुयाताअनुयास्यति॥हेमानःकैकेयितेसुतःभरतः
मातामहावासतःआर्यकगृहात्एत्यागत्यपृथ्वींत्रातात्रास्यति॥सीतारामकलत्रंस्यात्सीतालांगलपद्धतिरितिविश्वः॥३६॥कौसल्येयुनीति॥हेकै
कयिराजमात्राकौसल्यदासीरूतांत्वांवयंकथंआश्रयामः॥वयंनुत्वांसंत्यज्यान्यत्रगच्छामइत्यर्थः॥स्थंडिलसन्निविष्टाअनास्तृतभूमावुपविष्टात्वंसप
त्न्याःकौसल्यायाश्चरणौकथंनुवासंवाहयेथाःसंवाहनंकरिष्यसि॥३७॥क्षिप्तेति॥हस्तगतांहस्तंगतांकरतलप्राप्तां॥द्वितीयाश्रितेतिद्वितीयासमासः॥

रामेवनंयातिसहैवयातासीताचसौमित्रिरथानुयाता॥मातामहावासतएत्यमातः[illegible]चपृथ्वींभरतःसुतस्ते॥३६॥कौसल्ययोःकैकयिराजमात्रा
दासीकृतांत्वांकथमाश्रयामः॥कथंनुवास्थंडिलसन्निविष्टासंवाहयेथाश्चरणौसपत्न्याः॥३७॥क्षिप्ताश्रियंहस्तगतांपदेनपाठेबलक्ष्मी
घ सहैवसपत्न्याः॥असंशयंनूतमधुनावृदत्तेसन्मत्यमप्याभरणानिदत्से॥३८॥रामश्चिरंराज्यमिदंगृहीत्वाप्रौढःप्रतिष्ठास्यतिरूढमूलः॥
२ युधाजितस्सद्मनिचात्रमुष्मिन्किंभातिबंधुरूपणःसुतस्ते॥३९॥५॥ ॥
श्रियंपदेनक्षिप्त्वासपत्न्याःलक्ष्मीसहैवसेक्ष्मसेइतिकेचपाठेव॥उभयत्रव्यंजनोपाटोनपुंसकात्वात्॥पोटास्त्रीपुंसलक्षणेतित्रिकांडी॥अधुनाअसत्यवार्तामपिवृदत्से
मत्युपुत्रआभरणानिदत्सेदहासि॥अतस्त्वंमहामरर्वतिभावः॥३८॥रामइति॥रामःइदंराज्यंगृहीत्वाप्रौढःअतिभासंपन्नःरूढमूलःरूढःप्रतिष्ठःमूलंप्रतिष्ठायां॥
सनुचिरंप्रतिष्ठास्यतिइतःरोनरंप्रतिष्ठांकरिष्यति॥उपसर्गादितिषत्वंतेसुतःभरतस्तुयुधाजितःमातुलस्यसद्मनिगृहेतद्दत्तमनुप्रेष्यते॥अतएवकृपणःदरिद्रःसन्॥
वध्यतसुतरःकृत्स्नानिकृशान्प्रापयिष्यति॥वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिभविष्यतिलट्॥प्रतिभासहितेप्रौढइतिशतापमार्वंडः॥मरूंमानपाशेपूर्मयोरिति॥दरिद्रःरूपणेत्य
क्षुद्रइतिचामरः॥३९॥५॥रामे॥

विनिःश्वसंतीश्वासं कुर्वंती तां कैकेयीं अग्रतउवाच॥ न्यग्जं विपादधोमुखमिति हलः॥४२॥

उदार नबालिशेइति॥ बालिशे अज्ञे मरि कर्किंचन कार्यं नवेत्सि किं चिदपि स्वरूपं न जानासि॥ निर्थ्यर्यमपि आत्महितं न विंत्से न वेत्सि॥ अयत्कमपि उपायंशीघ्रं कुरु टी॰
यविचारय॥ किमिति त्वेरति चेन्तत्राह कृत्वबंधेउदके गते सुनि सेतुबंधो नहिजानासीत्यर्थः॥ शिरावर्शे नबालिशइ मरः॥ कृतबंधमुदके पाथइ इति त्रिकांडी॥४०॥
त्वमिति॥ हेराज्ञी त्वं तु त्वं आस्व उपविशअहं मे वराश्च विज्ञाप्य सर्वं विद धामि करामि॥ मितु यावद्राघवोरोषाच्चामि कौ वरौ रामं वनं प्रति प्रेषय
॥१॥ भरतं भज राजानं करिष्यति॥४१॥ इद्धेति॥ इद्धाभिशापे इध्यः समिध्यः अभिशापः मिथ्याभीशंसनं येषु तेथोक्ते उद्गूढ तापे जातसंतापेः उपगूढ पापेः

नबालिशे किंचन वेत्सि कार्यं निर्थ्यर्थमप्यात्महितं न विंत्से॥ कृत्वस्त्वपायं कुरु यथाद्य शीघ्रं गुते कृतबंधे न हि सेतुबंधः॥४०॥ त्वमास्व तूष्णीमहमेव वरा शिव
न्विज्ञाप्य राज्ञे विदधामि सर्वं॥ यावद्धि मिथ्या चामि न यावद्रोषात्स्वयं जातिरामं भरतं भजेति॥४१॥ इद्धाभिशापेरिति विप्रलापेरुद्गूढतापैरुपगूढ
पापैः॥ तस्याः स्वतोनिर्मलमप्युदारधीरं मनो मंथरया ममंथ॥४२॥ क्रोधेन सोधादवरोप्य राज्ञी स्वस्थं कुजान्पतिं नि नाय॥ मर्मंति केगरु या
विषादनिषण्णा नागी मिवाश्रुतविनिश्वसंती॥४३॥५॥

गुप्तपापैः इति प्रकटीकृतैः विप्रलापैः विरुद्धभाषणैः तस्याः कैकेय्याः स्वतोनिर्मलं शुद्धमपि उदारं महत् धीरं धैर्ययुक्तं मनः मंथरया कुब्ज्या ममंथ क्षोभित ॥१॥
वत्॥ अथ मिथ्याभिशंसे॥ अभिशापइति॥ विरुद्धं प्रलपनं विप्रलापः॥ निप्रलापाविरुद्धोक्तिरिति चामरः॥ उदारो दातृमहतोरित्यमरः॥४२॥ क्रो
धेनेति॥ क्रोधेन सौधात् प्रासादेन ना प्यान् राज्ञी कैकेयी अवरोप्य भूतार्थं अथ स्वजावं कृत्वा अधोमुखे नियावत्॥ कुजागर्त्वा मंथरा तं पतिं॥ राजानं
प्रति निनाय॥ अत्यंत संयोग द्वितीया॥ ततो राजा अति केत्ति ताम विशेषः॥ गूढा वैपाविषण्णा खिन्ना नागी मिव संपिणी मिव

क्रि
किमुवाचेत्याह॥ खिन्नेति॥ हे केकयि खिन्नेव वाक्यं नेईरयसि किं न वदसि॥ मां पुरेह पूर्वं यथा हावभावैः किं न ईक्षसे किं न पश्यसि किं मुक्तामुक्तादिरत्नाभ
रणैः अनंगरागं कामुत्री विजनके अविद्यमानां गरागं वा अंगशरीरं किं न श्रृंगारयसि किं न भूषयसि॥ किं न वदसीति सर्वं मे ब्रूहि॥ इहमत्सुमी
पे॥४४॥ रामस्य राज्यं ददासि भरतेस्य नेति चेद्रत आह॥ रामइति॥ रामः भरताग्रजन्मा भरताग्रजः ते सुतः तव पुत्रः कथं मत्सुत सत्यस्य मातामि
त्येत्याह॥ हेरमणि सुंदरी रामस्य माता त्वमेव॥ हेशुभांगि मंगलांगा त्रिभस्य रामस्य अभिषेकोत्सवे उत्सुक उत्कंठितात्त्वं यदा अभिषेकोत्सवं

॥ खिन्नेव किं नेरयसि प्रहवाक्यं किं नेक्षसे केकयि मां पुरेव॥ मुक्तादिरत्नाभरणेर्न किं वा श्रृंगारयस्यंगमनंगरागं॥४४॥ रामः सुत
स्ते भरताग्रजन्मा रामस्य माता रमणी त्वमेव॥ यस्याभिषेकोत्सवमुत्सुकात्वं शुभांगि सर्वं शुभया त्वमकृत्यं॥४५॥ श्रीरामचंद्र॥ ॥

सर्वं आत्मकृत्यं स्वकार्यं शुभयशोभयं॥ शुभदीप्ताविति स्मान्तुण्यं तालोद्ध॥ शुभेर्धातुसंज्ञायामपिहिरपित्वाङ्गुणाभावइति केषांचिद्व्याख्यानं तन्न चिंत्यं णेपरे
कस्माच्च गुणः॥ तस्मादेवं व्याख्यानं॥ शुभयशुभंकरु॥ मंगलयुक्तं संपादयेत्यर्थः॥ तन्न करोति नदा चेष्टइति शुभमिति सुबंतात् णिचि सुपोधातुप्रा
तिपदिकयोरिति सुपोलुक्॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति टिलोपः॥ तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाद्गुणाभावः॥ ततः शुभयेति साधु॥ युद्धा
वैइति पाठे प्रसितोत्सुकाभ्यामिति सप्तमी॥४५॥५॥ ॥ तनलङ्घुपधातेन गुणः निजां बीणा णा णी निःयुक्य पि चेलेन निकृतानि तिवत्साधु॥ अभिषेकोत्स

उदार० भर्तुरिति॥ गुरोरपि हितोपदेशकर्तुरपि भर्तुः गिरं वाचं अवधार्य सादरं श्रुत्वा सारान् श्रेष्ठान् रामगुणान् शौर्यादीन् विचार्य॥ स्वयं च पापाल ज्ञायाकिंचि

॥१०॥ दपि नवदंती सा कैकयी मंदं शनैर्मंथरायाः मुखं प्रेक्षत अवलोकयति स्म॥ ४६॥ दत्तमिति॥ पुरा पूर्वं पंक्तिरथेन दशरथेन तस्यै कैकेय्यै दत्तं प्रतिश्रुतं वरद्वयं

जरठा कठिना रूढा वा सा मंथराय याचे॥ एकेन वरेण रामस्य वनप्रयाणं वनगमनं अन्येन द्वितीयेन भरताभिषेकं वव्रे वरयामास॥ जरठः कर्कशे पंगौ रूढे [illegible]

कठिनेन्य बहिति विश्वः॥ ४७॥ वनप्रयाणं कृत्वा शीघ्रमागमिष्यतीति न त्राह॥ रामइति॥ रामः चतुर्दशाब्दान्॥ अत्र संयोगद्वितीया॥ वनस्थोस्तु भरतः॥ पुर [illegible]

भर्तुर्गुरोरप्यवधार्य वाचं सारांश्च सारामगुणान्विचार्य॥ स्वयं न किंचित्त्रपया वदंती मंदं मुखं प्रेक्षत मंथरायाः॥ ४६॥ दत्ते पुरा पंक्तिरथेन तस्यै वर

द्वयं सा जरठा ययाचे॥ एकेन रामस्य वनप्रयाणमन्येन वव्रे भरताभिषेकं॥ ४७॥ रामो वनस्थो भरतः पुरस्थो रामो जटी स्याद्भरतः किरीटी॥

रामास्तु चीरी भरतः सुचेली चतुर्दशाब्दानिति साभ्यधत्त॥ ४८॥ जीनोसि दीनो न भवात्मनीनि वरप्रदाने वद सत्यमंते॥ इक्ष्वाकुवंशे वनदत्तसत्यं [illegible]

प्राणेषु नेश्य त्वमपि पार्थिवेंद्र॥ ४९॥ ५॥

स्थः अयोध्यास्थोस्तु॥ रामः जटी जटावान् स्यात्॥ श्रीत्यादित्यादिनि॥ भरतः किरीटी मुकुटी स्यात्॥ रामश्चीरी वल्कलवान् अस्तु॥ भरतः सुचेली सुवस्त्रवान् अस्तु [illegible]

इति सा मंथरा अभ्यधत्त॥ अभिहितवती चेलं वसनं मस्तु कमिति समरः॥ ४८॥ जीनोसीति॥ जीनो जीर्णः असि वृद्धोसि त्वं यः॥ अतः आत्मनीनो आत्मने हितः [illegible]

प्रदाने दीनो भव॥ अंते मरणकाले सत्यं वद॥ असत्यमपि वक्तव्यं॥ प्राणबाधउपस्थिते तु सत्यं॥ वक्ष्यसि चेन त्राह॥ हे पार्थिवेंद्र इक्ष्वाकवो इक्ष्वाकुवंश्या [illegible]

णेषु नश्यत्सु अपि गच्छत्स्वपि असत्यं नैव वदंति तस्मात् द्वयेन सत्यानासत्यं वक्तव्यमित्यर्थः॥ जीनो जीर्णो जरठाः पीसमरः॥ ४९॥ ५॥ शिवः॥ ५॥

राजन्निति॥ भवत्कुलोत्थः भवदीयकुलजः हरिश्चंद्र इति राजा सत्यं रक्षितुं दुष्टभार्यां प्रियपत्नीं व्यक्रैष्ट विक्रीतवान्॥ तथा दिवाकीर्तिपुत्रां आलेषु

मध्ये वीरबाहुर्वीरबाहुनामा तं चंडालं भेजे सिषेवे॥ सत्यसंरक्षणार्थमित्यर्थः॥ किंभूतः॥ कीर्तिभिः समारब्धाभिः॥ भुवं दिवं स्वर्गं अभुवानो

व्याप्नुवानः॥ तथा त्वमपि सत्यं न त्याज्यमिति तात्पर्यं॥ यशः कीर्तिः समारब्धा चेति॥ दिवाकीर्त्यस्तौ दिवाकीर्तिः॥ रात्रौ भयदत्वात्॥ चंडाल

प्लवमातंगदिवाकीर्तिजनंगमा इति चामरः॥ ५०॥ सत्येनेति॥ जगत्सु लोकेसत्येन कीर्तिजितं तत्त्वा भुवति॥ ॐ हाउ गताविस्यस्य॥ सत्येन

राजा हरिश्चंद्र इतीष्टभार्यां व्यक्रैष्ट सत्याय भवत्कुलोत्थः॥ भुवं दिवं कीर्तिभिरश्नुवानो भेजे दिवाकीर्तिषु वीरबाहुः॥ ५०॥ सत्येन कीर्तिजि

हते जगत्सु सत्येन लोकानखिलान्जयंति॥ तज्ज्ञास्तु सत्यं राजन्न लज्जावती यं नहि वेत्ति वक्तुं॥ ५१॥ मदुक्तमेवाकलयेत दुक्तं वरद्वयं

याचितिकेकयीयं॥ फलानि मूलानि चरन्वनस्थो रामास्तु राज्यं भरतः प्रशास्तु॥ ५२॥ ५॥ राम॥ ५॥ शिव॥ ५॥

अखिलान् सर्वान् लोकान् जयंति अर्जयंति॥ तत्तस्माद्धेतोः हे राजन् जातु कदाचिदपि सत्यं न जहीहि न त्यज॥ आचेद्धविष्यात्वाभावे ईर्षुई च॥ त्वमेव

सर्वं वदसि न यमिति चेत्तत्राह॥ लज्जावती इयं वक्तुं न वेत्ति॥ न जानाति॥ अतः सर्वमेवाकमयेत्यर्थः॥ ५१॥ मदुक्तमिति॥ मदुक्तं एतदुक्तमेव केकेयु

क्तमेवाकलय॥ केकयी त्वा वरद्वयं याचयति प्रार्थयते॥ स्वमिति तत्त्वादुभयपदित्वं॥ याच तत्र हि कर्मकत्वात्॥ फलानि तिंदुकादीनि॥ मूलानि सारिवादीनि॥

चरन् भक्षयन् वने स्थः रामास्तु भरतः राज्यं प्रशास्तु॥ केकयीत्यत्र केकयस्यापत्यं जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ जित्वा तत्कुरुपः॥ तदृतेयवामादेरिति ङीः॥ ५२॥

नजहीहि

डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम् DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम् DR. BHAU DAJI MEMORIAL

उद्दार० उक्तेति॥इतिविधुरंअप्रियंउक्त्वाकैकेयीआमंथराव्यरंसीत्वविररामउपरतवतीविरुद्धमितेलुङ्‌-व्याङ्‌-परिभ्योरमइतिपरस्मैपदं॥भुविमूर्छित टी०
स्यअप्रियवचनश्रवणेन॥राज्ञः दशरथस्यचेष्टाव्यापारश्चव्यरंसीत॥हाहेतिउक्तेनिःशेषः॥नरेंद्रंदशरथंपरितः॥अभितःपरितइतिद्वितीया॥
॥३३॥ सांद्राश्रुपूराः भिजास्तत्रवाला सहवासिनोपिराजपार्श्वगाअपिभृशंसत्रपेतुरित्यर्थः॥अश्रुजलप्रवाहः स्यादितिविश्वः॥५३॥वस्त्रांतेति॥
पस्त्रांतवातेनचकांचलवायुनाविजयंती॥यमस्यरूतांतस्यसाक्षान्मूर्तिमतीविजयंतीवपताकेव॥अलीकं अप्रियं अनृतं वाशोकदधतीव शिव

उक्तेतिकैकेयीविधुरंव्यरंसीचेष्टाचराज्ञोभुविमूर्छितस्य॥हाहेत्यपपतन्पुरितोनरेंद्रंसांद्राश्रुपूराः सहवासिनोपि॥५३॥वस्त्रांत
वातेनचवीजयंतीयमस्यसाक्षादिववैजयंती॥राज्ञःशिरोंकेनविधायतस्थौकैकय्यलीकंदधतीवशोकं॥५४॥रक्षोविघातायरघूद्वहंती
निर्यापयंतीपुरदेवतेव॥आकारवत्यर्चितुमाशुराममाकारयंतीवनदेवतेव॥५५॥५॥

कैकेयीराज्ञः शिरःअंकेउत्संगेविनिधायस्थापयित्वातस्थाविति युग्मेनान्वयः॥विजयतेनविजयंतः॥औणादिको ऽन्॥तस्येयंवैजयंती॥पताकावैजयंती ॥३३॥
२ सं स्यादिति॥अलीकं अप्रियंअनृतंइति॥उग्रहपीरकंइत्यमरः॥५४॥रक्षोविघातायेति॥केवारक्षोविघातायरावणमुख्यराक्षसवधायतरघूद्वहंरामंनिर्या निर
पयंतीप्रस्थापयंतीपुरदेवताअयोध्याधिष्ठात्रीदेवतेव॥देवानांरक्षोहननंहितमित्यर्थः॥पुनःकेव॥आकारवतीमूर्तिमतिरामंअर्चितुंपूजयितुं॥आशुशी
घ्रंआकारयंतीआह्वयंतीवनदेवतेव॥देवतानामपिपरमदेवतापूजनंहितमित्यर्थः॥५५॥शिव॥५॥श्रीमृगव्याधेश्वर॥रामायनमः॥५॥ ॥५॥ ॥

रमइति॥असौरामः तदानुस्मिन्कालेअधिपुष्पशय्यांयांजायतः॥निजायुस्थितमैथिलीकाः॥स्वपुरःस्थितजानिः पुरुषोत्तमस्यविष्णोः पुण्यंचरित्रं
आचरितंशृण्वन्नुसन्निशांतगृहेतांनिशांरात्रिंअनयत्परिकालितवान्॥पुरुषेषुउत्तमइतिसप्तमीतत्पुरुषः॥नतुनिर्धारणइतिषष्ठीसमासनि
षेधात्॥कर्मधारयेपुसन्महत्परमउत्तमपुरुषइतिस्यात्॥यद्वापुरुषेषुउत्तमइतिसप्तमीसमासेक्रियमाणेनिर्धारणस्यापिविषयेसर्वत्र
सप्तमीसमासंभवत्तस्यवैयर्थ्यप्रसंगः॥तथाप्युत्तमशब्दस्यइव्यशब्देगौरुत्पुरुषश्चासावुत्तमश्चेतिविशेषणसमासः कार्यः॥वाक्यस्य
चोत्तमापक्रमत्वादुत्तमस्यविशेष्यत्वपुरुषस्यविशेषणत्वमितिनोत्तमस्यपूर्वनिपातशंकाकार्या॥उत्तमपुरुषइत्यस्यतुसन्महदित्यादिनासा

युग्मं॥रामस्तदासावधिपुष्पशय्यंजायांनिजायुस्थितमैथलीकः॥पुण्यंचरित्रंपुरुषोत्तमस्यशृण्वन्निशांतामनयन्निशांते॥५६॥श्रु
त्वानिशांतेजनतांतरायंमहाभिषेकस्यमहीद्रसूनोःअंतःप्रविष्टोवसरप्रतीक्षीनिश्चेष्टमैक्षिष्टनृपंसुमंत्रः॥५७॥राम॥५॥शीव॥५॥ ॥

धुत्वं॥द्वितीयपक्षेयस्मात्परमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः॥अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः॥इतिभगवद्वचनप्रतिपादितोर्थः॥निशांतपस्त्यसदनमित्यमरः॥५६॥
श्रुत्वेति॥निशांतेप्रातः॥यद्वानिशांतेगृहेआलयमित्यर्थः॥नरेंद्रसूनोःरामस्यमहाभिषेकस्यअंतरायंविघ्नंजनतापुरजनात्॥श्रुत्वा॥अंतःप्रविष्टःराजगृहांतः
प्रविष्टः॥अवसरंवेलांप्रतीक्षतेशीलमस्येतितथोक्तः॥सुप्यजातौणिनिः॥सुमंत्रःनृपंदशरथंनिश्चेष्टंचेष्टारहितंऐक्षिष्ट॥अवलोकयतिस्म॥विभी
तरायः प्रत्यहंत्यमरः॥५७॥शिव॥५॥५॥ ॥

५३१२० मंत्रौषधीति॥ मंत्रौषधिभ्यां रुद्धं नागेंद्रं महासर्पमिव श्वसंतं उर्व्यां लुठंतमिति शेषः॥ नरेंद्रं आलोक्य उद्विग्नमुपाशरन्नूनं सपीमं जगाम॥ उपपूर्व
॥१२॥ स्य गत्यर्थस्य लङि॥ राज्ञी कैकयी च तं सुमंत्रं जगाद॥ राजाज्ञया रामं इहानयेति॥ ५८॥ तथेति॥ तथाइति॥ उक्त्वा निर्गत्य रथेन रथ्यासु अगाति
उगच्छन् मिथ्यामुदितः बाष्पेनाल्पः शंसतः खिन्नइत्यर्थः सस्ततः ससारथिः सुमंत्रः प्रीतिकृतप्रणामं संतोषनम्रं पौरं जनं किंचित्कमपि नालोक
तनापि अभ्यधत्त उवाच॥ ५९॥ दृष्ट्वेति॥ रथस्य ईषा अग्रं उत्तस्याप्यग्रं तत्र निविष्टा दृष्टिर्येन तं॥ रथेऽप्यग्रनिविष्टदृष्टिमिति पाठे रथेपि सन्॥

मंत्रौषधिरुद्धमिव श्वसंतं नागेंद्रमालोक्य नरेंद्रमुर्व्यां॥ नोपासरत्तं च जगाद राज्ञी राजाज्ञया राममिहानयेति॥ ५८॥ तथेति निर्गत्य रथेन ग
च्छन् रथ्यासु मिथ्यामुदितः ससूतः॥ पौरं जनं प्रीतिकृतप्रणामं नकिंचिदालोकत नाभ्यधत्त॥ ५९॥ दृष्ट्वा रथेषाग्रनिविष्टदृष्टिं सुमंत्रमल शिव
क्ष्यक्रमप्यनर्थं॥ विलक्ष्यमालक्ष्य तपौरवर्गमन्वदिशुष्क शरदीव सस्यं॥ ६०॥ श्रीराम॥५॥

अग्रनिविष्टदृष्टिं पुर एव दत्तदृष्टिं सुमंत्रं दृष्ट्वा कमपि अनर्थमाशंक्य पौरवर्गः शुष्कः शरदि उष्णकालिकं सस्यं धान्यमिव विलक्ष्यं विरुद्धसुखादिलक्षणं वि ॥१२॥
रुद्धलक्षणं विरुद्धलक्ष्यमस्येति वा विस्मितं तं निष्प्रतिपत्तीत्यर्थः॥ तादृशं अलक्ष्यत सुमंत्रेण ति शेषः॥ विलक्ष्यो विस्मयान्वितइत्यमरः॥ यद्यपि ईषा
लांगलदंडेत्र सिध्यात्तथाप्युपलक्षणेन रथदंडेऽत्र या॥ ६०॥ शिवाय नमः॥ श्रीभगवत्या पेश्वराय नमः॥५॥ ५॥ श्रीराम॥५॥ ॥५॥
५१

कृत्वेति॥ औषसंप्रातः कालिकं संध्यादिकं कर्म कृत्वा कुथोपविष्टं॥ कुथः करिकंबलः आस्तरणविशेषो वा कुशासनं वा प्रच्छदपटो वा तत्र उपविष्टं स्थितं॥ जायास
खं जानकीसहायं॥ राजाहः सखिभ्यइतिटच्॥ जागरणेन निद्राभंगेन अरुणे आताम्रे अक्षिणी यस्य तं॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगादितिषच्॥ तादृ
शं रामं उपेत्य प्राप्य मंत्री सुमंत्रः नम्रः सन् उवाच॥ भवतः पिता दशरथः त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति॥ धातोः कर्मणइतिसन्॥ कुथः स्यात्करिकंबलइत्यनेका
र्थध्वनौ॥ प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमाः कुथा द्वयोरिति॥ अस्त्री कुशं कुथो दर्भइतिचामरः॥ कुथः कुथा॥ नवनं चेति तुल्यार्थाः प्रच्छदश्चोत्तरच्छदइहलः॥

कृत्वौषसं कर्म कुथोपविष्टं जायासखं जागरणारुणाक्षं॥ उपेत्य रामं तमुवाच मंत्री दिदृक्षते त्वां भवतः पितेति॥ ६१॥ तथेति राजालयमाज
गाम सुमंत्रसूतेन रथेन रामः॥ आंदोलिकामप्यधिरुह्य सीता श्वश्रूजनं वंदितुमाजगाम॥ ६२॥ शिव॥५॥ ५॥ राम॥ ॥५॥ ॥

तदुक्तं रामायणे॥ ध्यायन्नारायणं देवमास्तीर्णे कुशसंस्तरे॥ वाग्यतः सहवैदेह्या भूत्वा नियतमानसः॥ गजागाराभिषेकार्थमितिदर्भसंस्तरविधानात्॥ ६१॥
तथेति तथेत्युक्त्वा रामः सुमंत्रसूतेन सुमंत्रसारथिना रथेन॥ अनर्थरुग्स्यसुसारथे स्यागः॥ राजालयं राजगृहं आजगाम॥ सीतापि आंदोलिकां चतु
रस्रयानं अधिरुह्य अधिष्ठाय श्वश्रूणां प्रतिप्रसन्नां जनवर्गं वंदितुं नमस्कर्तुं आजगाम गतवती॥ पतिपत्न्याः प्रसूः श्वश्रूरित्यमरः॥ ६२॥ शिव॥५॥ ॥

उ॰रा॰२॰ महानिति॥मंथरायाः॥वाक्यैः महाननर्थः अजनि जातः इतीपौरवर्गः नागरसमूहः व्याहृतउवाच॥व्याङ् पूर्वस्य हरतेर्लुङि॥दुस्वादिति स चोदी॰
लुक्॥पृष्ठिरथस्यराज्ञः अंतः पुरे अवरोधः एतत्किं जातमिति अकुलं नाकुलं या सीत् विकलं बभूव व्याहार उक्तिरित्यमरः॥६३॥अथोद
ति॥अथाद्यनंतरं॥एंदुमुनेयस्तनुदशरथनंदनोपि रामंदुः रामचंद्रः नृपद्वारि राजद्वारे रथा वरूढः अवतीर्णः सन् जनानां पश्यतां चे
क्षुश्च कोरान् चक्षुषि चंकोराः जीवारव्याः पक्षिविशेषाः इव तान् मदयन् ह्लादयन् पितरं दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः अंतः गृहाभ्यंतरं जगाहे जगाम शिव
महाननर्थो जनि मंथरायावाक्यैरिति व्याहृतपौरवर्गः॥किमेतदित्याकुलमंतो यासीदंतः पुरं दशरथस्य राज्ञः॥६३॥अथोदंपुद्वारि रथाव
रूढो रामंदुरथ्यैंदुमतेयसूनुः॥चक्षुश्चकोरान्मदयञ्जनानामंतर्जगाहे पितरं दिदृक्षुः॥६४॥प्रवीगतान्मंत्रिपुरोहितांश्च स्त्री
मंडलं चाश्रुमुखं स पश्यन्॥अग्रे विषण्णस्य विषण्णमंतेररुधतीभर्तुरवंदतांघ्री॥६५॥५॥श्रीरामचंद्राय नमः॥५॥श्रीसांबप्रसन्न॥
रामचंद्र इति साभिप्रायं॥यथा चंद्रदर्शनेन चकोराणामाह्लादो भवति॥तथा रामदर्शने न जनानामाह्लादः चकोरेत्यपि ज्योत्स्नायुक्तिनि चकोरः॥
जीवंजीवश्च कोरक इति त्रिकांडी॥६४॥प्रवीगतानिति॥प्रवीगतान् प्रथममागतान् मंत्रिपुरोहितांश्च मंत्रिणः मोलान् पुरोहितांश्च यद्वा मंत्रिणो मंत्रवंतो
ये पुरोहिताः तांश्च अश्रुमुखस्त्रीमंडलं च पश्यन् स रामः अग्रे निषण्णस्य पुरो निषीदः विषण्णमतेः रामाभिषेकभंगादित्यर्थः॥अरुधतीभर्तुर्वसिष्ठस्य
अंघ्री चरणौ अवंदत नमश्चकार॥६५॥शिव॥५॥५॥ ॥श्रीराम॥५॥ ॥ ॥५॥ ॥

हा रामेति॥हा खेदे॥रामराम॥आदरे वीप्सा॥इति उच्चैः रुदंतं मूर्छां तं प्राप्नुवंतं उर्व्यां भुमौ लुठंतं अदृष्टपूर्वं एतादृशं पूर्वं अदृष्टं पितरं दृष्ट्वा स रामः महतसिम
हत्त्रिशागः पृथुस्वापराधं आशंकितशंकितवान्॥६६॥ततइति॥ततोनंतरं पितुर्दशरथस्य शिरः अंके उत्संगे आदधानां धारयंती मूर्छाकुलं तं नृपं कष्टं
मेरुर्वीरंवारं आक्रंदंती आकारयंती नांकेकयीं दाशरथी रामः ददर्श॥तत्रोत्प्रेक्षते कविः कामिव॥मृदौ पाविष्ठ शिरसि निषण्णाम् लक्ष्मीमिव॥६७॥अयो
ध्यां कानामिति॥अयोध्याकानां अयोध्यानिवासिनां अनुमोदकृत्यै अनुस्मृतानां नाशाय कालप्रयुक्तां स्तनान्निर्मितां कालरात्रिमिव जगत्प्रलयरात्रिमिव॥
जगतां अकांडे अवसरे अकाले भयप्रदां तु भद्रप्रविष्टां वीरभद्रं प्रेषितां भद्रकालीमिव ददर्शेति॥पूर्वेणान्वयः॥युग्मं॥कांडनालेन रक्तधवाणउ
हा राम रामेति रुदंतमुच्चैर्मूर्छं तमुर्व्यां च मुहुर्लुठंतं॥अदृष्टपूर्वं पितरं स दृष्ट्वा नमस्य शंकिष्ट महत्त्रिजागः॥६६॥ततः शिरोंके पितुरादधा
नां कैकयी दाशरथिर्ददर्श॥मूर्छाकुलं तं मुहुराक्रयंतीं मृद्वीं प्रविष्टामिव मृत्युदूतीं॥६७॥अयोध्याकानामनुमोदहृत्यै कालप्रयु
क्तामिव कालरात्री॥भयंप्रदां तु जगतामकांडे भर्गप्रदिष्टामिव भद्रकाली॥६८॥युग्मं॥प्रणम्य तां तं च शुचा निनांत कैकेयी तांशिवे सोके
मकार्षमागः॥उन्केतिबद्धांजलिमभ्रुवाजात किमस्येति जगाद रामः॥६९॥५॥ ॥ ॥ ॥५॥
स च नीउयोः॥कुत्सितरहसि सन्तयेकांउं बर्ग्यप्युदात्तनमिविभ्वः॥६८॥प्रणम्येति॥तां केकयीं शुचाशोकेन नितांतं नितरां तांतं ग्लानिं प्राप्नुवंतं दशरथं प्रण
म्य हे तात पितः कं खिल्लेख दुःप्राप्नोपि त्वं तातं मिमिलनमिति चेत् नाह किमागः अपराधं अकार्षं कृतवान्॥बद्धांजलि यथा यथा इत्युक्त्वा रामः अस्य तात
स्य किं जातं किं दुःखं इति मधुरां वाक केकयीं जगादामाह॥ततो नु कंपं जनकइति विभ्वः॥६९॥५॥५॥ ॥

उ॰रा॰र॰ सोचेति॥ अहंकिंचनन भविर्रंगा आशिषं॥ मंथरायाः वाक्यैः अयं नृपः विक्लानि विकला भवती॥ तिसा कैकेयी उवाच॥ ततः वदतां वरिष्ठा वशिष्ठः स्त्री सा टी॰
सा हसंस्त्रीणां अकृत्कृट मकृत्य वीक्ष्य हसन् बभाषे॥ ७०॥ न कैकेयीति॥ हे कुमारी युवराज राम इदं पुरो त्वद्दशरथमानं कैकेयी रुत्संन॥ कैकेय्या नरुत्सं॥
॥१४॥ तस्मै … कैकेयी श्रीरि तेच मंथराजल्पति॥ सावाभस्त्॥ भाग्या कुलनाशनीभ्यां कैकेयी मंथराभ्यां समस्तं साम्राज्यं भस्तं नाशितं॥ किंतु पयु कृ भ्रं लेत्यर्थः॥ ७१॥
साम्राज्यं मारो वीजमुद्धाट … आह पपुर इति॥ हे तात॥ अनुकंपया रामपुरा पूर्वं किल अश्रयत॥ पुण्यजनाभियोक्तुः राक्षसाभिमुखं यातुः इत कृतैः … शिव

…नागिद्धेदं वचनं मंथराया वाक्यैर्नृलं विकलतीत्युवाच॥ ततो वरिष्ठा वदतां वरिष्ठः स्त्री साहसं वीक्ष्य हसन्बभाषे॥ ७०॥ न कैकेयी रुत्सु मि
दं कुमारे तेल्पितं जल्पति मंथरेव॥ सावास्त्वियं वा स्तम समस्तमु … साम्राज्यमाभ्यां कुलनाशनीभ्यां॥ ७१॥ पुरा द्विलायं तव वात तातः कृतं कृतैः
पुण्यजनाभियोक्तुः॥ साहाय्यमिच्छन्ननया सहागात्राजाजिरा जीरथिणा रथेन॥ ७२॥ शिवप्रसन्न॥ रामचंद्रप्रसन्न॥ ५॥ ५॥ ५ ॥

स्य साहाय्यं इच्छन्नन तव अयं तातः पिता राजा दशरथः अनया कैकेय्या सह आजिराजि संग्रामपरंपरां रथिणा वेग युता रथेन रथमधिष्ठाय अगात् अगमत् ॥१४॥
त्यर्थः॥ गतिस्थ्रेति सचोलुक्॥ यद्वा आजिः॥ आजि इति पदभंगः॥ अजस्यापत्यं पुमानित्याजिः॥ अनद् अ॥ तवगोयं राजेति संबंधः॥ अभियोगे भाद्रे
वअभियानमिति यावत्॥ अभियोगरूढ शाकभे स्यादाद्वपराभवावितिविश्वः॥ ७२॥ राम॥ ५॥ ॥५॥ ॥ ५॥ ॥

रथाश्वेति॥ रथाश्च संधरे रथ तुरंगसमूहे॥ रणसीम्नि संग्राम सीमायां॥ मनश्चेति वा गत्व॥ भुग्ने कुटिलं गतो पराद्धे न इति यावत्॥ सति॥ भु
ग्नो कौटिल्ये॥ कर्तरि क्तः॥ आदितश्चेति न इत्यनः॥ रथाक्ष रथांगना भिक्षेप्यकाष्ठे भग्ने सति॥ भुजं बाहुं अक्ष पित्वा अक्षस्थाने आपन्नं कृ
त्वा जाया कैकेयी पतिं दशरथं आपुयतिस्म वाचयतिस्म॥ जपेर्ण्यन्ताल्लट्॥ यद्वा जापयतिस्म जयं प्रापयति स्म॥ राजा जयं प्राप्य अभूत् सोऽए
नं जयं प्रापयामासेत्यर्थः॥ जि जये हेतुमति च णिच्॥ क्रीङ्जीनां णौ इत्यात्वं॥ अर्तिह्री इति पुक्॥ जापयती॥ लिसि द्धं॥ स्म योगे भूते लट्॥

॥ रथाश्वसंधरे रणसीम्नि भग्ने भुग्ने रथाक्षे भुजमक्षयित्वा॥ जाया पतिं जापयति स्म धीरा दत्तो वरो द्वावमुना किलास्यै॥ ७३॥ ता॥
॥ वयधात्री तनया सुखेन धात्री पतिं या चत्ति कैकेयीयं॥ नराटवी राम चतुर्दशाब्दान्भजत्विदानीं भरतोऽभिषिक्तः॥ ७४॥ शिव॥ ॥

येनाधीरा धैर्यवती॥ अमुना राज्ञा अस्यै तन्मात्रे द्वौ वरौ दत्तौ किल निश्रुयते॥ अथासमी द्वियं गतायुतां गकर्षचक्रव्यवहारे कलि इमइमरः
॥ ७२॥ तावुधत्ति॥ नोवरौ भयधात्री तनया सुखेन उपमातृकन्या सुखेन इयं कैकेयी धात्री पतिं याचति॥ हे राम अटवी अरण्यं चतुर्दश अब्दान्च
तुर्दशवर्षाणि चरगछ॥ भरतः इदानीं अभिषेकं भजतु॥ चतुर्दशाब्दा नित्यत्रात्यंतसंयोगे द्वितीया॥ ७५॥ शिवप्रसन्न॥ ५॥ ५॥ ॥

जायासरवइति॥जायासरवः सजानिः राजाईदेतिरच्नु॥जटिलः जयावानृपिघादिखादिलच्च॥वल्कं वल्कलं वसानः नाहनः त्वं लक्षणेन सहवनां ८१

७९२ तेवनमध्येवसन्निवासंकुरु॥किंकुर्वन्॥धन्वीधनुर्धरः॥निषंगी॥तूणीरवान्॥कवची चवर्मवान्॥खड्गीअसिवान्सन्॥खड्गाः गउकाः इभाः

गजाः सिंहाश्वेतेषांरयार्थं येवाना नेमृगानारण्यपशून् विनेष्यन् निवारयन् सन्॥७५॥दिशेति॥अनरण्यः परिवेन्द्रपतिरिति दोषारोपकुर्वन्

त्वंभरतस्यराज्यंदिशदेहि॥वन्यं वनेजफलमूलकंदं फलानिमूलानिचकंदांश्चजानिराणिनाम्मितिएकवद्भावः॥एकत्वात्क्लीबत्वं॥नत्वंअशा

नभुंक्ष्व॥हलः शानचूहाविनिशानच॥अनरण्यः सूर्यवंशयः त्रसदस्युपुत्रोराजानस्यअन्वयोवंशस्तत्रजातस्त्वंअरण्यविशो॥नत्रगत्वाकिं

॥जायासरवस्त्वंजटिलोवनांतेवल्कलवसानोवसलक्ष्मणेन॥धन्वीनिषंगीकवचीचखड्गीखड्गेभसिंहादिमृगान्विनेष्यनृग॥७५॥दिशानुस॥

॥याभरतस्यराज्यमशानवन्यफलमूलकंदं॥दिशानरण्यान्वयभरतरण्यंदशाननाशस्त्वंरामवेध्याः॥७६॥श्रुत्वेतिरामःश्रुतवाननिधीनी॥

॥विस्तीर्णसंसारसमुद्रपारः॥प्रसन्नवक्त्रः॥पितरौप्रणम्यबध्वांजलिर्वाक्यमिदंबभाषे॥७७॥शिव॥राम॥५॥ ॥५॥रामायनमः॥५॥

कार्यमित्याह॥हेरामदशाननाशारावणादयस्तवबध्याः त्वयाहंतव्याइत्यर्थः॥रूत्वानांकृतरीपष्ठी॥अनरण्यस्यत्रसदस्युपुत्रइत्यर्थेरामायणं॥त्र

सदस्युः पोरकुत्सोयाऽरण्यस्यदेरूदिति॥७६॥श्रुत्वेति॥इतिवसिष्ठवाक्यंश्रुत्वाप्रसन्नवक्त्रः प्रसादयुक्तमुखः॥रामः बध्वांजलिः सन्पितरौ

मातापितरौ॥पितामात्रेत्येकशेषः॥प्रणम्यनमस्कृत्यइदंवक्ष्यमाणवाक्यंबभाषेप्रसन्नवक्त्रेत्यत्र बीज॥श्रुतवान्शास्त्रज्ञः अधीतिवेदोध्यय

नवान्॥इत्यादिभिरभिनिरइयन्॥विस्तीर्णसंसारसमुद्रपारः राज्यादिप्रपंचपरित्यागादिभावेः॥७७॥राम॥५॥ ॥

महानिति॥अयंमहान्प्रसादः मदनुग्रहोयं॥यत्पित्राइदमपिभारः नभारोपिनारोपितः॥अहंनथैवकुर्वेसंगरयामि॥सर्वेके कुर्यात्प्रभत

योपिमुरितोः रूभवथ॥यथाभध्यमावाकेकुर्याअध्यवासात्अभ्युत्स्थनिश्चयंचकार॥अधिश्रयोत्वानिकर्मणीत्येतस्मादातात्लुङ्

सिति॥विभाषेत्यादिनासिचोविकल्पोः नुलक्॥७८॥दत्वेति॥अयवरोदत्वा॥क्लिशित्वारवलु॥क्लेशोनकार्यइत्यर्थः॥खलुशब्दः प्रतिषेधार्थः॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेतिक्त्वा॥हेमहीशदृष्ट्वाशल्यं किंचित्तत्त्वाद्वेनहीयत्वसत्यमात्मजंकेचदयाईषोदशाभस्मान्वीक्ष्य

वनायवनंगंतुआदिशाआज्ञापय॥त्वंमाविषदःमाविषादंकुरु॥प्रसीदप्रसन्नोभव॥क्लिशित्वात्रक्लिशःक्त्वादिष्टयोरितीट्॥मदुमध

॥महान्प्रसादोमदनुग्रहोयंभारोपिनारोपिमहीयोहिपित्रा॥नथैवकुर्वेमु[illegible]दितोस्मि सर्वंयथाध्यवात्सीदपिमध्यमांवा॥७८॥ ॥

न। ॥त्वावरावयखलुक्लिशित्वासत्यान्नहीयस्वमहीशकिंचित्नगरयाद्दृष्ट्यावीक्ष्यदिशास्मान्वनायमात्वंविषदः प्रसीद॥७९॥जीवातुना॥ दशा२

॥रामवचोमृतेनमुक्त्वासमूर्च्छमुपलभ्यसंज्ञां॥बाहूयबाहूपुरतः प्रसार्यपुत्रंपरिषुज्यचिरंव्यलापीत्॥८०॥शिव॥राम॥५॥५॥ ॥

त्यादिनाक्लिशित्वाकृणाभावः॥७९॥जीवातुनेति॥जीवातुनाजीवनौषधेन॥रामवचोमृतेन॥मूर्छांमोहंमुक्त्वात्यक्त्वासंज्ञांचेतनांउपलभ्यप्राप्यपुत्रंरामंआह

युआक्रान्तकृत्वापुरतः अग्रबाहूप्रसार्यपरिष्वज्यआलिंग्यसदशरथश्चिरंव्यलापीत्विलापंशोचेत्यर्थः॥जीवातुर्जीवनौषधमिति॥मूर्छातुकश्मले

माइति॥विलापः परिदेवनमितिचामरः॥संशानामननिगायत्र्यांचेतनायांरविस्त्रियामितिविश्वः॥८०॥राम॥५॥

उदार० हा रामेति॥ हा रेखेदे॥ राममनोरमण हा राघव रूतनरघुकुलतिलक श्रेष्ठ॥ हा कुमार कुलिसिनः मा रोमुदनोय स्मात्सौंदर्यातिशययादिति भावः॥ हा वत्स बा टी०
लक हा वत्सलस्नेहल॥ वत्सा सा भ्यां कामबलइतीलच्॥ त्वम् त्सर्मीपं हित्वा क्व गतो कानने नवेनान कथं यास्यसि॥ नेतव जरती हा प्रसर्गेनुनी
॥ ९६ कथं पुरा स्तेआसिष्यति॥ यावदिति भविष्यतिलट्॥ अनिपुरं हा शब्दः शोकातिशय द्योतनार्थः॥ जनयित्री प्रसर्वा तेस्मरः॥ ८१॥ स्थाविति॥ स्थ
वृद्धौ मातापितरौ॥ आनन्दू॥ कजोदृदृइत्रिपूर्वपदस्यानेदू॥ साध्वी सुशीला भार्या च शुशिबालः॥ अपत्यं पुत्रो यपि॥ अकोर्थे अहत्यम पि रूत्वा स्वयमपि उ

॥ हा राम हा राघव हा कुमार हा वत्स वत्सल मत्समीपं॥ हित्वा क्व यास्यसि कानने नं कथं प्रसत्त्वज्जरती पुरा स्ते॥ ८१॥ स्थवृद्धौ च मातापितरौ गृह॥ राम
॥ साध्वी भार्या शिशुरप्यपत्यं॥ कृत्वाप्यकार्यं स्वयमप्युपोष्या इति प्राह मनुर्महीयान्॥ ८२॥ दृष्ट्वाग्रतो मे परलोकयात्रामरण्ययात्रां कुरु राम॥ पोथ्या
॥ पश्चात्॥ चिरस्य जाते त्वयि तात याते शिरस्यलातं मम कोनु दद्यात्॥ ८३॥ शिवाय नमः॥ ७॥ राम॥ ॥ ६॥ ॥ ६॥ ॥

पोष्याः पवासं कृत्वा गृहस्थैः एते पोष्या इति महीयान् श्रेष्ठो मनुः प्राह॥ स्थवृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुर
ब्रवीत् इति स्मरणात्॥ सती साध्वी पतिव्रते त्यमरः॥ ८२॥ दृष्ट्वेति॥ हे राम त्वं मे परलोकयात्रां परलोकगमनं अग्रतः दृष्ट्वा पश्चाद् अरण्ययात्रां वनगमनं कुरु॥
हे तात चिरस्य चिराय जाते त्वयि याते गते सति मम शिरसि अलातमुल्मुकं कोनु दद्यात् को पीत्यर्थः॥ अधिकारेण त्वयि वनं गते सति मम अग्निसं
स्कारादिकं कोनु कुर्यादित्यर्थः॥ अलातमुल्मुकं ज्ञेयमिति हलः॥ ८३॥ सांब॥ ५५

२८
त्वन इति॥ मत्तो प्यहं खलु नः निवापं पितृतर्पणं न अवापं न प्राप्तं॥ तर्हि परलोकतापं परलोके तापजनकं पापं प्राप्स्यामि॥ यतः आत्मजेन पुत्रेण दत्तं त्वय्युपलंजे
त्वन इति॥ वैद्येत्य जलं पितृ स्मृत्वा तस्यतापप्रशमं करोति॥ मम परलोके किं वा भविष्यति तिन जनना इत्यर्थः॥ जलमित्यत्र त्रयो जलयः समाहृता स्त्युजलं॥ द्विति
अञ्जलित्रयमिति जलं प्रेतस्य तापप्रशमं करोति॥ मम परलोके किं वा भविष्यति॥ तिनजननाइत्यर्थः॥ जलमित्यत्र त्रयो जलयः समाहृतास्त्युजलं॥ द्विति
भ्यामुं जले रिति समासान्तः षचू॥ ८४॥ प्रसीदेति॥ हे केकयि प्रसीद प्रसन्ना भव॥ त्वं दुराग्रहासि॥ शिशुना बालेन रामेण किं तेऽपराद्धं अपराधो कृतः॥ स्वमा
तरि कौसल्यायां त्वय्यपि निर्विशेषे समस्ते नौभक्तेमं जमीनं इयत्तापं कथं करोषि॥ ८५॥ प्रियाइति॥ केकयी केके प्रियाः नरेन्द्राः राजानः केलो प्रियाभ्यः स्त्री

॥ त्वत्तो निवापं न मत्तोप्यवापं प्राप्स्यामि पापं परलोकतापं॥ प्रेतं जलं त्र्यञ्जलमात्मजेन प्रेतस्य तापप्रशमं करोति॥ ८४॥ प्रसीद केकेयि दुराग्रहासि रामेण॥
॥ किं ते शिशुनापराद्धं॥ स्वमातरि त्वय्यपि निर्विशेषभक्तेयं के पापमियत्करोषि॥ ८५॥ प्रियाः प्रियाभ्यो वितरन्ति लोके केकेयि केके नवरान्नरेन्द्राः॥
॥ निष्काशयत्को हमिव त्वदर्थे निष्कारणं निष्करुणः कुमार॥ ८६॥ वशीकृतं वल्लभमर्थयेयुर्वामाहि वामाक्षि वरानभीष्टान्॥ वत्सं त्वदुत्संगसुखोपलालि॥
॥ त्यं वसकं वनवल्कलिनं वृणीषे॥ ८७॥ राम॥ शिव॥ ५॥

स्त्रीभ्यः वरान्नवितरन्ति ददति॥ अपि सर्व एव ददति॥ अहमिव त्वदर्थे कः निष्करुणः निःस्पृहः निष्कारणं व्यर्थं यथा स्यात्तथा कुमारं निःकाशयेत्॥ बहिः कारयेत्॥ ८६
वशीकृतमिति॥ हे वामाक्षि सुंदराक्षि॥ वामाः सुंदर्यः वशीकृतं वल्लभं अभीष्टान् प्रियान् प्रियान् वरान् अर्थयेयुः॥ हि निश्चयेन त्वं पुनः त्वदुत्संगसुखोपलाल्यं
त्वयाउत्संगे अंके सुखार्थं उपलाल्यं उपलालयितुं योग्यं वत्सं वत्सं समिव वत्सं स्नेहास्पदं वल्कलिनं वल्कलधारिणं वनवे तु वृणीषे॥ एतादृशवरप्रार्थनं न कया
पि कृतमित्यर्थः॥ रामो वत्सो व्रती पोष्ठावित्यमरः॥ ८७॥ शिव॥ ५॥

५।१।२० चिरादिति॥अहं चिरात् बहुतिथं भक्ष्यं अभक्ष्यं अपालयं॥इष्टभोगान् आदिसुखानि अभुंक्षि भुक्तवान्॥इदानीं रघोप्यहं तपः न नितान्तं सेवितुम् इच्छामि॥एवं सति दी०
वत्सः तरुणः युवजानिः तरुणभार्यः वल्कवसानः धारितवल्कलः एषः रामः वनं कथं वा अभ्युपशान्तो गच्छतु॥येन मम पावनं गन्तव्यं सोहं न गच्छामि॥येन न
गन्तव्यं स गच्छतीति महद् वैपरीत्यमित्यर्थः॥८८॥रामइति॥राज्ययोग्ये रामे पुरः नृगर्पाः सकाशात् प्रोषुषि प्रोषितवति सति प्रपूर्वाद् वसनिवासइत्यस्मात् लि
॥१७॥ टः कसुरादेशः वसोः संप्रसारणं॥वस्वेकाजाद्घसामितिद् उगमः॥आदेशे निषत्वं॥मंदभाग्ये अल्पभाग्ये मयि क्षिप्रं शीघ्रं प्रयुषि मृते सति त्वं एका
केवला लोकाभिशस्ता लोकनिंदिता भवसि भुवि राममाता कौसल्या शोकाभिनता भविष्यतीत्यर्थः॥८९॥इदानीं वसिष्ठादीन् प्रत्याह॥इक्ष्वाकुशेति॥इहे शिव
॥चिरादभोक्ष्यं भुवमिष्टभोगान् अभुंक्षि रघ्योन् न तपस्तितिक्षे॥वत्सः कथं वा युवजानिरेष वल्कं वसानो वनमभ्युपेयात्॥८८॥रामे पुरः प्रोषुषि राज्य शिषि
यु ॥योग्ये क्षिप्रं मयि प्रयुषि मंदभाग्ये॥लोकाभिशस्ता भवसि त्वमेका शोकाभितप्ता भुवि राममाता॥८९॥इक्ष्वाकुवंशे कुरु वसिष्ठ सुमंत्र धर्मेश्च शृणुध
॥र्मपाल॥इमामयोध्यापुरनाशवार्तां नयंतु संदेहशराः समंतात्॥९०॥उभौ सुतौ मातुलसद्म यातावन्यौ च वन्यावजिनाम्बरीयौ॥शोकोपरागान् पतितः
॥परागादित्यादिशध्वं जनकाय लेखान्॥९१॥धा॥राम॥
क्ष्वाकुवंशेति॥हे इक्ष्वाकुवंशे कुरु रो इक्ष्वाकुवंशमुख्याचार्य वसिष्ठ हे सुमंत्र हे रघो हे धर्मपाल॥शृणु॥इमां॥अयोध्यापुरनाशवार्तां संदेशहराः दूताः समंता
न्नयंतु सर्वत्र प्रापयंतु॥सुमंत्रादयः प्राधानानि॥९०॥उभाविति॥उभौ सुतौ भरतशत्रुघ्नौ मातुलसद्म मातुलस्य मातृभ्रातुः युधाजितः पद्मगृहं यातौ गतौ॥अन्यौ ॥१७॥
च रामलक्ष्मणौ अजिनाम्बरीयौ अजिनाम्बरी एवं तौ संतौ वन्यौ वनं प्राप्तौ॥पाशादित्वाद्यत्॥नृपतिर्दशरथः॥शोकोपरागात् शोकसंबंधात् उपरागात् ५
परतास्मन इत्यर्थः॥इति जनकाय मिथिलाधीश्वराय लेखान् लिखितानि आदिशध्वं आज्ञापयत॥मातृभ्राता तु मातुलः इति वन्यावन्ये समंहस्यादिति चामरः॥२१५

जनकमैत्रीमभिव्यनक्ति॥सब्रह्मेति॥ब्रह्मविद्वान् ब्रह्मज्ञोपि सः॥विदेहः शानुवेसुरितिवसः॥दुहितुः सीतायाः कन्यायाः प्रदाय दत्वा रघूणां कुलवंशे सं
बंधं आसज्य पर्वत्या॥संसारसौख्यं बहु ब्रह्मसुखात् अधिकं मन्यमानः सन् जामातृषु दुहितृपतिषु रामादिषु परं प्रेम स्नेहं विधत्ते करोति॥जामा
ता दुहितुः पतिरित्यमरः॥९२॥ज्योत्स्नेति॥सीता ज्योत्स्नेव चंद्रिकेव सोमं चंद्रं रामं न जहाति न त्यजति अतः वत्सा बाला सीता वनमेव या
तास्यति॥पुण्यस्य धार्मिकस्य जनकस्य राशेः पुत्र्याः सीतायाः वधूटन्याः द्वितीयवयसः यद्वा वधूटन्याः स्नुषायाः अहं पापः घातकः श्वशुरः अ
सब्रह्मविद् दुहितुः प्रदाय संबंधमासज्य कुले रघूणां॥संसारसौख्यं बहु मन्यमानो जामातृषु प्रेम परं विधत्ते॥९२॥ज्योत्स्नेव सोमं न जहाति रामं
वत्सा तु सीता वनमेव याता॥पुण्यस्य राशेर्जनकस्य पुत्र्याः पापोहमस्मि श्वशुरो वधूट्याः॥९३॥दिवौ वनेरप्यवनाय जातावनाय था गोविधिवेशसे
न॥मूलं फलं वा मुनिभोज्यमद्यापि बालः कथमात्मजो मे॥९४॥धा॥राम॥धा॥शिव॥

स्मिन्नाग्रह इत्यर्थः॥वधूटी चिरिंटी च द्वितीयवयसो स्त्रियामित्यमरः॥स्नुषा जाया वधूटी स्याद्धूरथ सुवासिनीतिभनाप मार्तंडः॥९३॥दिवइति॥दिवः स्वर्ग
स्य भुवनः पृथिव्याः अपि अवनाय रक्षणाय जातः विधिवेशसेन दैवप्रातिकूल्येन वनाय यातः रामः मुनिभोज्यं मुन्यन्नं मूलं कंदं वा अधात् भक्षयतु॥ए
वं सति अद्यापि बालः रामः मे आत्मजः कथं॥मत्पुत्रो न भवतीत्यर्थः॥मत्पुत्रः श्वेन्न हि मद्राज्यं मां च विहाय कथं वनं यातेति भावः॥क्ष्मावनिर्मेदिनी मही समरः॥
२८

उदाररा० विनीतमिति॥ विनीतं नम्रं अग्रतः पुरतः स्थितं एनं शिशुं रामं अपराधं विना विपिनं वनं व्रज इति यदि ब्रुवे वदिष्यामि॥ तर्हि आर्याः पूज्याः मां भ्रूणहणं बालघा टी०
तिनं भणेयुर्वदेयुः॥ अनार्यं अपूज्यं॥ कर्म चण्डालं कर्मणा चण्डालं च भणेयुः॥ कव चीचुर्वेर्मयुरित्यर्थः॥ म्रियते भ्रूणः॥ भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भेऽपि इत्यमरः
॥१८॥ भ्रूणं हन्तीति क्विप्॥९५॥ जननीति॥ हे जननि हे कुलराजधानि हे अयोध्ये कुमारे रामे गते वनं इति शेषः॥ मयि च सुतरां प्रमारे मृते
सति॥ त्वामुपलाल्य कः पालयेत् कृष्टं त्वं नष्टा सि नाशं प्राप्तासि अनाथासि ते पतिः कुतः न कोऽपि ते पतिरित्यर्थः॥ मारो मृते विषे भगे इति विश्वः॥९६॥ शिव
कैकेयीति॥ हे कैकेयि इतः॥ सुखासि निलात् वैधव्यं प्रियं चेत्तर्हि एवं अनर्थं किमिति व्यवासाः॥ तद्विषयकं व्यवसायं किमित्यकार्षीरित्यर्थः॥ ननु मद्भ

॥विनीतमेनं शिशुमग्रतः स्थितं विनापराधं विपिनं व्रजेति॥ ब्रुवे यदि भ्रूणहणं भणेयुर्मां कर्मचण्डालमनार्यमार्याः॥९५॥ जनन्ययोध्ये कुलराज ॥
॥धानि गते कुमारे मयि सुप्रमारे। कः पालयेत्त्वामुपलाल्य कष्टं नष्टास्यनाथासि कुतः पतिस्ते॥९६॥ कैकेयि वैधव्यमितः प्रियं चेदनर्थमेवं किमि ॥
॥तिव्यवासाः॥ भक्त्या विहीनं भवनेन लब्धवादत्वा पतिघ्नी विधवा न किं स्याः॥९७॥५॥ राम॥ शिव॥५॥

वयुस्वास्त्वात्स्फलभमेवेति भावः॥ व्यवासाः इति व्यवपूर्वस्य षोऽन्तकर्मणि इत्यस्य लुङि॥ सामान्यवैधव्यार्थमिदं मया नारब्धं किं तु विशिष्टवैधव्यार्थं मया मारंभ ॥१८॥
इति चेत्तत्राह॥ भक्त्येति विषहा लाहलं वा भुवने गरं वा अनलं वा अग्निं वा दत्वा पतिघ्नी विधवा किं न स्याः न भवसि॥ अनेन रूपा विशिष्टमपि वैधव्यं सुल
भमेवरथा रामं वनं गमयसीति भावः॥ भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमित्यमरः॥९७॥ शिवे प्रसन्ने॥५॥५॥ ५७

इन्दीवरेति॥ इन्दीवरश्यामलं नीलोत्पलनीलं श्यामलं लाति इति श्यामलः तं॥ इन्दुवक्त्रं चन्द्रमुखं॥ इन्दिन्दिराः भ्रमराः तद्वदा नीलाः कलापाः केशाः बर्हतु
ल्यकेशाः यस्य तं॥ यद्वा कलापकेशाः केशकलापा यस्य तं॥ आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः॥ इन्द्रादिहन्तारं राक्षसनाशकं॥ इमं कुमारं रामं जटा
चीरधरं जटावल्कलधारिणं कथं वा ईक्षे अवलोकये॥ इन्दुनीलोपमानं परित्यज्य इन्दीवरोपमानेन सौकुमार्यस्निग्धत्वद्योतनार्थं इन्दिन्दिरालिपट
पादचञ्चरीकालिनीद्विरेफ इत्यभिधानं हलः॥९८॥ वसिष्ठेति॥ वसिष्ठवाक्येन राज्याभिषेकाय वधूसमेतं जानकीसमेतं कृतोपवासं नि[...]जागरितो हि

॥इन्दीवरश्याममुकुमिन्दुवक्त्रमिन्दिन्दिरानीलकलापकेशं॥ इन्द्रारिहन्तारममुं कुमारमीक्षे जटाचीरधरं कथं वा॥९८॥ वसिष्ठवाक्येन वधू ॥
॥समेतं राज्याभिषेकाय रघुप्रवीरं॥ कृतोपवासं निशि जागरित्वा वनाय गच्छेति कथं नु वक्ष्ये॥९९॥ वल्कं रहाणेति वनं विशेति जटां दधाने ॥
॥ति जपन्वसेति॥ मूलान्यशानेति मुनिर्भवेति शिशुं ब्रुवाणः शतधा विशीर्यै॥१००॥ राम॥ शिव॥५॥

रात्रौ जागरणं कारयित्वा स्थितमिति शेषः॥ तादृशं रघुप्रवीरं रामं वनाय गच्छेति कथं नु वक्ष्ये वदामि॥९९॥ वल्कमिति॥ वल्कं रहाणेति वनं विशेति प्रविशे
ति जटाः बधान धारयेति जपन्वसेति मूलानि अशान भुङ्क्ष्वेति मुनिर्भवेति शिशुं रामं ब्रुवाणः अहं शतधा शतप्रकारं विदीर्ये विदीर्णो न भाव्यन्तु विदी
र्णो भवामि॥ अहो मे काठिन्यमिति भावः॥ दृ विदारणे इत्यस्माल्लट्॥१००॥ राम॥५॥

उ०रा०प धर्ममिति॥धर्मं तथा अर्थं च परित्यज्य त्यक्त्वा कामं प्रकामं प्रकामं अतिशयेन पुरुषार्थयंतं॥काममेव पुरुषार्थं मन्यमानं॥अत एव लब्धाशयं॥लब्धाभिप्रायं ८०
स्त्रीजितं स्त्र्यधीनं मां इह लोके स्वर्गे च ध्यायेतो राजानः न विलोकितारः॥मन्मुखं न निरीक्षणं करिष्यंतीत्यर्थः॥आशयः स्यादभिप्राये मानसा
॥१९॥ धारयोरपीति विश्वः॥३०१॥प्रसादयामीति॥अधुनाञ्जलिना त्वां प्रसादयामि॥करसंपुटं कृत्वा त्वामहं प्रसन्नां करोमि॥केकयि त्वं प्रसीद अहं
मन्दभाग्योस्मि॥वत्सस्य रामस्य जगद्विरुद्धं लोकविरुद्धं वनप्रयाणाय वरं जहीहि त्यज॥हे वराङ्गि नीचे॥वरमङ्गं तेन वराङ्गीनं स्या संबोधनं

॥धर्मं तथार्थं च परित्यज्य त्वं कामं प्रकामं पुरुषार्थयंतं॥लब्धाशयं स्त्रीजितमिह लोके च ध्यायेतो मां न विलोकितारः॥३०१॥प्रसादयाम्यञ्ज॥ शिव
॥लिनाधुना त्वां प्रसीद केकयि नतोस्मि मन्दभाग्यः॥जहीहि वत्सस्य जगद्विरुद्धं वनप्रयाणाय वरं वराङ्गि॥३०२॥वत्स प्रयाणादि[illegible]नेरान्यणी॥
॥घवरान्यशनं शावनजाक्षि दद्यां॥शिरोथवा मे स्पृश वामशीले कृतं त्वयेदं प्रतिसंप्रयच्छ॥३०३॥ णा

वराङ्गि वनप्रयाणवरं त्यजेत्यर्थः॥३०२॥वत्सेति॥वत्सप्रयाणात् इतरान् शतं वरान् दणीष्व हे वनजाक्षि कुवलयनेत्रे अहं ददामि दास्यामि॥अथवा हे
वामशीले वक्रस्वभावे कुटिलप्रकृते पुनः शीलं मे शिरः स्पृश वरस्य॥तथा हि संप्रति अधुना संप्रयच्छ दास्यामि॥दाण् दाने इत्यस्माद्धातुः॥रामस्तद्वलकेरम्येस्या ॥१९॥
त्सव्यवामरक्तेनेपि चेति विश्वः॥३०३॥रामः॥८॥

रामश्चेति॥सौमित्रियुतः सलक्ष्मणो रामः तथा अहं च वयं प्रेष्याः किंकराः भवामः भरतस्य प्रेष्याः सेवां करिष्यामः॥वत्से न रामेण सह अल्पपल्यां घो
षेण तृणकुटीरे वा॥अल्पपाल्यामिति वा पाठः तत्रैनी च पृष्ठे॥वत्स्यामि वासं करिष्यामि॥हे कल्याणी नृवतन येन भरतेन तुष्ट्या श्रीपाल्याः पालयि
तुं योग्या॥नियोज्य किंकर प्रेष्य भुजिष्य परिचारिका इत्यमरः॥पालिरश्र्यस्य कृपंक्ति[illegible] पितिविकाडी॥घोष आभीरपल्ली स्यादिति हलः॥३०४॥
इदानीं लक्ष्मणमाह॥दत्ताधिकारमिति॥दत्ताधिकारं दत्ताधिपत्यं मां च न कदाचित् कारयामधिअधिकारं बंधनालये इत्यर्थः॥विमत्य

॥रामश्च सौमित्रियुतस्तथाहं प्रेष्या भवामो भरतस्य पोष्या॥वत्स्यामि वत्से न सहाल्पपल्यां कल्याणि पाल्यातनयेन एव॥
॥श्री॥३४॥गताधिकारं कनचनाधिकारं बध्या नयामा निगडैर्निबध्य॥विरोधिमौलिः सलक्ष्मणं रामं प्रति स्थापय राज्य॥
॥पीठे॥३०५॥तथाभिषेकं प्रतिकूलयंती न केकयि राज्ये मम राम चंद्र॥इमां पुत्राजिद्रुगिनीं विनैकां किमेतया व्याससंतलादयोध्यां॥३०६॥श्री॥

र्थः॥व्ययीभावः॥अनया केकेय्या सह निगडैः बध्वा बंधनं निर्बध्या निरुध्य निषेधं करुत॥हे लक्ष्मण त्वं विरोधि सिमोक्ते मूर्धा दागतेः प्रध्याने सह हस्तिलः राज्यपीठे
सिंहासने रामं प्रतिष्ठापय अभिषेकं कुर्वित्यर्थः॥उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं॥कारास्याद्बंधनालये इत्यमरः॥३०५॥राममाह॥तथेति॥हे रामचंद्र मम रा
ज्ये तेनाभिषेकं केकयि न प्रतिकूलयंति सर्वेनु कूलयंतीत्यर्थः॥इमां एकां केवलां पुत्राजिद्रुगिनीं केकेयीं विना॥एतया किं प्रयोजनं॥बकाला म
र्ष्यातु अयोध्या अध्यास्व अधितिष्ठ॥आदि श्री कृष्णसहिमितिकर्मत्वं॥३०५॥श्रीगणेशाय नमः॥श्री शिव॥ ५९॥ ॥५९॥ ॥

उ०रा० ननु यदि बकाद्धिष्ठास्यामि राज्यं तर्हि मयत्सत्यभंगो भवेदित्याह ॥ स्त्रियाः केकेय्याः प्रियार्थं ईप्सितमर्थं रहस्ये काले प्रदास्यामीति प्रतिश्रुत्य दैत्तद्दानो टी०
नत द्दान्तान यदि असत्यं इयां प्राप्स्यामि ॥ तर्हि जगत्समक्षं लोकसाक्षिकं तेन वराज्यं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय तद्राज्यं मदत्वा वनं ददत् दददानः अहं कथं नु अस
॥२०॥ त्यो भविष्यामीत्यर्थः ॥ १०७ ॥ तत्संततिमिति ॥ आर्याः श्रेष्ठाः सत्संततिं सत्पुत्रं इहलोके स्वर्गमाहुः ॥ अन्ते तेन असत्येन नरकः रौरवादिः कालेसमयांतरे अनुभा

॥ स्त्रियाः प्रियार्थं रहसि प्रदास्यन्नं तद्दानो यदि यामसत्यं ॥ राज्यं प्रतिश्रुत्य जगत्समक्षं ददद्वनं तेन कथं त्वसत्यं ॥ १०७ ॥ तत्संततिं स्वर्गमिहाहु ॥
॥ रार्याः कां केनु मा व्योनरकोन्ते तेन ॥ प्रत्यक्षतः स्वर्गसुखं विहाय परोक्षतः वै नरकाद्विभीयां ॥
॥ अय्य प्रत्या मरणं तवाहं केके यिनै पापे नसुखं निरीक्षे ॥ त्वदानुकूल्यं भरतो यदा चेन्मृतोपि नेच्छ यमि तानि वापं ॥ १०९ ॥ श्रीगणेश प्रसन्नः ॥ श्रीर ॥
व्यः अनुभय योग्यः ॥ एवं सति प्रत्यक्षतः प्रत्यक्षं ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ स्वर्गसुखं विहाय परोक्षतः अप्रत्यक्षात् ॥ पंचम्यास्तस् ॥ नरकात् किं ते विभीयां किं भयं प्रा
प्नुयां ॥ संततिः पुत्रकन्ययोरिति विश्वः ॥ १०८ ॥ अय्येति ॥ हे पापे हे कैकेयि अय्य प्रभृति आमवापं तर्पणं भः मतोप्यहं न इच्छे यं न कामये यं ॥ १०९ ॥ श्रीशिवः ॥ ॥२०॥

५९

इतीति ॥ इत्युक्त्वा एकवासाः एकवस्त्रः धरायां पृथ्व्यां उन्मत्तवत् क्षीबवत् विलुठन् मुक्तविशीर्णकेशः हा वत्स रामेति भनीचैः उच्चैः वदन् विधात्रा मुषितः इव
रेण वंचितः राजा दशरथः मुमुर्छ मूर्छां प्राप ॥ ११० ॥ तमिति ॥ इत्थं तदवस्थं मूर्छावस्थं भूतं नृपं ईक्षमाणः रामचंद्रः उदश्रुः सन् तात त्वं मा खिद्यथाः मा व्य
थीष्ठा इति नृपं दशरथं कराभ्यां उत्थाप्य मूर्ध्नि तेन नम्रः सन् मूर्छितमेव आलिलिंग ॥ आलिंगितवान् खिंद्यथा इति खिदेः स्वरितेत्वात् लुङ् न माङ्योग इति सडभावः ॥ १११ ॥
तदिति ॥ तदंगसंगात् रामांगस्पर्शेण मूर्छां विहाय सत्कारामेति तातेति मां त्यजति ॥ हा वत्स हा कुमार मा गाः मा गच्छ इत्येताव देव नरेंद्रः शोकेरथः व्यलपत् उच्चैस्त्यार्थः ॥ ११२ ॥ राम ॥
लि ॥ इत्येकवासा लुठन् विधात्रा मुष्यमुन्मत्तवन्मुक्तविशीर्णकेशः ॥ हा वत्स रामेति वदन्नीचैर्मुमूर्छ राजा मुषितो विधात्रा ॥ ११० ॥ तमीक्ष्यमाणस्तदवेस्थमित्थं माता ॥
॥ तात खिद्यथा इति रामचंद्रः उदश्रुरुत्थाप्य नृपं कराभ्यां मूर्ध्नि नतो मूर्छितमालिलिंग ॥ १११ ॥ तदंगसंगेन विहाय मूर्छां रामेति तातेति च मां त्यजेति ॥ हा वत्स मा गा इति ॥
हा कुमारेत्यताव देवक्सु उपचारेंद्र ॥ ११२ ॥ न शोस्मि दग्धोस्म्यहहा हतोस्मि न रा[illegible] दृष्टि नहि रामभीक्षे ॥ हा हा कासि वत्सेति विलुठ्य भूमौ हस्तौ प्रसार्यालिजमानि येष ॥ ११३

न शोस्मीति ॥ न शोस्मि नाशं प्राप्तोस्मि ॥ रामामृत सन्निध्यानेन जीवनं तस्मि यातेन निश्चितो नाशः ॥ दग्धोस्मि रामविरहानकेन तत्पोस्मीत्यर्थः ॥ अहहेत्यत्तिखेदे ॥ हतोस्मि व्यर्थं ग
तोस्मि ॥ मदृष्टिः न शा ॥ यतो ग्रतः स्थितं रामं न हि ईक्षे पश्यामि ॥ हा वत्स क्वासि इति उक्त्वा भूमौ विलुठ्य विशेषेण लुंठनं कृत्वा हस्तौ प्रसार्य आत्मजं रामं अन्वियेष आलिंगि
तुमिच्छतिस्म ॥ अहहेत्यद्भुते खेदे इत्यमरः ॥ ११३ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ राम ॥ ॥ शिवः ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ राम ॥

उ॰रा॰ तमिति ॥ तादृशं विलपंतं तं नृपं वीक्ष्य ततो दयालुः कृपासमुद्रः रामः हे तात अयमहमस्मि इत्युक्त्वा पदोः पादयोः पतित्वा नमस्कृत्य निर्गंतुकामो टी॰
गंतुमनाः सन् ॥ तुंकाममनसोरिति अनुस्वारलोपः ॥ उदश्रु ॥ सप्त शतानि माहः सप्तगुणितशतसंख्यासंख्या याः जननीः निजगाद उवाच ॥ ११४ ॥
॥ २३ ॥ अंबा इति ॥ हे अंबाः मातरः मयि किंचित् आगः स्वल्पं अपराधं क्षमध्वं सहध्वं ॥ वरवर्णिनीभ्यः वः युष्मभ्यं नमः कुर्वन् नमस्करोमि ॥ स्तनंधयं स्तनपानं कुर्वंतं

॥ तं तादृशं वीक्ष्य ततो दयालुस्तातायमस्मीति पदोः पतित्वा ॥ निर्गंतुकामो निजगाद रामो माहृद् उदश्रुः शतानि सप्त ॥ ११४ ॥ अंबाः क्ष ॥
॥ मध्वं मयि किंचिदागः कुर्वन्नमो वो वरवर्णिनीभ्यः ॥ स्तनंधयं मामुपलालयंत्यो बहुभिः प्रियैर्वा कमवीवृधध्वं ॥ ११५ ॥ श्रीराम प्रसन्न ॥

बालकं मां बहुभिः प्रियैः बहुभिः प्रियाचरणैः उपलालयंत्यः परिपालयंत्यो यूयं अवीवृधध्वं ॥ अवर्धयध्वं ॥ वृधेर्णौ चङि स इ पुनीत्यादिना सन्वद्भावे स
न्यतोरिति द्विर्भावे उरदित्यभ्यासस्यात्वे च सन्यत इतीत्वे च दीर्घो लघोरिति अभ्यासस्य दीर्घत्वे च ऊडिदित्वात् धातोर्गुणाभावे णिचश्चेति च कारे
णात्मनेपदे रूपमिदं ॥ स्तनंधयमित्यत्र नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरिति खश् ॥ खित्यमुम् ॥ ११५ ॥ श्रीशिव ॥ रामचंद्र प्रसन्न ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

नमस्य मां बेति ॥ इयं कैकयी मम मातुः अंबा न भारं राज्यभारं निषेध्यति निवारयति अतः कारणात् उक्त मां बा श्रेष्ठा माता मे प्रियो भ्राता भरतः राज्यार्हः पिता दश
रथः अहं च तस्मै भरताय राज्यं अदात् अदत्तवंतो ॥ ११६ ॥ वने इति ॥ सः सौमित्रः सलक्ष्मणोऽहं वने चरेयं गच्छेयं ॥ सा कैकेयी यो भरतश्च ॥ कैकयस्यापत्यं स्त्री कै
केयः ॥ स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् ॥ ढस्येयः ॥ अवने प्रजारक्षणवनविहीनेन गरवातिश्च नु ॥ ततो दशरथः सुसरं सुखेन स्त्रियते इति सुसरं ॥ सर्तरी

॥ नमस्य मां बा मम कैकयीयं भारं निषेधत्युक्त उक्त मां बा ॥ भ्राता प्रियो मे भरतोऽस्तु राजा राज्यं पिता चाहमदां तस्मै ॥ ११६ ॥ श्री ॥
॥ वने ससौमित्रिरहं चरेयं संन्यासने ... कैकेयः ॥ ददाति तातः सुसरं वनं मे सुदुष्करे कर्मणि तं नियुंक्ते ॥ ११७ ॥ आश्वासनीयो ॥
॥ जनकोऽम्ब मां कुमाः संबोधनीया जननी च यस्या स्पर्धा सपत्नीति न जातु कार्या ज्येष्ठा मम मां बेति च माननीया ॥ ११८ ॥ श्रीराम ॥

पदुःसाध्य स्यादिना ॥ सुगमं वनं मे ददाति ॥ सुदुष्करे दुर्गमे कर्मणि मे राज्ये तं भरतं नियुंक्ते नियोजयति ॥ ११७ ॥ आश्वासनीय इति ॥ हे अंबाः मातर
जनकः पिता दशरथः आश्वासनीयः स्वला मम जनको शत्या च संबोधनीया सम्यग्बोध्या ॥ सपत्नीति स्पर्धा ईर्ष्या न कार्या जातु कदाचिदपि ॥
ममांबा कौशल्या ज्येष्ठेति च माननीया मान्या ॥ ११८ ॥ श्रीशिव राम प्रसन्नोस्तु ॥ ॥ ५ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ५ ॥ राम ॥

च.
॥२२

स.

॥श्रुत्वा गिरस्ता इति योषितस्ताः श्वश्रूः कुरुष्वैर्युगपत्समस्ताः॥ तन्मंदिरं मंदरमथ्यमानमंभोधिगंभीररवं रुराव॥११९॥ तथारटंती पुनरंगना सु नत्वा वसिष्ठं विरगा
ऽसुरामः॥ त॰ मन्वगाल्लक्ष्मण एव एकः एवं सरत्नमालानक्षिवरत्वस्ताव॥१२०॥ अंबाः कृसा कुत्रविदेहपुत्री क्वांबा कनीयस्यपि सा सुमित्रा॥ इत्यग्रसुबंधमात्रस्यहानि
द्विः सौमित्रिमाल्यव्य जगाम रामः॥१२१॥ आदेशात् पवामिपतेर्वनाय गंतुं कृव्यादानघिगहनं बलान्निहंतुं॥ वैदेह्या वनगमनं सहानुमंतुं क्रोसल्या भवन
मथात्स तां च नंतुं॥१२२॥ इति श्रीमत्सुखस्वभाक्कलितरघुनाथदत्तवरप्रसादस्फूर्जत्सारस्वतइं उदाररराघवमहाकाव्ये चतुर्थः सर्गः॥ श्रीरामचंद्र॥

शके १७८४ दुंदुभिनामाब्दे ज्येष्ठमासस्यासितेपक्षे पंचम्यां इंदुवासरे लेले इत्युपाभिधेयेन नारायणतनूभवेन गोविंदाख्येन विदुषा आत्मसुखेसमाप्तिं नीतोयं चतुर्थः सर्गः उदारराघवप्रसादात् ॥श्रीः॥

६१

स.

२ ताभिस्तनेकपितास्ताः सौधस्त्रिककं तनूतनादमंद्रं मंदेतरं कुंभयोनि नेदुः कृत्स्नातं धाराधरधीरनादाः॥१॥ क्षोणाह भानां जयघंटिकानां क्वाणाः समाश्वासविष
तमभूतः॥ अंबयं चार्थोपतयेदघोषाः पुण्याहघोषाश्च पुरोहितानां॥२॥ भेर्यः वितेनुर्मृदुवेणुनादैर्वारांगनामंगलगीतिमिश्राः॥ कुंबूश्च दधुः पटहा
श्रूंजं भुः बबधुरुच्चैः प्रघणं प्रघणः॥३॥ वेश्चवे त्रवर्णैर्मणिभूमिभागाः कुसुमं सुवर्णाः कृतमपहारा॥ सुव्यक्तमुक्तामयरंगवल्ली राजराज्ञी गृह
मंडनश्रीः॥४॥ कलात्कारार्थसलैः कुलालालातगताः प्राटलमंडमानाः॥ आरक्तनीलरत्नाकृणास्यास्तास्ताश्चक्रे ललिलाः रागः॥५॥
अवधतीमुखव्य जराज्ञे दरी पुजाविधेआप पुरंध्रिवृन्दं॥ मातुर्महेन्द्रीमनोहरेतदृतः प्रवेष्टुं तनुजालम् ल॰ लज्जे॥६॥ पुत्रागमे पक्षेस्तव प्रणीका
माक्षौमाम्नेवामान किंकांचे दामा॥ वक्ष्यासम्ब्राश्रियमादधानारामास नन्स्थावि रराज राज्ञी॥७॥ श्रुतासुमित्राकरस्थामरेणसीताकु
ब्धतिमतालवंतो॥ श्रुत्वातं तदवतातमनुजानतीसा पप्रच्छ विप्रादसमयः कदेति॥८॥ भगादियत्नं तरलेयतरगाधगालिभेद्दः नवव्यसनात
भिज्ञां॥ प्रणम्यतां प्रेमभरेण पत्न्यास्तेः शांकुमकोविसादतामः॥९॥ दत्तोद्गतत्रस्तश्रुतदी समंबा॰ नीलायितं गंडतलं विभिन्न॥ धम्मिल्लमा
ल्यायमिताश्रिलिद मुधनुपा श्रान्तमुन्चैः च बाल्यं॥१०॥ आकार्यतत्स्याव्याभिषेक हेतोर्निष्कासितस्यापि॰ चतिर्विकारं॥ प्रसन्नमालो
पमुखसुतस्य क्रिमप्यबुद्धाजननीजगाद॥११॥ वत्साधराज्यंतव भावि वाक्ये दउत्साधर्मरक्षाक्षितिमप्रसन्नः॥ भ्रातन विनीतावभि
क्तिभाजो मात्यहरिमामाति विपत्स्य सर्वाः॥१२॥ मान्यानि मान्यानयमानिणस्तोवं धृश्चसमावयबालवज्ञात॥ पुरोहितादप्रजय पुण्यवाच्यः
निशिपुंवने प्रमुंबेतपर्थीः

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

FOLIO NO.
62

बि॰ त्रोषय   तां

प्रजानुरागेण धनानि चेनु च्छधनेन धर्मप्रति पादयस्व धर्मेण संपादय राम कीर्तिं कीर्त्या चलोकान्नरवैजयन्तु नीभाः ॥१४॥ वैशेषाच्छ राज्ये यदि मे जनानां नेष्टं छि
पापानि निजैश्वरि ने ॥ सिंहासनस्थे त्वयि शासतीह महीतलं शीतल वाति नेने ॥१५॥ श्रुत्वेति रामः प्रहसन्नवभाव भव्य कुमुद्वान्तजने बुबन्धुं ॥ मुग्धे
किमप्यवनबोधि इत्थं कुतो भुवि काजन्म पाद्यादद्यादे ॥१६॥ पुनीप दत्तं कुरुते पिता मे त्वं चाक्षि च क्षितिव नापदेतां । अहं पितुर्वाक्यमिहान्य रेयं त्वं चाक्ष्य
कारी भरतोत्तु राजा ॥१७॥ मममाभि [illegible] तमधुतातेयद्दयमाचमि सख्यमावा ॥ एकनुयास्यामि वनं वरेण भावीच सोजाभरतोपरणा ॥१८॥ एकस्वां
चरिष्यामि चतुर्दशाब्दान्वनेजटा चीरधरस्तपस्वी ॥ हस्तस्थ यावी भरतो मनस्वी दधत्किरीटं ~~[illegible]~~ धरणीं प्रशास्तु ॥१९॥ श्रुत्वेत्य काण्डत्या निपी
डितेवा विष्क्रिनेक्कगक दलीव तन्वी ॥ हा वत्स वत्सेति निपत्य भूमौ मुक्त्वा द्वदेवी करुणं विलापे ॥२०॥ स्वमातृ कच्छ कुली नेनमन्त्रे तत्स्तुष्ठकरणा निदुर्णमा
वभापे ॥ किं नाम यस्माद्वधु वराज्य [illegible] दिवानाथ यत्नियं तनवांशा ॥२१॥ माता प्रतीता च पिता प्रतीता धुमे ध्यतेतः पुरमात्त्वगः ॥ स्त्री त्रिकेप्य पः
स्त्वाविप्रलप्यौ न राजनीता वि हमच्छ बुद्धिः ॥२२॥ नाह सहा नाथ जगत्कि कुद्धं नष्ट कुद्धला पेन वन प्रयाण मस्त्री बालं कुद्राः स्वलु पो वणीयाः न
य्राध्य वानेन यमार्ग भाजां ॥२३॥ कृजा वसं च कुणिशोनिकृत्य तौदं पतीनस्य समस्तलोकः ॥ तथा मेचको सवमान्यरेव मौल्य प्रधाना नुमतां घरास
२४ ॥ कुत्रिगा दिस्याद हनौनि रोधी बलात् ~~[illegible]~~ । नैयो धीभरतानुरा धीसत्कल्च पातततमहं निहि ~~[illegible]~~ त्यां बलाभिया तवहि हीरयामि ॥२५
चन्द्री छमुखा न्ने व शिनाम हर्षे रे भज्ञान मोल्यानपि कोऽपि मुख्या ॥ समस्त्यसंभाव्य समस्त्यमेनं तं समंजसं कार्यमिहार्य कुर्यां ॥२६॥

लक्षिप्यता नेव रमायंभीता सीता बेला प्रायतिका मयरस्थां ॥२२ मुधेय किं मुद्धा समकच्छ बुद्धं जां लास्यवशा ते जलेशं प्रलापैः

र॰

गमिष्यसि   सिद्धा भविष्यति   दारि संगमिष्यसि

करस्थितं राज्यमितापहाय किं मोहितासेगहनं दुरितैः ॥ तु स्त्राय वनांते वसितांनयच्छं कः काश्येयः श्रोत्रिय वानुपुर्यात ॥२८॥ राज्येनाधेन्नां ते महांतमर्थ मथर्वो नेत्येति च धर्मकामो
धर्मार्थ कामेषु सुसंमते षुभुक्तिः स्वयंसे स्वमितिमुक्ति भाजां ॥२९॥ न क्राज्यम मध्येसकुलं विसर्पयत्याद हिस्वसिताद भज ॥ बाह्यां बलिनै वहि वाहुजानां सज्जीव नं साधु
वदंति वृद्धाः ॥३०॥ पिनाक पाण्यो विशिनाकि शौर्यं स्तुण छिने धाराश्च मिश्रं नदुमि वेल्याः ॥ व्रध्मामि ~~[illegible]~~ भाले नव राज्य पट्ट मुत्साह मुल्लेख्य न नीतु कः स्याः ॥३१॥
उत्साह हीनेष्वनेरप्य यांति धूतागता वर्जुपयाति नश्रीः ॥ नाश्री कम प्याश्रयतेन नोधःजना हिनतः कस्य कदापयाच्यः ॥३२॥ नसादहीनां तजन स्वतावस्यनि रास्य स्थितं   ह
तनजा तुधीरः ॥ रचल्लेन विदीतन कार्यं जातं क्षणनामि दीप्तसमंतं मल्लः ॥३३॥ तदाहि याने मुनि मन्त्र कृतं राज्याभिषिक्तस्व भरस्व राज्ये ॥ पितेयदत्तं मुनि मन्त्र साक्ष्या
उपभोगं कुरु   दत्तं च शुद्धिं क्षितिमासमुद्रं ॥ ॥ श्रुत्वेति वाक्यं श्रुतधमतत्वं सत्वाधिक स्त्वोवेद रजस्य रामः ॥ विहस्य धन्वानु भुवं करेण सोदिनिनामा पातरां तुवर्णं ॥ ॥मातत्त्वमा
प्रांसिमसि भक्तः शाकाविपर्यासमितुं जगंति ॥ त्वस्य यज्ञाभरतो भवान् [illegible] महास्य कारी चमदेश जीवः ॥ ॥ता तस्य वै कुस्य गिरिशिरस्य भ्रातुश्च राज्य
प्रासुहि   भरतस्याहिव ॥ व्यं घं न कुमी माहतयं पीहतापुत्र का भवि फलं किमल्ली ॥ ॥ रेयाय पुत्रानुपलभ्यते भ्यः आपावद पापिरथा जयायां ॥ अकीर्तिमे तां कथमुद
लाभोदु भो कथिते कथम कंबस्याः ॥ ॥ पितेन दुषं पितरं भजस्व पिधेय वाव्वस्य ने त्वं व्यं [illegible] विचे ॥ पितु र्विभीषा : पितुर्विभाः पितयमीय पितरो यम   भवं
भीषेः ॥ ॥पितुः स्थिरो माता रणवसर्पा : द्भातुरामातरएवसर्वे ॥ तद्भकृपी मरसुपमेवमा ताभ्याताविशिष्ठो भरतो प्रवास्यां ॥ ॥तन्मात तत्मातर
मान्द्रिय स्य राज्ञः स्थिराज्ञस्य विधेहि याम्यं ॥ नचतुर्दशाब्दानिते दयमान चतुर्दशाहानि ह्यामनेहा ॥ ॥तीर्णप्रतिज्ञो मयि पूर्ण कामे यतानियेते व सुधामधर्तां ॥

ईर्ष्या माकुरु

हन्यर ? किं

गं तुमिच्छसि

२ तावद्गुणाढ्यो भरतोऽनुजो राजास्तु यौवराज्यं भजतीरमात्यं ।। ।।मत्ताश्रयाल्लक्ष्मण दुःकुपेयं ज्येष्ठं प्रातिष्ठापयुतातराज्ये ।। तातं समाश्वास्य पदद्गुमातर्मे बांधव संबोधय भगव प
थां ।। श्वश्रू पुरा हाश्व श्वशुरस्य भाव्याश्वश्रू पुरास्ताम्नि हमैथिलीय ।। आज्ञामनाथां हृदुषा [illegible] भीतां सीतां शुचि [illegible] सममनुष्य ।। ।।श्रुत्वेति रोषस्फुरिताधरो हि नुपस्ताः
षीदृतले गहना ।। सा श्वश्रूः सकं पादरुद्गतीहसन्ती सगद्गदरामनुभाच सीता ।। ।।मेव भणी रामगुणी श्रुतस्तव कंणीव मा मुंचधिषमुरवेन ।। मां लक्ष्मणातिष्ठ नातिमें होते पर्व
यकं नाजिह्राति कथं त्रु जिह्वा ।।४६।। तुभ्यं ददस्वाभयमन्वयाय मकं सीतां किमाभाषतसीरकतुः ।। आज्ञां मनाथां चसमर्पदे प्रजरीव चीरीव परिप्रजाति ।। ६ ०१ ।। रामा
यणानीह पुरातनानि पुरातनेभ्योऽह शृणुः श्रुतानि ।। न क्वापि वैदेह सुतां विहाय रामो वनं या तइति श्रुतं मे ।। रामोपि नाल्लक्ष्मणमेकमेव वनेचचार रविचौरविदूरे ४
मामाच सौमित्रिमु भोजिहास रजिहासं सोभ्यमरण्यमेकः ।। अहं च सौमित्रिरपि त्वदोषौ सत्ने हबंधजाहि वो नाहलां ।। देवावि ये कावि वन्यांतिमें तो प्रभाप
सा तावीयकर्णाय [illegible] ।। मां नानुजानासि वनाय गंतुं त्वां नाथमन्वेष्यति भीरुवएषः ।। वैवर्णवहानत्राने नयं ह्रारज्याभिवाराघववस्मजत्यां ।। यातेत्वयीतः
श्वश्रूरोधियेन श्वश्रूमेताघाहमिवं मुकमुः ।। नलक्ष्मणः स्थास्यति चाध्यवाध्यकारी हनं यास्यति कैकपेयः ।। ।।इत्थं कुल्ले नरयाति पदकनत्तेकाशीति रतः
श्वशुरोथियेन श्वश्रूमे ताघाहमिवं मुक मुः ।। अहं कृत्न नसुखदुःखनिन्नेत्र रक्षनश्याम दिलक्ष्मणस्ते ।। आ वांकुमो चेदटवी नयं
करणे माधवश्री ।। नभिन्द्विजातंलोजननरघुणांत्व मेवापिंडोदकबोदनस्याः ।। अहं [illegible] मां उभो राघव रक्षतं मे ।। मारीमुख्या नवा घिद्दमाजो तेभ्योपि तीक्ष्णः किमरण्यहिंस्राः ।। ।।
थाः समजसं सत्यमिदं भयेन ।। ।।गुभोन्वादव्यास्त्रिधरां पुर्वावानिहणो राघवरक्षतं मे ।। मारीमुख्या नवा घिद्दमाजो तेभ्योपि तीक्ष्णः किमरण्यहिंस्राः ।। ।।

६७

शृंगारशय्याविधिनाभयतमंगारशय्यामममस्तमभद्र ।। अंगारशय्यापि सहत्वमाचेत्स्वंगारशय्याकुसुमास्तरनास्याद ।। ५६ ।। फलं फलं वा मममदिव्यमन्नंभूमिः शिलावाम
दुकुलशय्या ।। वृक्षस्य मूलं मणिसौधशालं साधैंनवस्वर्गसुखानुरूपमं ।। ५७ ।। तद्धामभद्धासनयाद्वीयावाज्जानियाहिवामोनिजसत्तताव ।। तन्वोद्धितं बस्तुधन
समकां पावे प्रदाय भवि रामदाव ।। ।।वालानजानान्युदचारवाच्योयथार्थमेवाभणिवं पुरस्ते ।। यस्त्वंचतेतं कुरुताद्विचार्यं [illegible] तावतत्त्वं बोधयताद्धीनां ।।
श्रुत्वेति मंदस्मितहस्य रामस्तथेति सीतागिरमोमकाद्दे ।। स्वछागतां साश्रुमवाचदेवां संबोधयद् गद्गदसन्नकंठं ।। समाश्वासिय वसमाश्वनुस्त्रोदशापि
जानीहि नमातन्वजं ।। कातारतः श्राव्यसहानुजेन कांतो रगोहं कुरुवाणिराज्यं ।। ।।तावत्सुमित्रासहिता कथंभोद तातं समाश्वासि [illegible] दत्तमातं ।। मत्तोति भाको
भरतस्त्वथा सौमनः श्रियानाथ दानिष्ठनेत्रां ।। सा कृष्णकर्णाभरतमामजस्य वाक्यं सरोमांचमपास्य मकछीं ।। जगादतं जागरणारुणाक्षमुन्मीलिताक्षी पदि
रम्यपुत्रं ।। हा पुत्रमां प्रस्थासि नो चिनु ते हारामम्भिं तेहृदयं विषादः ।। पुत्रा स्थया संतिपिनुत्तथान्वेष्य क्षत्वको वात्यद्दतममात्यः ।। आराधमे भांड किम्
व्यभ्रूग प्रासो [illegible] विपुत्रं पुरुषोत्तमत्वा ।। वनं प्रयातेत्वयि वक्तुवानौ काथानिपापंकृतं दुरावं ।। हा राम वत्सेति कमाकथं पंम बोतिचाव्हास्यातिकः सुतोमां
त्रिवो तिगेहात्व वितानरामे निवीनि रहा इसयः पुराये ।। नाजो यथाः कापि नरेंद्रगेहे राजा यथा तेहि वसेः स्वगेहे ।। नेत्राश्रु जधाः पितरौ चवंद्यौ नकंकदी
त्रपटांश्च हित्वा ।। चीरांबरं नाथ कथं वसीथाः ।। सुगंधिनास्थः कुसुमप्रमोदे कथं कथं मुग्धजटा दधीथाः ।। त्वं तालवृंत नेति एतदरं बोध्य

मा संचरो मृदंपिमा स्तु वासस्त्रस्तो रहार्यः स्तु पुनः स्तुपावाः ॥ अथास्ति रायुर्भुवनं प्रशाधि प्रयाहि यासीति तमुत्ससर्ज ॥८१॥ तथोपदिष्टश्च तथा विसृष्टः सीतासमेतः
सह लक्ष्मणेन ॥ मनोरथं नेयत तोरथेन रामः स्वधाम द्रुतमाजगाम ॥८२॥ तत्राधिविद्धि जसाद्धि धामसत्कलं राशीकृतं राघवो रायजीयधनं चधेन्वडुहं दासीस्तथाजाविकं ॥
अथिभ्यश्च यथेष्ट वस्तु वितरं जस्तोकमस्तत्प तल्लो गीविस्मयमाप याजनं तथा सौमित्रिसीता सरवः ॥८३॥ आरुंधतेयं च वसिष्ठसूनुं सुयज्ञमभ्यर्च्य
ददौ स्वभृषाः ॥ हेमासनं हेममयैश्च मंचैः पात्रै रमत्रैश्च घटैः कटाहैः ॥८४॥ उद्धाय्य स्वयमुपनीय वस्त्रपेटीरानीताजनकगृहाद्दनर्घ्यरत्नाः ॥ सा कलां नदित
सुयज्ञधर्मपत्न्यै वैदेही प्रमदभिकस्वराय ताक्षी ॥८५॥ शृङ्गारलीलारससिद्धवती मैथिली मंगलार्थं सर्वाङ्गीणाभरणवसनावस्त्रयुग्मं गृहीत्वा ॥ साक्षाल्लु
क्ष्मीरिव मधुभिदः सान्निधौ तस्या तिष्ठत्सु निष्ठतिप्रियमाभिदधे वल्लुमंवल्लुवाक्या ॥८६॥ निरदिक्षद्गारक्षिणः कतिचित्कंचुकिनः कुलागतानू ॥
जरती जननाथनंदनो गृहसंस्कारकरीश्च चेटिकाः ॥ ॥इयदंतरएव मंथरांप्रतिधायप्रतिधेनकेकयी ॥ तरुवल्कधरं स्वयं दहत्यादितं निर्गमयोते
सग्रहा ॥८८॥ कैकयी प्राहितं चीवरांबरोलक्ष्मणश्च परिधाय वल्कले ॥ आपृधान्नुपनयातितं हसन्नादिदेश रघुराजनंदनः ॥ लक्ष्मणोपिलघुसिंह
विक्रमः को शायुकमासि पुरमानयत्र ॥ धन्वनीन्वशरधीस्वभर्मणी चर्मणी च विमतरलमर्मणी ॥ ॥पश्यन्निसंगमिव तांत्रयाणां माभागी रथिरथसारे
थिस्थसातथि र्भवोति ॥ आदिष्टो नरपतिना रथाधिरोही वैदेहीरमणमतत्वरत्सुमंत्रः ॥९१॥ ^पुरः

रामप्रयाणसमये रघुराजधान्यां प्राणप्रयाणमिभुरवोजनौघः ॥ रामेति राजतनयेति रघूद्वहेति क्रोशन्मुहुर्मुहुरमुष्य दसह्य शोकः ॥
लक्ष्मीनारायणाभ्यां नम इति शिरसि न्यस्तहस्तारविंदैर्वंदाराणामयं धौ मौलेर्दशरथचरणध्यानशुद्धांतरंगे ॥ रामे वामेतरांघ्रिं विदधति पुरतो राजलोकः सशोको
नालोकं जीवलोकोप्यलभत मुमुदे देवलोकः ॥ ॥ बाष्पं तलं रलोके पुष्प वर्षमगलत्सुरलोके ॥ वं धूभि मुरवमताड्यत शोकेदुंदुभि
र्मुहुरताड्यत लोके ॥ ^केवलं ॥ पौरोजानपदश्च रामविरही खिन्ना समं ताश्च नो रामो रावणदत्तदारविरहः क्रोधं न संगस्य ते ॥ क्रुद्धो दश
वारधिः सधन्वशरधिर्हंतारणे रावणं तत्कारागृहमुक्तदारमिलिताः स्याम मेत्य हृष्यन् सुराः ॥ ॥ प्रागाक्रस्य रथं सुमंत्रसारथिं रामं तमारो
ह्यत्र रामेणाधिकरावलं धनरूता सीता च नीतां तिकं ॥ अग्रेयं तु रथोपाधि रथकुत्ती वल्कलाधरो वल्गतः सौमित्रिसुरगानग्रहस्य निरगा
द्विभ्रमलोदं करे ॥ ॥राघवौ जनतया थनयं दे राघवेण जनताथ न नंदं ॥ जानकी द्विरामधाज्जनं दे कैकयी त्रिभुवने नाभिनंदे ॥ ॥कनकरथमारूढो
बाढमासादपरिष्कृतो जलंधरश्यामो रामो न नाम पितुर्गृहाद ॥ शरदि सवितुर्मध्ये विंबं च कासनमानमं समतजनतासाक्षान्नारायणं रघुनंदनं ॥
श्वश्रूभिरश्रूणि विमुंचतीभिरश्रूयता कुररभीति सीता ॥ शुश्राव रामं रथिनं चराजा सुरत्राकष्टा रुरुदुश्च देव्यः ॥ ॥ योषितांक्रंदितघोषउद्
तोपदश्मुरवाति मुरवरीकारसः ॥ मंदरेण गिरिणा मथ्यमानइव दुग्धसागरः ॥१००॥

४ त्वं ताल वंतानिलवीजनार्हः किं तालहिंतालवनांतरेषु ॥ शिला सुखं शायिलवीज्यमानः सीतासुशीतासहितः शयीथाः ॥७०॥
यद्भाः प्रबुद्धानमिमिच्चराज्ये पुनः स्वसज्जन्नमाश्रयंते ॥ जराविहीनो जरतां रघूणां कथं पथा राघवसंचरेथाः ॥७१॥
भवद्वियोगं नसहे कुमार पुण्यान्यरण्यानि पुनासि यानि ॥ तत्रैव मामद्य हि सीतानते तुल्यः सन्निधौ वः समनामसु वा तु ॥७२॥
वात्सल्यमतो वत्सवदेयमित्थं राजावरोधस्य न संभवेतां ॥ अन्यत्र या नैय दसाम्भि धान्यरा क्षिपस्थिरा सौम्य दिवा परा सौ ॥७३॥
६ तद्याहि तावत्करुणी सपत्नी धाहि राज्ञा थविलंबिताज्ञा ॥ कामातुरे राजनि कार्यहीने धर्मार्थयोः कामिनिरक्तिरामा ॥७४॥
अद्यैव नद्यौ नयथा प्रमादस्तथा मुधां निद्युतमप्रमत्तौ ॥ वनोत्सुकावत्स भव समीपं मोक्ष्यपासीदितरत्र सीता ॥७५॥
सौमित्रिरग्रेसधनुः प्रयातु मध्ये पुमान्मैथिलराजपुत्री ॥ पश्चात्तनूजां पुरतोनिधाय धन्वी भया रक्षतु दृष्टतत्सौ ॥७६॥
त्वमेव राध्यासन भोजनाद्यै रक्षांति के राघवराजपुत्रीं ॥ पुवामुभौ रक्षतलक्ष्मणो सावाधिज्य धन्वा नतिदूरवर्ती ॥७७॥
उत्संबुवत्सौ पिबतं नभ यो न खादतं कंदफलाद्यपक्वं ॥ गुल्मानिवल्मीकवपाश्च हित्वा निद्रातमद्रावधि पर्णशय्यां ॥७८ ६
शार्दूलसंघैः शरभैश्च व्याह स्त्रै र्दुर्जाय भल्लूक मुखैर्मृगाद्यैः ॥ भाकुंडभेकुंड खगैश्च भीमाः सगंडकादंडकमान्निभागाः ॥७९॥
सरं हसे संहर सिंहसंघं भल्लैपुणा भल्लुक मुल्लुनीहि ॥ लुलाय यंदानिलु नीथ्य बाणै धुनीथ्य हारा द्विप दुष्टसत्वान् ॥८०॥ एवं दशरथा सन्तं वरवाते ६६

५

हा राम कुत्र गतोसि वत्स कतर त्कांतार मागाहसे कांतारांतर गाहिनी तकथं कांताबला वर्त्स्यति ॥ सौमित्रे शुभगात्र लक्ष्मण महाबाहो विहाय्यो निशां कारण्ये क्वचिदर्थ्यसीति विलपन्राजा मुहुर्व्या मुहत् ॥१॥ रामगीजनो सुद्दिति रामजनन्या स्तपनीय सौध तीय नरेंद्रं ॥ व्यजनानिलैश्च जलसीकरसेके रुद्जीवयत प्रियश्रातैरसराबनरा ॥२॥ हा राम राघव रघूत्तम राम चंद्र राजेंद्र पुत्र रजनीकर सौम्य वक्त्र ॥ मातौ जहासि हि पितरौ जननीमनाथां कस्मै दहासि भरतोपि न राज्यकामः ॥३॥ शिरावः कुलजो गरोषवासो निरयुः पारणयाविनैव पाप ॥ कठिनं हृदयं कथं न दीर्णतव कैकेयि कथं न रुच्यवमत्र ॥ ॥ वैकल्ये हृदयेसरो करात्मे कौशल्येजननि कथं जिजीविषा ते ॥ द्रक्ष्यासि कुत्र लक्ष्मणं सुमित्रे ५६
भर्तालंकथय कदोर्मिलोर्मिलेथाः ॥ जाल्मौ सातिस्यौ जगति वशिष्ठ वामदेवौ माधर्मंत्यजत मत्र शोक धर्म पालौ ॥ मा रामं नय
विपिनं सुमंत्र यंतर्यं कुक्षाजितिविपलौ विलप्य पौराः ॥६॥ राम नगदभिरामो विमत विरामो वानियतीति द्विजवर्याः ॥ द्रुहिणसदृक्षा गृहिणः स्वयमपि निरगुः सपुत्र पौत्र कलत्राः ॥७॥ अश्वीयरथ्या गतावीहीनारथ्या लुठ सौरकृतार्तनादा ॥ अन्वं द्रुता रैयनिशांधकारे मज्जरशो कांबुनिधावयोध्या ॥८॥ कृतान्नियतंथ्यमिति प्रणम्य बद्धांजलि स्थित ततिष्ठतेति ॥ शुद्धांतरंगः प्रवदन्प्रियाणि राम स्वरामो निरगान्नगर्याः ॥९॥ आध्यमाध्यमटवी पुरकृष्यानातमातुर मुपाध्यमुपाध्यं ॥ यातमात नमातम रतेति प्रांजलिर्मुहुरभाषत बंधून् ॥१०॥ प्रसद्यानुयातो जनौघानपोघ त्रराकानिवर्तुं निषण्णः कुमारः ॥ स्वयं वानिाष ध्यानुरक्तान्स्वबंधूरकथैश्चिद्रथं चोदयामासस्रतः ॥११॥

वद्धबालव्यनिताजनोचितश्चिंतयंश्चपितरौचिरंतनौ॥स्यंदनेनरघुनंदनस्ततः स्यंदिकामभिजगामनिम्नगां॥१२॥अत्रांतरे परिण
तोदिवसस्तदानींपर्यस्तलोहितसमस्तगभस्तिजालः॥अस्ताद्रिमाहात्म्यमखमालीलाक्षारसा द्युतिरभूदपरोन्निमाली॥१३॥
अजनिजनतानंदेनोरागः समेत्यदिनात्ययेव्यगलदखिलः संध्यारागो मुहूर्तविरस्थलरः॥तिमिरपटलंतिर्यक्सांद्रंतिरोहितदिक्तटं
गहनकुहरे ताराराजीव्यराजतसर्वतः॥ ॥स्यंदिकापयसिवंदितसंध्यः सोनुजः सदयितोरघुनाथः॥आद्रिरेवकृतपारणआसीदद्भु
तंतदभवद्भुविभक्ष्यः॥ ॥नागराभुविनिपत्यजागरामासुरुच्चलितदुःखसागराः॥यातनात्ययानमीलितेक्षणा निद्रयाथदरिबोर्भे
विरेखिलाः॥ ॥अद्रिजापतिरसौ तहिमाद्रौश्रीपतिश्चहरिरप्युनिनिद्रे॥राघवस्त्वचमवस्तविबोधं कोलंघयेदितिजगादज
नौघः॥ ॥अश्वपार्श्वशायितस्यसारथेरग्रतः समयसत्यतटेदक्षणः॥तौचवल्कलकृतावगुंठनौदंपतीअधिरथंनिनिद्रतुः
स्वप्नजःपुरजनस्यसंभ्रमेराघवोपिमहतीधृतिमूहे॥जाग्रदयनिषसादसुमंत्रःस्वामिसीमनिहितःससुमंत्रः॥ ॥सीमयासहग
हनंगतवतिरघुतिलकेहाहतेहतविधिनादशरथजनककुले॥सारथावितकदितौवलितपातिसकलजनेसानिशाविधुरद
शासमजनिमुखरदिशा॥१२०॥ इतिपञ्चमःसर्गः॥ ॥

इत्युदारराघवकाव्ये पंचमः सर्गः

षष्ठसर्गप्रारंभः

अर्धरात्रेति॥ अर्थजनस्वापानंतरं॥ विनिद्रा जाग्रती जनता अत्र मार्गे दुर्लरा नियंतुमशक्या इति हेतोः अर्धरात्रसमये। अर्धरात्रेः अर्धरात्रः। अ
र्धं नपुंसकमिति समासः। स चासौ समयश्च तस्मिन्काले निशीथे इत्यर्थः। वंचिताखिलजनः। तत्र जनस्य सकलत्वाद्विमल असकललोकाः। वन
राजीः। वनपंक्तीः। आडुढौकिषुः आढौकितुं गंतुमिच्छुः। ढौकृ गतावित्यस्मात्सन्प्रत्ययः। सनाशंसभिक्ष उः इति उप्रत्ययः। तादृशः॥ स रामः दुर्लक्ष्यं विपथं
अर्धरात्रसमये विनिद्रा दुर्धरा त्रजनि तेति स रामः॥ वंचिताखिलजनो वनराजीराडुढौकिषुरगाढ दुर्लक्ष्यं॥ १॥ ५४॥ ॥

विरुद्धमार्गमिति यावत्॥ उपसर्गादध्वन इत्यत्॥ अगाढ विवेश॥ गाहू प्रवेशन इत्येतस्य लुङि रूपं॥ झलो झलीति सलोपः॥ हो ढ इति ढत्वं॥
ढुष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वं॥ ढो ढे लोप इति ढलोपः॥ विप्रलब्धस्तु वंचित इति॥ व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथ इति चामरः॥ रथोद्धता वृत्तं॥ १॥

उदा०रा०६ प्रवर्त्तत इति॥ सरघूद्वहो रामः वनाय वनं गंतुं प्रवर्त्तते प्रवृत्तः॥ महाजनः भवनाय गृहाय निवर्त्तते निवृत्तः॥ रथगतो रथस्थो रामः रुचा
॥२॥ दीप्त्या रविवत्॥ सूर्य इव रुरुचे शुशुभे॥ पुरगतः अयोध्यां प्राप्तः लोक इत्यर्थः॥ स्वगृहे शुचा शोकेन जगृहे गृहीतः स शोकाकुलो बभूवेत्यर्थः॥ प्रासार्थ
मेकवचनं स्वगृह इत्यत्र॥ द्रुतविलंबितं वृत्तं॥ द्रुतविलंबितमाह॥ नभौ भराविति लक्षणात्॥२॥ आरण्यकानीति॥ आरण्यकानि अरण्ये जातानि॥ मृ

॥ प्रवर्त्तते स वनाय रघूद्वहो निवर्त्तते भवनाय महाजनः॥ रथगतो रविवद्रुरुचे रुचा पुरगतः स्वगृहे जगृहे शुचा॥२॥ आर
॥ ण्यकानि मृगपक्षिरुतानि शृण्वन् प्राभातिकेन पवनेन निषेव्यमाणः॥ रामो जगाम जलजानि सरःसु जिघ्रन् शीघ्रं मरुत्तरमनुत्तरसारथेन॥३॥

गाः सिंहादय आरण्यपशवः॥ पक्षिणो हंसादयः तेषां रुतानि शब्दितानि शृण्वन् आकर्णयन्॥ आरण्यकान्मनुष्य इति शेषार्थे कुञ्॥ युवोरनाकावित्यकः
आरण्यकानीति सिद्धं॥ आरण्याः पशवो मृगा इत्यमरः॥ प्राभातिकेन प्रातःकालीनेन पवनेन वायुना निषेव्यमाणे॥ नितरां सेव्यमानः॥ उपसर्गादिति ष
त्वं॥ सरःसु कासारेषु जलजानि कमलानि जिघ्रन् तेषां सौरभं गृह्णन्॥ रामः॥ मरुत्तरमरुत्तरसा मरुत्तमवायुवेगेन रथेन शीघ्रं त्वरि
तं जगाम वनमिति शेषः॥ कासारः सरसी सर इत्यमरः॥ वसंततिलका॥३॥ ५॥ ॥५॥ ॥५॥

७०

अस्तावलंबिनीति॥ सितत्विषि अवदातप्रभे शीतभानौ हिमरश्मौ चंद्रे अस्तावलंबिनि अस्ताचलारूढे सति॥ यदा अस्तावलंबितसितत्विषीति पा
ठस्तदायमर्थः॥ शीतभानौ चंद्रे अस्तः अस्ताचलः स अवलंबितो यया सा अस्तावलंबिता सिता त्विट् यस्य तस्मिन् सतीत्यर्थः॥ भानूदये सूर्यो
दये सन्निहिते सति॥ स रामः भगवतीं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नां उषसं उषःकाले उपास्यां संध्यां ववंदे वंदितवान्॥ उषःशब्देन प्रातःसंध्या लक्षिता॥

॥ अस्तावलंबिनि शितत्विषि शीतभानौ भानूदये भगवतीमुषसं ववंदे॥ सत्र्यंजलं जलमहर्प्पतये र्प्पयित्वा पश्चा॥
॥ दनारतगतिर्गहनं जगाम॥४॥ ॥५॥ ॥५॥ राम्॥

त्र्यंजलं अंजलित्रयमितं जलं त्रिभिरंजलिभिः संजलेरिति समासांतः षच्॥ अहर्पतये सूर्याय अर्पयित्वा अर्घ्यं दत्त्वेत्यर्थः॥ कराभ्यां तोयमा
दाय गायत्र्या अर्घ्यं चाभिमंत्रितं॥ रवेरभिमुखं तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेदिति स्मरणात्॥ पश्चात् संध्योपासनानंतरं॥ अनारतगतिः अ
श्रांतगमनः सन् गहनं वनं जगाम॥ भानू रश्मि दिवाकराविति॥ अवदातः सितो गौर इति॥ सततानारताश्रांतेति चामरः॥ वसंततिलका॥ ४॥ राम्॥

उदा० अन्ह इति॥ अन्हः दिवसस्य अवसानसमये सायंकाले स रामः दूरे दूरात् जगद् क्षयहेतुभूतां सकललोकदुरितनाशनकारणं जन्होः सुतां जान्हवीं ददर्श॥ तत्तीरसीम रा०५॥
नि जान्हवीतटनिकटे किरातपतेर्भिल्लराजस्य गुहस्य गुहनाम्नः तुंगध्वजं उन्नतध्वजस्तंभं॥ श्रृंगवेरं श्रृंगवेरसंज्ञं नगरं ऐक्षत अवलोकितवान्॥ रामागमनेनातिह
र्षात् ध्वजानां स्थापनं कृतमिति भवः॥ वसंततिलका॥५॥ श्रृंगवेरेति॥ तदा रामागमनकाले श्रृंगकाहलनिनादसंभ्रमी॥ श्रृंगाणि श्रृंगवाद्यानि काहला स्तेषां निना

॥ अन्होवसानसमये स ददर्श दूरे जन्होः सुतां जगदघक्षयहेतुभूतां॥ तत्तीरसीमनि किरातपतेर्गुहस्य तुंगध्वजं नगरमैक्षत श्रृंगवे॥
॥ रं॥५॥ श्रृंगवेरनगराधिनायकः श्रृंगकाहलनिनादसंभ्रमी॥ राघवो दशरथात्मजो तदा श्रुद्धे मागमदभीष्टदर्शनः॥ ६॥ श्रीरामः॥ ५॥

दो घोषः तेन संभ्रमी संवेगवान्॥ भयादिना कर्मस्वावेगः संभ्रमः। अभीष्टदर्शनः प्रियरामदर्शनः लक्ष्मणदर्शनः श्रृंगवेरनगराधिनायको गुहः॥ णीञ् प्रापणे॥
ण्वल्॥ अकः॥ वृद्धिः॥ दशरथात्मजो दशरथाः मत्स्यादिकायाः शरीराणि यस्य स दशरथो विष्णुः॥ स आत्मा स्वरूपं यस्य सः यज्ञः पुत्रेष्टिरिति यावत्॥ तस्माज्जातो पु
त्रेष्टि प्रभवो यज्ञो विष्णुरिति श्रुतेः॥ राघवो रघुकुलावतीर्णो रामलक्ष्मणौ द्रष्टुं आगमत्॥ आजगाम॥ रथाः स्युः स्यंदने काये इति विश्वः॥ रथो
स्ताताहत्तं॥ ६॥ ॥ ५॥ ॥ रामः॥ ॥ गणेश॥ ॥ श्रीशिवः॥ ॥ ५

दूरत इति॥ दूरतः दूरे अश्वं अवरुह्य अवतीर्य पदातिः पादचारी पंचशैः पंचसंख्याकैः सख्यैक वचनात्सर्वी प्राया मिति शासः॥ शवराः कि
राताः तेषां नायकाः सेनापतयः ते मुख्यास्तैः सहित इत्यर्थः॥ सहार्थे तृतीया॥ वन्यं वस्तु फलादि उपदाय उपायनीकृत्य विनीतो नम्रः
नाम जातिं स्वनाम स्वजातिं च अभिधाय कथयित्वा॥ गुहः ननाम नमस्कारं॥ भेदाः किरातशबरपुलिंदा इत्यमरः॥ स्वागता॥७॥
॥ दूरतोश्वमवरुह्य पदातिः पंचशैः शबरनायकमुख्यैः॥ वस्तु वन्यमुपदाय विनीतो नाम जातिमभिधाय ननाम॥७॥
॥ स्वीकृत्य गंगातटसीम्नि तं गुहं किरातजैरोन पदातिनान्वितः॥ यंत्रा स्वमंत्रेण विमोच्य वाजिनः पपौ च रामः प्रियपाः समं पयः॥८॥

स्वीकृत्येति॥ गंगातटसीम्नि भागीरथीतीरसीमायां तं गुहं स्वीकृत्य आत्मीयत्वेन स्थापयित्वा पदातिना पद्गेन किरातराजेन गुहेन
अन्वितः अनुगतः स्वमंत्रेण यंत्रा सारथिना वाजिनः विमोच्य रथादश्वान्मोचयित्वा रामः प्रियया जानक्या समं सह पयः जलं प
पौ पीतवान्॥ इंदुवंशा वृत्तं॥ स्यादिंदुवंशा ततजैरसंयुतैरिति लक्षणात्॥८॥ ॥ ५॥ ॥ रामः॥ ॥ शिवः॥ ५॥

उदा० गांगमिति॥ गांगंसलिलं गंगाजलं अंचर्यानिश्चान् प्रापयपाययेतिक्रमं। तं आदिश्य आज्ञापयित्वा सरामः स्वरामया स्वपत्न्या सीतया सार्धं सहतापस रा०
४ सतरुमूलकं इंगुदीवृक्षसन्निहितप्रदेशं प्रापजगाम॥ प्रापयेत्यत्र अचेद्र पानेइत्यस्य॥ आदेच उपदेशेशितीत्यात्वं॥ अर्तिह्रीव्ली नदिन्नासु
कू॥ हेतुभक्षिचू॥ वाजिवाहार्वगैर्चर्यार्हृयसेंपचसस्त्य इति॥ इंगुदीतापसतरुरितिचामरः॥ आर्यावृत्तं॥ ९॥ पद्यवेति॥ पद्यवमयंपद्यप्रकु

॥ गांगंप्रापयसलिलं गंप्रचर्योनितिक्रमं त्रमादिश्य॥ तापसतरुमूलकं प्रापसरामः स्वरामयासार्धं॥ ९॥ पद्यवमयासनस्थ पुष्पु॥
॥ रंवीक्ष्य पुंडरीकाक्षं॥ हृद्योह्लमाकलयन्भिक्षोर्मिहद्रीमुपायनीचक्रे॥ १०॥ ॥ रामू॥ ॥ ५॥

यत् आसनं तत्र स्थितं पुंडरीकाक्षं पंकजनयनं रामं पुष्पमुखं प्रसन्नवदनं वीक्ष्य दृष्ट्वा भिक्षो स्वजः गुह्यहृद्योह्लं हृद्यो हृद्यमिति शर्द्धं आकलयन् वदन्‌सन्
मद्रीवाणविशेषं उपायनी चक्रे उपदीचकार॥ रिष्या भाट मद्यानिभिद्यानाह्लाक्ष्ना स्वजाः पर्थगितित्रिकांडी॥ स्नुहीरल फलो मद्य इतियादवः॥ आर्या॥ १०॥

BHAU DAJI MEMORIAL

तस्मिन्निति॥ अप्यचिर्वृक्षसूर्यवृक्षारूढ सवितरि तस्मिन्ननेहसि काले सायमित्यर्थः॥ सूर्योढं सायमागतं कुमारं रामं अभ्यर्चयितुं आतिथ्येन पूजयितुं अग्नतः स्थः पुरतः
स्थितः प्रांजलिः भव प्रांजलिः गुहः पुरप्रवेशाय शृंगवरं प्रवेष्टुं रघुप्रवीरं रामं आह्वात् आकारयन् स्पर्शीया अभावात्परस्मैपदं॥ अत्रार्थे स्मृतिः॥ उपप्रेणेत्यातिथि
सायंसूर्योढोग्रहमेचिना॥ यः सायं वैश्वदेवांते सायं वाग्रहमागतः॥ देववत्पूजनीयोसौ सूर्योढः सोतिथिः स्मृत इति॥ यद्वा सूर्योढं सूर्यानयवपूः तामूढयतीति सूर्योढा सू

॥ तस्मिन्ननेहस्य चिरवृक्षसूर्ये सूर्योढमभ्यर्चयितुं कुमारं॥ पुरप्रवेशाय रघुप्रवीरमाक्राद्गुहः प्रांजलिरग्नतस्थः॥ ११॥ अभणीदथ तं समंद॥
॥ हासोमपकं मानवसार्वभौमसूनुः॥ न वयं नगरं प्रवेष्टुं महोः चतुरोद्वान्दश चाटवीमटामः॥ १२॥ श्रीरामू॥ ५७ ॥श्रीशिवू॥ ॥

र्यानववधूः कन्यानवोढोत्स्यच्यतेबुधैरितिहलः॥ इंद्रवज्रा॥ ११॥ अभणीदिति॥ अथानंतरं समंदहासः सस्मितः मानवो मनुवंशेभवश्चासौ सार्वभौमः सर्वभूमेरीश्वरः
सर्वभूमिपृथिवी॥ भ्यामणआविस्यण्॥ दशरथः तस्यसूनुः रामः तं गुहं अभ्युरं यथास्यात्तथा वयं नगरं प्रवेष्टुं नार्हाः न योग्याः॥ चतुरः चतुःसंख्याकान् दश च अब्दान् च
तुर्दशवर्षाणि अटवीं वनं अटामः॥ गच्छाम इति अभणीत् अब्रवीत्॥ अद्वानिति कालध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया॥ औपच्छंदसिकं॥ १२॥ श्रीगणेशप्रसन्नः॥

उदा० नास्महे इति॥ हे गुरु वयं नगरसीम्नि नगरसमीपं न आस्महे नोपविशामः॥ वस्त्रैः न वस्महे न परिदध्मः॥ विहितभस्मविलेपाः कृतविभूत्य रा०
नुलेपनाः॥ वयं द्वौ॥ यो॥ स्थविरयोः मातरपित्रोः जननीजनकयोः आदरणीयं मान्यं वचनं मा अतिगाम नातिलंघयाम इत्यर्थः॥
मातरपितरावुदीच्यामिति साधुः॥ स्वागतावृत्तं॥३३॥ भरतायेति॥ मे पिता दशरथः॥ नीतिनिरताय नयनिपुणाय भरताय केकयी

॥ नास्महे नगरसीम्नि न वस्त्रैर्वस्महे विहितभस्मविलेपाः॥ मातिगाम गुरु मातरपित्रोर्वृद्धयोर्वचनमादरणीयं॥३३॥ भरताय॥
॥ नीतिनिरताय पिता मे वितरीतुमैहत धराधिपतित्वं॥ विपिने चतुर्दश समा जटिलस्त्वं विहरेति मामनुजयुक्तमादिक्षत्॥३४॥

नंदनाय धराधिपतित्वं राज्यं वितरीतुं दातुं ऐहत ऐछत्॥ जटिलः जटाधरस्त्वं विपिने वने चतुर्दश समाः वर्षाणि विहरेति अनुजयुक्तं
सलक्ष्मणं अदिशत् आदिदेश॥ जटिल इत्यत्र पामादित्वात् इलच्॥ विश्राणनं वितरणमित्यमरः॥ लक्ष्मीनाम कं वृत्तं॥३४॥

॥५७॥ ॥श्रीचिंतामणिप्र०॥ ॥५७॥ ॥श्रीराम॥ ॥श्रीशिव॥ ॥५७॥

राज्ञेति॥ यत् यस्मात् कारणात्॥ राज्ञा दशरथः आज्ञा तु विगंगां मर्यादीकृत्य सालचिह्नं सालः प्रासादो राजगृहमिति यावत् तस्याः चिह्नं लक्षणं यस्य तं॥ रुक्मं चन्द्रसूतं
रुक्मं चन्द्रसारथिं रथं मे आदिशत् भरद्वैधं आज्ञापितवान् ततः साश्वं अश्वसहितं तं नरथं प्रातः प्रहिणोमि सरुक्मं चन्द्रहस्तेन प्रेषयामि॥ श्वः आगामिदिने॥ जटाबद्धा विपिनं विवि
क्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः स्मीत्यर्थः॥ प्रासादः हर्म्ययोः सालः सालः सर्जतरुः स्मृत इति यादवः॥ इंद्रवज्रा॥३५॥ स्र शमिति॥ रयेण वेगेन घनं सांद्रं श्रमं मां घर्मजलं येषां ते रथवाजिनो र

॥ राज्ञा यदाज्ञा तु विशालचिह्नं रुक्मं चन्द्रसूतं रथमादिशन्मे॥ प्रातस्तमेनं प्रहिणोमि साश्वं बध्वा जटाः श्वो विपिनं विविक्षुः॥३५॥ स्र शमरुक्षध्नम ॥
॥ थिनितांतमश्रमन्नॉ थवाजिनो रथ्याघनश्रमांभसः॥ हरितं तृणं चहरिमंथकानपि त्वरितं समानय वयं समागताः॥३६॥ राम॥ ॥५७॥॥

थतुरगाः पथि मार्गे भृशं अत्यर्थं अक्षत्य न् क्ष्यां प्रापुः॥ नितांतं गाढं श्रमं च श्रमं प्रापुः॥ दैते यं हरितं नीलं तृणं चहरिमंथकानपि चणकां अन्न त्वरितं शीघ्रं समानयेति गुरु मादिशदि
ति शेषः॥ इत्थं कृते सति वयं समागताः॥ त्वद्गृहमागतास्त्वया संपूजिता इति भावः॥ हरित् कुभिवर्णे च तृणवाजिविशेषयोरिति विश्वः॥ पाद्या शो हरिं तीज्ञरिति त्रिकांड्यां अका
रांतोप्यस्ति॥ चणको हरिमंथक इत्यमरः॥ मंजुभाषिणी वृत्तं॥ सजसाजगो भवति मंजुभाषिणीति से तबमते लक्षणात्॥३६॥ श्रीरस्तु॥ ॥५७॥ ॥५७॥

उदा॰ इतीति॥ इति पूर्वोक्तरामगिरिं रामचचसां अनंतरं गुरुः तृणभारान् चणकांश्च अदादेत्‌दौ॥ रथसारथिः स मंत्रोपि उच्छकराचपीडितसूर्यकिरणैः तापि रा॰
तान् तुरगान् अश्वान् असिस्नपत् स्नापयामास॥ छान् शौचे इत्यस्मात् णौ लुङि॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङि इति चङ् उपदेशः॥ वैनालीयं॥ १७॥ अथेति॥
अथानंतरं रुचांपतिः सूर्यः पश्चिमाद्रिं अस्ताचलं अगमत् जगाम॥ किंभूतः सूर्यः॥ परिफुल्लं विकसितं हल्लकं रक्तकमलं तस्य दलं पत्रं तद्वत् अ
म
॥ इति राममगिरानंतरं तृणभारांश्चणकान् अदाद् गुरुः॥ रथसारथिरप्यसिस्नपत्तुरगान् उच्छकराचपीडितान्॥ १७॥ अथ पश्चिममद्रिमगमत् ॥
॥ द्रुचांपतिः॥ परिफुल्लहल्लकदलारुणच्छविः॥ अपरे च मंक्षु निमिमंक्षुरंबुधौ वरुणाय शंसितुमुदाररराघवं॥ १८॥ श्रीरामः॥

रुणा आलोहिता छविः॥ कांतिर्यस्य सः॥ हल्लकं रक्तपंकजमित्यमरः॥ अपरे पश्चिमे च अंबुधौ समुद्रे मंक्षु शीघ्रं निमिमंक्षुः मज्जनं कर्तुमिच्छुः॥॥
किमिति पश्चिमाब्धिं मंक्तुमिच्छतीत्याह॥ उदारराघवं उदारो राघवो॥ महांतं राघवं रामं वरुणाय शंसितुं कथयितुमिव रामोराघ्यं स्वत्काव
नं गच्छतीति स्योस्यास्यातुमिवेत्युत्प्रेक्षा॥ द्राक् च पलमंक्षु सगितिहलः॥ उदारो दातृमहतोरित्यमरः॥ मंजुभाषिणी॥ १८॥ रामः॥ ५॥
७४

पश्चिमेति॥ भगवति महात्म्यवति महसां तेजसां भर्तरि धारके नलोके निषष्ठी समास निषेधः॥ तमसां ध्वांतानां हर्तरि इनाशके दशशतकिरणे सहस्ररश्मौ श्री
सूर्ये पश्चिमवारिराशि पश्चिमपयः पतौ पश्चिमसमुद्रे इति यावत्॥ राजदंतेत्यौ तत्क्विन्॥ सत्सप्म्येकौ वचनं राजीति॥ पतिते प्रविष्टे सति तथा पक्षिकुले
पक्षिसमूहे॥ कुलायनिलयान् नीडस्थानानि अभिपतति अभिमुखं गच्छति सति॥ चंदनशैलो मलयाचलः तत्संबंधी मंदपवनः मंदवायुः शनैर्मंदं
भः रः नः भः नः भः रः
श्री ॥ पश्चिमवारिराशिपतिते भगवति भगवति महसां भर्तरि हर्तरि तमसां दशकिरणे॥ पक्षिकुले कुलायनिलयानभिपतति॥
॥ शनैश्चंदनशैलमंदपवनः समगत सरिता॥ १९॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ ॥

सरितः गंगायाः सकाशात् समगत समायये॥ स्फुराभिर्मंदैः शीतश्च वायुर्वर्णितः॥ सरितेति पाठे सरिता गंगाया समगत संगं प्रापेत्यर्थः॥ भर्ता
धाजरिपोष्टरीति॥ रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिरिति॥ कुलायो नीडमस्त्रियामिति॥ अंधकारोस्त्रियां ध्वांतं तमिस्रं तिमिरं ध्वी
तमइति चामरः॥ एवं शपत्र पतितत्वं॥ दिग्भ्रुनिवं शपत्र पतितं भरनभनलगैरिति लक्षणम्॥ १९॥ श्रीराम्॥ ॥ श्रीशिव॥ ॥ ५॥ ॥

उ॰रा॰ सत्वरमिति॥ सत्वरं तं उषितो रघुपतिः रामः अनुजमानुषा अनुजन्मना लक्ष्मणेन जनकस्यैतनुजया जानक्या च समं सह। सहार्थे तृतीया॥ जन्हुसुतां धुनीं नदीं भागीरथीं उपसमीपं गतः सन्नुदये सूर्याय अर्घ्यजलं अर्घ्योदकं दाय दत्वा अर्घ्यदानं कृत्वेत्यर्थः॥ पुनरपि इंगुदीतरुतले तापसवृक्षाधःप्रदेशे तं तु उषितं मंदं तत् किशलशयनं पल्लवशय्यां अगाद् प्रविशति स्म जनुर्जनज

सत्वरमुषितो रघुपतिः सममनुजनुषा जन्हुसुतां धुनीमुपगतो जनकतनुजया॥ अर्घ्यजलं प्रदाय रवेये॥
पुनरपि तदगात्कोषितमिदं गुदीतरुतले किसलयशयनं॥ २०॥ कोकस्ताते विरहिणि विधुरे शोककृष्टे॥
विरटति सरिति॥ लोकव्याप्ते तमासि च बहुले नोकस्यापि प्रियमजनि दृशोः॥ २१॥ ॥ ॥

न्मानीति॥ तटिनी रुदिनी कनीति॥ इंगुदी तापसतरुरिति चामरः॥ तापसा स्वरण्यस्याः स्नेहमुपयुंजत इति तापसतरुः॥ वंशपत्रपतितं वृत्तं॥ २०॥ कोकेति॥ विरहिणि रमणीविरहार्थे इति विधुरे खिन्ने॥ शोककृष्टे शोकाकुले कोकव्राते चक्रवाकसमूहे सरिति नद्यां विरटति विरावं कुर्वती सति॥ तथा बहुले भूयसि तमसि अंधकारे लोकव्याप्ते लोके विस्तृते सति॥ कस्यापि दृशोः चक्षुषोः प्रियं मधुरं नो अजनि जाता भूदित्यर्थः॥ कोकश्चक्रवाकश्चक्रवाक इत्यमरः॥ भ्रमरविलसितं॥ म्भौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितेति लक्षणात्॥ २१॥

भिक्षुमिति॥ भिक्षुपुंगवी स्यन्दे गुरुत्वं अस्माकं प्रियंकरणनीः प्रियंकारिणीवानसि इदानीं आलीयान नगरं शृंगवेरं याहि गच्छेति रघुत्तमोऽभ्यासमं स्वसमीपस्थितं गुरुमादिशत्॥ आदिदेश शक्त इषुपथादिनेति इतिसकः॥ स च गुहोऽपि न रपसादे शंरामाज्ञां प्रसादं दिश्रवता निराचकार॥ प्रसादे शासनिराकृत्यमरः॥ दिश अतिसर्जने इति तस्माल्लोट्रुभयत्र लुङिरूपं॥ जलधरमालावृत्तं॥ अब्धिगैस्याज्जलधरमाला म्भौ स्मावितिलक्षणात्॥ २२॥ नयामिति।
हे राघव राम यूयं चेत्पुनरपि अयोध्यां न यात न गच्छत तर्हि अहं शृंगवेरं न यामि॥ विपक्षे बाधकमाह॥ लोकोत्तरे लोकश्रेष्ठे त्वयि अटवीं अरण्यं प्रविष्टे सति लोका [illegible] भयो लोका कनीयः
॥ भिक्षुर्वीस्यप्रियकृत्भमतनीरस्माकं याहीदानीं गुहननगरीमालीयां॥ इत्यादिष्टस्तु रघुपतिरेसासन्नं प्रसादिक्षस्तु [illegible] सादेशं॥ २२॥ २
॥ नयाम्यहं राघव शृंगवेरं नयस्थ यूयं पुरमयोध्यां॥ लोकोत्तरे त्वय्यटवीं प्रविष्टे लोकाधमो यामि पुरं कथं वा॥ २३॥ जगतीतातेजग॥
॥ ईश्वरोपि जानाति किं अकिंजरठो वासिष्ठः॥ अमासमो स्यादपिचिकारिमो गच्छादाढ्यं भविष्णुस्त्वमरणमागाः॥ २४॥ श्रीगणेशाय नमः
वने चेरोहं कथं वा पुरं नगरं यामि॥ इदं युक्तं न भवतीत्यर्थः॥ अधम इत्यत्र अधरो लोपश्चेति मः सलोपश्च॥ उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरे स्यादित्यमरः॥ इंद्रवज्रा॥ २३॥
पितुराज्ञया मथा गम्यत इति चेत्तत्राह॥ जरन्निति॥ जगदीश्वरोपि लोकनाथोपि जरन् वृद्धः ते पिता दशरथः किं न जानाति न विंचिदित्यर्थः॥ तथा जरठो वृद्धो वसिष्ठः किं जानाति अमासमो दैवैः स्यात् अपचिकारिमो दर्शो जुरजावनधाननः॥ आढ्यं भविष्णुः॥ अनाढ्य आढ्यो धनी भवतीत्याढ्यं भविष्णुस्त्वं
अरण्यं अगाः आजगामेत्यर्थः॥ आढ्यं भविष्णुरित्यत्र कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञावितिआढ्यादिषूपपदेषु खिष्णुच्॥ इभ्य आढ्यो धनी समरः॥ इंद्रवज्रा॥ २४॥

निष्कासस्थेनेस्यति॥निरागसः निरपराधस्य निष्कासनस्थस्य सकवर्णस्य सनस्थस्य तेतवनगर्याः अयोध्यायाः निष्कासनं निर्वासनं केन हेतुना भवेत् न केनापीत्यर्थः॥ कामं धो दशरथः तस्य वाक्यैर्वनं भिस्त्वं करस्थितां हस्तगतां भूमिं परित्रीं पृथ्वीं उद्भासि त्यजसि अत्र कअस्मिन्नर्थे तेतवकाबुद्धिः न कापीत्यर्थः साष्टे शतेसकवर्णानां हे मृपुरोभूषणे पलेदीनारे पि च निष्कोस्त्री त्यमरः॥ इन्द्रवज्रा॥ २५॥ एषोनुज इति॥ एषोनुजो लक्ष्मणः शिशुः अल्पव

॥ निष्कासनस्थस्य निरागसस्ते निष्कासनं केन भवेन्नगर्याः॥ कामं पवाक्यैस्त्वमिमां धरत्रीं करे स्थितामुद्भसि कात्र बुद्धिः॥ २५॥ एषोनुजो॥
॥ शि॥ शुरियं च वधूर्नवोढा बोढा मवस्त्वमटवीमटध्यों त्रेमी॥ वत्सः पीतायमसमीपगतः समंतो भर्ता भवं क भरतः परदेशवर्ती॥ २५॥ श्रीराम॥

याः इयं च वधूः जानकी नवोढा नवपरिणीता त्वमपि भवोवोढा पतिराजेति यावत्॥ अमी त्रयो यूयं अटवीं अटथ वनं गच्छथ॥ त्रयाणामपि युष्माकं वनवासो नोपपद्यत इति भावः॥ किं गतेन मया भूभारको दशरथ भरतो भविष्यत इति चेत्तत्राह॥ वत्स पिता दशरथः यमसमीपगतः अंतकांतिकं यातः॥ परदेशवर्ती मातामहविषयस्थो भरतः समंतात् भुवं क भर्तात्कथं धारयिष्यति परदेशवर्तीत्वादसहायत्वाच्चेति भावः॥ वसंततिलकावृत्तं॥ २५॥ ॥ ५६॥ ॥ ५६॥

अत इति॥ अतो हेतोः त्वां पुरीं अयोध्यां पुनः निवर्तस्व निवर्तस्व अव्ययानामनेकार्थत्वात् पुनः प्रयोगाद्वीप्सा॥ यद्वा कौशिकतपोवनागमनापेक्षया पुनः परप्रयोगः॥ निवर्तस्व परावृत्तो भव॥ किमर्थं आत्मानं जीवं आयासयसे व्यर्थं खेदयसीत्यर्थः॥ वधूप्रलापेन केकय्यनर्थकवचनेन त्वं वृथा निरागाः व्यर्थं निजगाम॥ सजानिः सभार्यः सोदरेण लक्ष्मणेन सह अत्रागाः आजगाम॥ यद्यपि लक्ष्मणोभिन्नोदर्यः तथापि स्नेहोत्कर्षातिशयात् सोदर इवाभातीति॥ इन्द्रवज्रा॥ २७॥ असहायत्वाद्राज्य

॥ अतो निवर्तस्व पुनः पुरीं स्वामात्मानमायासयसे किमर्थं॥ वधूप्रलापेन वृथा निरागाः सहोदरेण॥ २७॥ किरातसैन्यैर्बहुभि॥

॥ र्मदीयैर्ध्यामित्वरीयं रूणध्याम राम॥ निष्कारणं च प्रतिपक्षबुद्धीन्निष्काशयामो भरतस्य बंधून्॥ २८॥ श्रीराम॥ ॥

त्याग इति चेत्तत्राह॥ किरातसैन्यैरिति॥ हे राम मदीयैर्मत्संबंधिभिः बहुभिः किरातसैन्यैः कृत्वा त्वदीयं धाम स्थानं अयोध्याभित्यर्थः रूणध्याम वेष्टयाम॥ संभावनायां लोट्॥ किं च निष्कारणं निर्निमित्तं त्वयि प्रतिपक्षबुद्धिं विरुद्धमतीन् भरतस्य बंधून् भरतपक्षीयान् निष्काशयामः॥ स्वदेशादपि बहिष्कुर्मः किं पुनरयोध्यात इति भावः॥ उपजातिः॥ २८॥ श्रीराम॥ ५६॥ ॥

तवेति॥तव रामस्य शिरसि मस्तके जयनां बंधनं कारयित्री पित्रोः कैकयी दशरथयोः॥पिता मात्रेत्येकशेषः॥चरणयोः निगडेन शृंखलया बंधनं कारयिष्यामि॥त्वं पुनररन्यये ध्यां अन्येषां शत्रूणां योध्यायुः सा ह्यानभवतीत्यनन्यये ध्याता मये ध्यां प्रविश पाकयचततश्चंडैर्दंडनीयाः दंड्याः दंडार्हाः॥तच्च त्वन्यानीय रदस्वयं नीः॥रण क्रवि संग्राम भूमिकायां॥खंडं खंडं इति खंडशः सकलशः संख्येकवचनात्वीप्सायामीति शस्॥करणीयाः खंडप्रमाणं कर्तव्या इत्यर्थः॥मालिनीवृत्तं॥ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात्॥२९॥तवसामर्थ्यं कथं विद्यत इ

॥ तवशिरसि जटानां बंधनं कारयित्री चरण निगडबंधं कारयिष्यामि पित्रोः॥प्रविश पुनरयोध्यां पाकयामी सैनन्ययोध्यां रण क्रवि करणी॥
॥ याः खंडशो दंडनीयाः॥२९॥ शतानि नावाभिरूपं च संति मे प्रति त्वमी पंच शतानि नाविकाः॥ चनुर्धराश्च प्रति नाविकं भटाः सहस्रसंख्याः सम॥
॥ रानिवर्तिनः॥३०॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

त्याह॥ शतानीति॥इह अस्यां गंगायां मम भनावांतरिणी पंच शतानि संति॥प्रति नु नावं नावं प्रति॥यथार्थे व्ययीभावः॥वीप्सा त्रयथार्थः॥नपुंसकत्वात् ह्रस्वः॥अमी पंच शतानि नाविकाः संति कर्णधारा विद्यंते॥नौस्तरणिः तया जीवंति तरणेन तिष्ठावः॥विकाः॥नौश्च चष्ठन्॥ठस्येकः॥स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः॥कर्णधारस्तु नाविक इति च॥प्रति नाविकं नाविकं नाविकं प्रतीति प्रति नाविकं॥समरानिवर्तिनः युद्धापरावर्तिनः॥धनुर्धराः धनुर्विद्या विशारदाः सहस्रसंख्याः भटाः योद्धारः संति॥पंचशतानि नाव॥सार्धलक्षद्वयं नाविकाः॥पंचविंशति कोटयो धनुर्धराः गुणने रूनेइत्थं संख्या संपद्यते॥भटा योधाश्च योद्धारइति त्रिकांडी॥वंशस्थं वृत्तं॥जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरावितिलक्षणात्॥३०॥ ॥ छ ॥ ॥ छ

कर्बुरेति॥कर्बुरे चित्रवर्णे ये दोषौ तयोर्बलेन सामर्थ्येन चंडाः प्रचंडाः॥यद्वा कर्बुरे हिंसके ये दोषौ॥कर्बुर हिंसायां॥यद्वा कर्बुराः निशाचराः राक्षसा इतिवत्॥तेषामिव ययोर्बलं तेन चंडाः॥चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुर इति॥रात्रिं चरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मज इति चामरः॥कर्बुर खर्जूर घटितकोदंडाः॥कर्बुरं शातकुंभं स्वर्णमित्ययावत्॥खर्जूरं रजतं ताभ्यां घटितानि निर्मितानि कोदंडानि धनूंषि येषां ते॥गांगेयं भर्म कर्बुरमिति॥दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपीति चामरः॥तादृशाः भटाः योद्धारः अर्बुदं दशकोटयः सहमत्समीपे संति॥तथा वनाद्रिसंचाराः वने अद्रिषु संचरंतीति वनाद्रिसंचाराः॥वनचराः॥गिरिचराश्च निर्बुदं दशार्बुदानि मे मम भटाः संति॥निर्बुदमर्बुदपर्यायवाचके॥दशपंक्तयः शतं॥दशशतानि सहस्रं दशसहस्राण्ययुतं॥दशायुतानि लक्षं॥दशलक्षाणि प्रयुतं॥दशप्रयुतानि कोटिः॥दशकोटयो र्बुदं दशार्बुदानि नि

॥ कर्बुरदोर्बलचंडाः कर्बूर खर्जूर घटितकोदंडाः॥अर्बुदमिह संति भटा न्यर्बुदमपि मे वनाद्रिसंचाराः॥३१॥ससारथिर्दशरथोरथस्तेस ध्वजो॥
॥ रथीचैकरथोसि धन्वी॥किरातसैन्यं च ममाप्रमेयमभिप्रतिष्ठस्व पुनः पुरीं स्वां॥३२॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

र्बुदं॥इत्थं परार्धीतान्यष्टादशगणितस्थानानि भवंति॥तथोक्तं लीलावत्यां॥एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः॥अर्बुदमब्जं निर्बुदखर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्मात्॥जलधिश्चांत्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तरं संख्येति॥एतावत्संख्याकं मम सैन्यमस्तीति भावः॥आर्यावृत्तं॥३१॥ससारथ्याविति॥किंच॥ससारथ्यो रूपं त्रसहिते दशरथो दशरथपुत्रे अत इञिति अपत्यार्थे इञ् प्रत्ययः॥त्वमिति रथस्ते सतिरथी रथिकः धन्वी धनुष्मान् सध्वजः सन्नसन् एकरथोसि॥यदा ससारथिरिति पाठः॥तदा हे दशरथ दशरथपुत्रे लक्ष्मणेन रथेन रथिना सति सः सारथिः सरथः रथी रथयोद्धा सन्नेवं उन्मुक्त एव॥त्वमपि धन्वी धनुर्धर एकरथोसि॥मम च किरातसैन्यं अप्रमेयं असंख्येयं वर्तते॥एवं सति त्वं पुनः स्वां पुरीं अयोध्यां अभिप्रतिष्ठस्व अभिमुखं प्रस्थानं कुर्वित्यर्थः॥समवप्रभ्रतिभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं उपजातिः॥३२॥श्रीगणेशाय०

श्रुत्वेति॥ शबराधिपस्य किरातपतेर्गुहस्य इति वाक्यं श्रुत्वा तावनुजसारथी लक्ष्मणसुमंत्रौ हृष्टौ च दृष्टा मंदरशैलधीरः मंदराचलवद्गंभीरः॥ मंदरसाम्य
अति धैर्ययोतनार्थं॥ यथा मथ्यमानोपि मंदरः अचलः एवं नानाप्रलोभवाक्यैर्व्याप्यमानोपि रामो धीर एवेत्यर्थः॥ रघुवंशदीपो रघुवंशप्रकाशकोरा
मः हृष्टः सन्नुत्सन्नं यथा स्यात्तथा गुहं बभाषे उवाच॥ रामस्तु प्रसिद्ध दीपाद्विलक्षणो दीपः॥ तदुक्तं॥ पात्रं न तापयति नापि मलं प्रसूते स्नेहं च वर्धयति नापि ह

॥ श्रुत्वेति वाक्यं शबराधिपस्य हृष्टौ च दृष्ट्वानुजसारथी तौ॥ मंदं हसन्मंदरशैलधीरो रामो बभाषे रघुवंशदीपः॥ ३३॥ भक्तोसि शा॥
॥ कोऽसि शक्तोसि भमानुरक्तो दासोसि दाशाधिप शाधि राज्यं॥ वने चराणां वनगोचराणामेकोसि राजा गुह नः सहायः॥ ३४॥ राम॥

शाक्षिणोति॥ दोषांत्र वर्धयति निश्चलतां विधत्ते श्रीरामएष रघुराजकुलदीपः इति॥ इंद्रवज्रा॥ ३३॥ किमुवाचेत्याह॥ भक्तोसीति॥ हे दाशाधि
पते धीवराधिपते गुह॥ त्वं मम भक्तोसि भजनशीलोसि शक्तोसि शक्तिमानसि॥ अनुरक्तः अनुरागवान् दासोसि अतो मत्प्रसादेन वने चराणां राज्यं शाधि
वनगोचराणां वनविषयाणां एकः मुख्यो राजा नोस्माकं सहायः सखासि॥ कैवर्तदाशधीवरा वि समाः॥ दासवनचरपदद्वयं तयोरप्यंसूचितं गुहस्येति भावः॥ इंद्र
वज्रा॥ ३४॥

कुलोचितमिति॥ हे कर्णधार नाविक गुह॥ त्वं कुलोचितं धीवरवंशोचितं वल्कलं बिभर्षि बलोचितं बलं बिभर्षि बलोचितं शस्त्रं युचितं च बल्कं लोचितं अ
वयुतं च वेत्सि जानासि॥ परं तु सततं सत्यव्रतानां सत्यसंकल्पानां रघूणां रघुवंशानां बालेषु अल्पवयःस्कल्पेषु स्थविरेषु असत्यं नास्ति गांगातीर्णे भ
तीर्णे कर्णधार इति हे॥ गंगाप्रतीर्णेगांगाप्रतरणे॥ कृदर्तभ्य इति नि पाबहूत्तिर्वक्तव्यमिति सनेनविस्तरसंघस्य निष्णातं॥ कोप्यतिदेशोयं॥ कृतद्रुस्ता
तोरितीत्वं॥ वोउपध्याया दीर्घ इक इति दीर्घः॥ रत्नाभ्यामित्सने ज्ञानत्वं॥ ममनाविक भव॥ कर्णधारस्तु नाविक इत्यमरः॥ उपजातिः॥ ३५॥ व्यतिव्रजेता
॥ कुलोचितं वल्कबलोचितं च कालोचितं वेत्सि च कर्णधार॥ सत्यव्रतानां सततं रघूणां बालेषु स्थेषु च नास्त्यसत्यं॥ ३५॥ व्यतिव्रजेतां यदि पुष्पवंतौ खानि त्यजेयुर्नि॥
॥ खिलाश्च ताराः॥ मेरुश्चलेदप्यनलोस्तु शीतस्तदा न मिथ्याप्यवदं बदंति॥ ३६॥ दत्वा वरं केकयनंदनायै दद्यात्कथं नाथ्यपतिः प्रजानां॥ वनं व्रजामीति निरेत्य रामः॥
॥ कथं निवर्तेत जनोपहास्यः॥ ३७॥ ॥५७॥ ॥५७॥

ति

मिति॥ यदि पुष्पवंतौ चंद्रसूर्यौ व्यतिव्रजेतां व्यत्ययेन गच्छेतां॥ निखिलाः समस्ताः स्तासां॥ नक्षत्राणि यावत्॥ ताश्च खाकाशात् निपतेयुः मेरुः सुमेरुः चलेत् चंचलो भवेत्॥ अ
नलोग्निरपि शीतोस्तु हिमो भवेत् तदा तर्हि रघवः मिथ्या न वदंति॥ अघटमानमपि घटेत न तथापि रघुवंश्या असत्यं न वदिष्यंतीत्यर्थः॥ एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाक
र इत्यमरः॥ उपजातिः॥ ३६॥ दत्वेति॥ केकयनंदनायै कैकेय्यै वरं दत्वा दास्यामीति प्रतिश्रुत्य स प्रजानां पतिः राजा दशरथः अद्येदानीं कथं न दद्यात्॥ अवश्यं दास्यतीत्यर्थः॥
तथा वनं व्रजामीति निरेत्य निर्गत्य रामः कथं निवर्तेत कथं परावृत्तो भवेत्॥ यदि निवर्तेत तर्हि जनापहास्यः जनानां उपहसनीयः भवेत्॥ उपजातिः॥ ३७॥ राम॥ ॥५७॥

पितरावेति॥ हि यस्मात्हेतोः पितरौ मातापितरौ गुरू हितोपदेष्टारौ मम अनुरोध्यौ मान्यौ तत्तस्मात्कारणात्तदाज्ञया पित्राज्ञया अयोध्यामपुं च अहं अस्य अं
स्वपुर्यां अयोध्यायां आवासमीपे चीवरया वल्कलचीवरयुक्तो भव भवाव॥ पुच्छ मां उचावरादिति च॥ इह तु गंगातीरे श्वः आगामिदिने नौ आवयोः जटाभ
रो जटाजूटो भविता भविष्यति॥ वैतालिकं॥ ३८॥ निद्राहिति॥ तस्मात्हेतोः हे गुह याहि गच्छ त्वं निशा क्षयेस्वप्न हे निद्राहि निशा कुरु॥ श्वः आगामिदिने से
प्रातः नो अस्माकं नू नदीं गंगां नाविकान् कर्णधारैरित्यर्थः॥ तारय॥ मति बुद्धीति कर्मत्वं॥ राजसूतः सुमंत्रः रथं पुरं अयोध्यां नेष्यति॥ त्वमपि श्रृंगवे

॥ ममित्र पितरौहि गुरू समानुरोध्यौ तदयोध्याममुं च तदाज्ञयाहं॥ समचीवरया हि स्वपुर्यां मिह तु श्वो भविजोतो जटाभरो स्मि॥ ३८॥ तद्याहि॥
॥ निद्राहि निशाक्षये श्वः प्रातर्नदीं तारय नाविकाद्मात्॥ रथं पुरं नेष्यति राजसूतस्त्वमप्यरिष्ट्वास्य सि श्रृंगवेरं॥ ३९॥ इति ब्रुवाणं प्रणिपत्य रा॥
॥ मंउ प्रायच्चनीकवची निषंगी॥ सोऽत्रैमित्रिणा सार्धमुवास जाग्रत्सन्नाहितात्रैष्ठ तले निषण्णः॥ ४०॥ ॥ ॥ ॥
य

रं त्वं नगरं अधिष्ठास्यसि॥ अधिशीङिति कर्मत्वं॥ उपजातिः॥ ३९॥ इति ब्रुवाणमिति॥ इति पूर्वोक्तरीत्या ब्रुवाणं वदंतं रामं प्रणिपत्य नमस्कृत्य उसाय
उषितेषाम्भुं ला धन्वी धनुष्मान् कवची वर्मवान्॥ निषंगी इषुधिमान् सः गुहः सन्नाहितात्रैष्ठो मित्रिणा लक्ष्मणेन सार्धं सहवृक्ष
क्षतले वृक्षाधः निषण्णः उपविष्टः जाग्रन् उवास वसति स्म॥ जाग्रदिति जागर्तेः शतृ॥ उपजातिः॥ ४० राम्॥ ॥५॥ ॥५॥

कथाविशेषानिति॥ गुहाय कथाविशेषान् गोष्ठीभेदान् कथयन् अधिज्यधन्वा सज्यधनुर्धरः सौमित्रिर्लक्ष्मणोपि तस्थौ॥ चापि अर्थः॥ पल्लवकॢप्तशय्याः प
ल्लवैः कॢप्ता शय्या स्तरणं येन सः॥ सुमंत्रः चिंताकुलः सन् रथांतिके रथसमीपे न्यवसन् न्यवसति स्म॥ उपजातिः॥ ४१॥ प्रवालशय्यामिति॥ प्रवाल श
य्यां किशलयशयनं॥ रात्रौ अधिशय्य तत्र शयनं कृत्वा॥ अधिशीङ् इत्याधारस्य कर्मत्वं॥ वल्कावगुंठी वल्कलावृतगात्रः॥ इष्वासं धनुः तूणीरमिषुधिः ताभ्यां
॥ कथाविशेषान् कथयन् गुहाय तस्थौ च सौमित्रिरधिज्यधन्वा॥ रथांतिके पल्लवकॢप्तशय्यश्चिंताकुलः सन्न्यवसत्सुमंत्रः॥ ४१॥ प्र॥
॥ वालशय्यामधिशय्य रात्रौ वल्कावगुंठी वनशाखिमूले॥ इष्वासतूणीरकृतोपधानः सुष्वाप रामा सहितः सरामः॥ ४२॥ प्रवाल॥
॥ शयनं तदा रघुपतेः फणींद्रशयनं बभौ तरुतले॥ तदंघ्रिविनिपीडनं विदधती बभूव जनकात्मजा जलधिजा॥ ४३॥ राम्॥ राम्॥
कृतमुपधानं उपबर्हणं शिरोनिवेशनं उच्छीर्षकमिति यावत्॥ तत्र येन सः रामा सहितः जानकीयुतः सरामः वनशाखिमूले वनवृक्षांतिके सुष्वाप
निद्रितौ॥ प्रवालमंकुरेप्यस्त्रीति॥ अपि शब्दात्पल्लवेति॥ यद्वा अंकुरोत्र किशलयं॥ उपधानं तूपबर्हउपबर्हणमित्यपीति॥ तूणोपासंगतूणीरनिषंगाइषुधि
र्द्वयोरिति चामरः॥ मृकंवशीकृतेस्यौ येशिं फाताराति काञ्चिति शाश्वतः॥ उपजातिः॥ ४२॥ प्रवालशयनमिति॥ प्रवालशयनं किशलयशय्यां तदा तस्मिन्रा
त्रिसमये॥ तरुतले रघुपतेः रामभिधस्य विष्णोः फणींद्रशयनं शेषशयनमिव शुशुभे॥ तदंघ्रिविनिपीडनं रामचरणसंवाहनं विदधती कुर्वती ज
नकात्मजा जानकी जलधिजा लक्ष्मीः बभूव॥ जकोहृतगतिर्वृत्तं॥ रसैर्जसाजसाजकोहृतगतिरिति लक्षणात्॥ ४३॥ श्री गणेश प्रसन्न॥

सदारइति॥ सदारेसंभार्येकुमारेकुशलवौसतोरामौयस्मात्सौकुमारस्तस्मिन्नपि॥ रामसौंदर्यातुल्यत्वंकामसौंदर्यमितिभावः॥ वनद्रोवनवृक्षसमीपेशयानेनिद्रितेसतिवन
द्रुष्विति सामीप्यसप्तमी॥ विषद्रोविषण्णेस्कमंत्रेप्रध्यानेनिषद्रोनिषेदुषिवसति॥ स्करथाग्रेरथपुरतइत्यर्थः॥ निषादाधिपेनाथेगुहेविषण्णेखिन्नेनिषण्णउपविष्टेच
सति॥ कराकाद्यरुणारात्रिःकथंचिद्द्वितीयायनिर्जगाम॥ विषद्रोनिषद्रोविस्कायत्रस्वित्सदेरुरिसनेनतापघोत्येरुग्रसयेनिपातः॥ भुजंगप्रयातं॥ ४४॥
अरुणमुखंवर्णयति॥ उषसीति॥ उषसिप्रभातेमरुतिवायौमंदंमंदारमालाःदेवतरुपंक्तीःचातिगच्छतितेषांतेगंधोपादानंकुर्वतिवासति॥ अनेनवायोस्त्रिवि

॥ सदारेकुमारेवनेनिद्रेशयानेविषद्रोस्कमंत्रेनिषद्रेरथाग्रे॥ विषण्णेनिषण्णेनिषादाधिपेनाथेद्वितीयायरात्रिःकथंचित्कराला॥ ४४॥
॥ उषसिमरुतिमंदंवातिमंदारमालाकक्ककयुतकाकव्यूहकोकाहकेन॥ जनकतनुजयासौजागरामासरामोमुकुलितकरपद्मोमूर्ध्नि॥
॥ गंगांववंदे॥ ४५॥ ॥ ॥ ॥

धत्वमुक्तं॥ कलकलोप्मगायास्वरवःतेनयुतःकाकव्यूहकोकाहकः॥ करटककंबककवासितंतेन॥ पंचैतेदेवतरवोमंदारःपारिजातकः॥ संतानःकल्पवृक्षश्चपुंसिवाहरिचंद
नमिति॥ काकेतुकरटारिष्टेतिचामरः॥ यद्वामंदारमालाकक्ककयुतकाकव्यूहकोकाहकेनमंदाराःनिंबतरवःतेषांमालास्कपंक्तिषुककककेनअन्यपक्षिणांको
काहकेनयुता काकानांव्यूहस्यसमूहस्यकोकाहकस्तेन॥ पारिभद्रेनिंबतरुर्मंदारइति॥ कोकाहकःकक्ककक्वस्तिरश्व्यांवासितंहृतमिति चामरः॥ असौरा
मः॥ जनकतनुजयाजानक्यासहजागरामासगतनिद्रोभूदित्यर्थः॥ तदनंतरंमूर्ध्निमुकुलितकरपद्मःसंपुटितपाणिसरोजःसन्गंगांववंदे॥ ननाम॥ पूर्वंजे
ह्नरकत्वात्प्रथमंगंगाप्रणवणमतिस्मेत्यर्थः॥ मालिनीवृत्तं॥ ननमयययुतेयंमालिनीभोगिलोकैरितिलक्षणात्॥ ४५॥ रामः॥ ॥ रामः॥

उदयशिखरीति॥ उदयशिखरिशृंगासंगिनीउदयाचलशिखरावलंबिनिद्वादशात्मनिसूर्ये। द्वादशआत्मानःरूपाण्यस्यद्वादशात्मातस्मिन्॥ अरुणकिरणजा
लैःकिंचित्अभ्युच्छिहानेसति॥ उद्गतेःक्रांतस्यरूपं॥ ओदितश्चेतिक्तस्यनः॥ सपदिमार्तंडोदयाव्यवहितपूर्वककेसरामःससीतःसरामःस्करसरि
तिगंगायांप्रातस्स्नानंप्रातःस्नानंचकार॥ सहस्कमंत्रःस्कमंत्रसहितोरीलक्ष्मणश्चउक्तमंत्रःसन्प्रातःसस्नौइत्यर्थः॥ होमलोपभयाद्रामःसंक्षेपा
तःसस्नौइतरोतुमंत्रपूर्वकंसस्नतुरितिभावः॥ प्रातःसंक्षेपतःस्नानंहोमलोपोविगर्हितइतिस्मरणात्॥ मालिनीवृत्तं॥ ४६॥ ततःकिंचकारेत्य

॥ उदयशिखरिशृंगासंगिनिद्वादशात्मन्यरुणकिरणजालैःकिंचिदभ्युच्छिहाने॥ स्करसरितिसरामःप्रातरस्नात्सरामःसपदिसहस्क॥
॥ मंत्रोलक्ष्मणश्चोक्तमंत्रः॥ ४६॥ नैय्यग्रोधंक्षीरमानाय्यगंगारोधस्यारात्कर्णधाराधिपेन॥ शृंगश्रेणीमेचकानीचकांतिंवेणींकर्तुं॥
॥ केशपाशंमुमोच॥ ४७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्तु॥ नैय्यग्रोधमिति॥ नैय्यग्रोधंन्यग्रोधोवटस्तत्संबंधिक्षीरंनिर्यासंकर्णधाराधिपेननाविकराजेनगुहेनआनाय्यआनयित्वागंगारोधसिआरा
त्गंगातीरसमीपेवेणींजटांकर्तुं॥ आरात्प्रायेणैकवचनं॥ शृंगश्रेणीभ्रमरपंक्तिःतद्वन्मेचकानीलाभानांचाउत्कृष्टाकांतिर्दीप्तिर्यस्यताद्दृशंकेश
पाशंकेशकलापंमुमोचमोक्षयामास॥ न्यग्रोधोवटुपाठइत्यमरः॥ तस्येदमित्यण्॥ न्यग्रोधस्यचकेवलस्येत्यैजागमः॥ वेणीःप्रवेणिःशीर्षस्य
शिरस्योविशदेकचेत्यमरः॥ शालिनी॥ ४७॥ ॥ रामः॥ ॥ ॥

सरोजेति॥ लक्ष्मणः ततः केशपाशमोचनानंतरं सरोजनेत्रस्य कमललोचनस्य पुरोजनेः अग्रजन्मनो रामस्य जटाकलापं जटाजूटं विरच्य
कृत्वा तदा स्ववलितकाले एव तादृशं रामजटाजूटसदृशमेव स्वस्य जटाजूटं यत्नेन प्रयत्नेन बबंध॥ यद्वा अबंधयत्तेनेति पाठः॥ तत्र पुरःस्थि
तः सन् तेन रामेण तादृशं यथा रामस्य स्वयं बद्धास्तत्तुल्यं तत्सदृशमेव जटाकलापं अबंधयनु बंधयति स्मेत्यर्थः॥ पूर्वं लक्ष्मणेन रामस्य यथा जटाः ब
द्धास्तथा रामेणापि लक्ष्मणस्य बद्धा इति भावः॥ कस्मिन् सति भूतपंचके पृथिव्याद्यात्मके शोचति क्रोशति सति॥ राज्यभोगानभुक्त्वैव यूना रामेण

॥ सरोजनेत्रस्य पुरोजनेस्ततो जटाकलापं विरचय्य लक्ष्मणः॥ बबंध यत्नेन च तादृशं तदा पुरःस्थितः शोचति भूतपंचके॥४८॥
॥ त्रस्ता शिरस्ताडितिये स्म सीता लुलोठ भूमौ विलपन् सुमंत्रः॥ हंतुं स्वमात्मानमुदायुधः सन् बलाद्गुहो बंधुकृतयान्यषेधि॥४९॥

जटाधृता इत्यसन्यनुचित्तं कृतमिति पंचभूतात्मको शा इति भवः॥ वंशस्थं॥४८॥ त्रस्तेति॥ तादृशो लोट्ट दृष्ट्वा त्रस्ता सीता शिरः ताडयति स्मेत्याति त
वती॥ सुमंत्रः विलपन् परिदेवनं कुर्वन् भूमौ लुलोठ लुंठनं चकार॥ स्वं स्वकीयं आत्मानं देहं हंतुं उदायुधः उद्यतास्त्रः सन् गुहो मुहुर्गुहः
बंधुकृतया बंधुसमूहेन बलान्न्यषेधि मात्मघातं कुर्वि इति निषेधित इत्यर्थः॥ बंधुकृतये सत्रगामबंधुजनसहायेति तत्र उपजा
तिवृत्तं॥४९॥ ॥५०॥ ॥५०॥ ॥५१॥

तटस्थेति॥ तटस्थाः गंगातीरनिवासिनः सिद्धाः योगसिद्धिवंतः ऋषयश्च शौनकादयः तेषां कुटुंबिन्यः स्त्रियः तासां आबालवृद्धं बालवृद्धा
नभिव्याप्य रुदतां अश्रुविमोचनं कुर्वतां जनानां भिल्लांगनानां च बहुबाष्पपूरैः बलवद्भिः प्रवाहैः गंगाप्रवाहः द्विगुणी बभूव॥ अधिकं प्रवृद्ध इत्य
र्थः॥ अभूततद्भावे च्विः॥ उपजातिः॥५०॥ न सास्रवदिति॥ सास्रवः अश्रुवंतो रथ्यवाह्या रथवाहकाश्वाः न जिहेषिरे न हेषारवं चक्रुः॥ नौ पुतरी पुना

॥ तटस्थसिद्धर्षिकुटुंबिनीनामाबालवृद्धं रुदतां जनानां॥ भिल्लांगनानां बहुबाष्पपूरैर्गंगाप्रवाहो द्विगुणी बभूव॥५०॥ न सास्र॥
॥ वो रथ्यवाह्या जिहेषिरे व भाषिरे नौ सुमिथो न नाविकाः॥ तटस्थद्रुमस्थाश्च विरेदुरंडजा मृगाश्च बाष्पं मुमुचुः शुचान्विताः॥५१॥
॥ उपारतायां रुदतां जनानां भागीरथीरोधसि बाष्पवृष्टौ॥ जटासकृद्बासु नरेंद्रसून्वोः पपात खान्नंदनपुष्पवृष्टिः॥५२॥ रामम्॥ ॥

विकाः॥ नौचराः मिथः परस्परं न भाषिरे॥ नोचुः तटद्रुमस्थाः तीरवृक्षाश्रयाः अंडजाः पक्षिणोऽपि विरेयुः॥ विरावं चक्रुः॥ शुचा शोकेन आर्दिताः पीडि
ताः मृगा आरण्यपशवश्च बाष्पं अश्रु मुमुचुः॥ तिर्यंचोऽपि रामजटादर्शनखिन्नाः किं पुनर्मनुष्या इति भावः॥ वंशस्थं॥५१॥ उपारतायामिति॥
भागीरथीरोधसि गंगातटे रुदतां रोदनं कुर्वतां जनानां बाष्पवृष्टौ अस्रवर्षे उपारतायां शांतायां सत्यां॥ जटासु बद्धासु सतीषु नरेंद्रसून्वोः रामलक्ष्म
णयोरुपरीति शेषः॥ खात् आकाशात् नंदनपुष्पवृष्टिः इंद्रोद्यानकुसुमवर्षः पपात शक्रमुखामरमुक्तेति शेषः॥ उत्तरभाविरावणादिराक्षसवधानंदनेति
भावः॥ बाष्पो नेत्रजलोष्मणोरिति विश्वः॥ उपजातिः॥५२॥ ॥ ॥ ॥

उ॰रा॰ ९४ ततइति॥ ततोनंतरं मंत्रकोविदैर्मंत्रवित् प्रसन्नधीः स्वबुद्धिः सजननाथनंदनो रामः आर्येति स्वमंत्रं समाहूय आकार्य त्वा तन्मुखे स्वमंत्रवदने स्थि रा॰टी॰
तमिति शेषः॥ बाष्पं नेत्रजलं करेण स्वहस्तेन परिमृज्य दूरीकृत्य हसन् सन् मंदं यथा तथा जगाद उवाच॥ हसन् प्रसन्नधीरिति विशेषणद्वयेन राम
स्याविवेकवत्त्वे दुःखसाध्यत्वं च द्योतितं॥ वंशस्थवृत्तं॥ ५२॥ किंरोदिषीति॥ किमुवाचेत्याह स्वमंत्रं प्राह तव त्वं किं रोदिषि किमिति हेतुं

॥ ततः समाहूय हसन् प्रसन्नधीः स्वमंत्रमार्येति स मंत्रकोविदः॥ करेण बाष्पं परिमृज्य तन्मुखे जगाद मंदं जननाथनंदनः॥५३॥
॥ किं रोदिषि प्राकृतवत् स्त्रिया प्रशास्त्ययोध्यां प्रजयाः पिता मम॥ वन्यां पियेयौ स्वोर्वदबुद्धिमावयोर्वनाद्यथावां पुनरागमिष्यति॥५४॥

रोषि॥ प्रजस्त्रिया त्वं दुःख्या प्रजया सह सोऽपि मम पिता दशरथः अयोध्यां प्रशास्ति पालयति॥ तस्मादेवं तस्मादविवेकिवद्रोदनमयुक्तमिति भावः॥
अद्य पुनावन्यां वनसमूहं प्रतिपियास्वार्यातुमिच्छतोरावयोस्तथा बुद्धिं वद यथा आवां वनात् क्षेमेण पुनः आजिह्वो वक्ति आगच्छेत मित्यर्थः॥
न्या वनसमूहे स्यादित्यमरः॥ पाशादित्वाद्यन्॥ इंद्रवंशा॥ स्यादिंद्रवंशा ततजैरसंयुतैरिति लक्षणात्॥ ५४॥ ॥ ५७॥

तस्मात्त्वं तोः हे सारथे अयं तत्स्वमंत्र सज्जय सज्जया वहं सायुजयकरं शतांगं रथं शतयोजनातिगैः शतयामलंघनशीलैः अश्वैः सज्जय हय॥ शतांगः
स्यंदनो रथ इत्यमरः॥ अद्यैव साकेतमयोध्यां उपेहि गच्छ॥ ओमाङोश्चेति पररूपं॥ तत्र गत्वा संगवे पंचधा विभक्त दिनद्वितीये भागे तथा स्थितं दुःखितं तातं
तं दशरथं उपेत्य प्राप्य सांत्वय अनुनय॥ मा विलंबं कुर्वित्यर्थः॥ ते च दिनभागाः प्रातः संगव मध्याह्नापराह्न सायाह्नाः स्मृताः इंद्रवंशा॥ ५५॥
कथं सांत्वनं कार्यं तत्राह॥ यथेति॥ यथा मयि रामे प्रावृषि प्रवासिनि सति आमदागमं ममागमनं मर्यादीकृत्य॥ आङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासः॥

॥ त्वं सारथे सज्जय सज्जया वहं शतांगमश्वैः शतयोजनातिगैः॥ अद्यैव साकेतमुपेहि संगवे तथा स्थितं तातमुपेत्य सांत्वय॥५५॥ यथा॥
॥ मयि प्रावृषि पुत्रवत्सलः पिता न जह्यादपुरामदागमं॥ तथा वसिष्ठो भगवान् पुरोहितस्तिरोहितो मा क्षणमप्यवस्थित॥५६॥ ॥

पुत्रवत्सलः पुत्रस्नेहवान् पिता दशरथः वपुः शरीरं न जह्यात्॥ न त्यजेत्॥ तथा पुरोहितो भगवान् वशिष्ठः तिरोहितो वियुक्तः॥ क्षणमपि मा
वस्थित न मा तिष्ठतु॥ ष्ठा गतिनिवृत्ताविति तस्मात् लुङि रूपं॥ समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं॥ स्थाघ्वोरिच्चेति इकारादेशः॥ ह्रस्वादंगादिति सलोपः॥ अ
वस्थितः पितृसमीपे स्थितः सन् क्षणमपि तिरोहितो मा भवत्वित्यर्थः॥ वंशस्थवृत्तं॥ ५६॥ राम॥ श्रीगणेश प्रसन्न॥ ॥

MEMORIAL

उ॰दा॰ प्राणानिति॥ जरती दृश्या मम मां वा कौशल्यायदि मां रामं अमुं लक्ष्मणं न पश्येत् तर्हि प्राणान्विमुंचेत्त्यक्ष्यतीत्यर्थः॥ भविष्यदर्थे लिङ्॥ तत्तस्मा रा॰टी॰
त्सेतोः आशु गत्वा सततं मन्नाम जपित्रोः पित्रोः दशरथकौशल्ययोः शुचं शोकं उद्धुनीहि उच्छेदय मां जपिशेरिसेववक्तव्येनाममन
ठणं कृतं तद्धामादपि स्वनाममहिमानमख्यातयतु॥ तदुक्तं॥ रामत्वत्तोऽधिकं नाम यदुत्कैवं नरस्तरन्॥ विनापि सेतुनिर्माणमपा

॥ प्राणान्विमुंचेद्यदि मामुं चैलक्ष्मणं न पश्येज्जरती मम मां वा॥ तदाशु गत्वा शुचमुद्धुनीहि मन्नाम पित्रोः सततं जपित्रोः ५७

रं भवसागरमित्युक्तेऽर्थः॥ कश्चनापि पुमानुस कृत्स्न मन्नामजपमात्रेणापि भवसागरं तरेत्॥ किं पुनर्माता पितरौ संत
तजपमात्रेण दुःखसागरं तरेतामिति भावः॥ उपजातिः॥ ५७॥ ॥ राम॥ ॥ ५९॥

प्रणिधिभिरिति॥ यूयं प्रणिधिभिश्चारैः कृत्वा अविरतं विरागरहितं॥ यद्वा अविरतं अश्रांतं सकलकलाभिरतं संगीतादिकलासयुक्तं॥ निरुत्सयच्छत्रिंश
त्कलाभिरतं वा॥ सकलाभिमतं सर्वलोकसमतं॥ युधाजिदगारगतं मातुलगृहे स्थितं रथाः वाजिनो अश्वाः महेभाः महागजाः ते यां द्वंद्वैक
वद्भावः॥ द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामिति सनेन॥ तत्र च तं आसक्तं भरतं शत्रुघ्नमिति शीघ्रं आनयत आनयनं कारयतेत्यर्थः॥ नीवह्योर्नेति न
कर्मसंज्ञा॥ कलाशिल्पे कौलभेदे इत्यमरः॥ ताश्च कलाः संगीत मनोहरे उक्ताः॥ वेदादांताग मशास्त्र शिल्प कविता वक्तृत्वितौर्यत्रिकद्यु

॥ प्रणिधिभिरानयताविरतं सकलकलाभिमतं॥ द्रुमितियुधाजिदगारगतं रथवाजिमहेभरतं भरतं॥ ५८॥ श्रीराम॥ ॥

रतंसकलाभि

यूतास्त्रा द्रुता वादि सूपरचनाश्चित्रं पणो वैद्यकं॥ नानारत्न पुराण लेख पुरुष स्त्री चारु भाषा लिपिः॥ द्वानाटककेलिदंति तुरग प्रेक्षाच
सामुद्रिकं॥ शय्या प्रोज्जनयुत्समर्दनविभूषाबंधसेवेंगितज्ञानं रध्मकृतरांस भारति कृतिः सौख्ये पभोगे षु धीः॥ त्राणं वारि विषाग्निवारि
चुरथा खेटांग शीर्षे धुयद्दुर्गा राम कृतिः पेशु द्विप चमत्कारः शिवा चंद्रिय॥ इति कलाः॥ स्रग्धंवनिता वस्त्र गीत तांबुल भोजनं॥
शय्या विभूषणं चैव भोगा अष्टकमुदाहृतमिति॥ एतैर्विशेषणैर्भरतस्य राजलक्षणान्युक्तानीति भावः॥ पादांतयमका आर्यागीतिः॥ आ
र्याप्रथमदलोक्तं यदिकथमपि लक्षणं भवेदुभयोः दलयोः कृतन्यतिशोभां तां तागीतिं गीतवान् भुजंगेनैश इति लक्षणात्॥ ५८॥ राम॥

उदा॰ सचेति॥ सच भरतः परमेष्ठिसुतस्य ब्रह्मपुत्रस्य वशिष्ठमुनेः सूक्तां सा चुगिरं वाचं राज्यं कुर्विति आलिकां अनुतिष्ठतु करोतु॥ तामेव स्पष्टीकरोति॥ रा॰टी॰
१६ पितुर्दशरथस्य राज्यपदं अधितिष्ठतु॥ अधिशीङ्स्थेति कर्मत्वं॥ यतः नयनिष्ठ यथेष्टयविष्ठसखः॥ नयनिष्ठाः नीतिशास्त्रनिपुणाः यथे
ष्टाः कार्यकुशलाः यविष्ठाः अतियुवानाः तेषां सखा॥ राजाहःसखिभ्यष्टच्॥ यविष्ठो लक्ष्मणः दूरयुवेति प्रकृत्यर्थाणां यणादिपरं लुप्यते

॥ सच परमेष्ठिसुतस्य वशिष्ठमुनेरनुतिष्ठतु सूक्तगिरं॥ पितुराधितिष्ठतु राजपदं नयज्ञनिष्ठैः परिविष्टयविष्ठः॥५९॥ यथेष्टयवि
॥ इति रामवचो निशम्य सूतः कृतसाष्टांगनतिश्चिरं रुदित्वा रथेन सतुरंगमः प्रतस्थे नगरं गंतुमनाः ससुमंत्रः॥६०॥ ष्टसखः

पूर्वस्य च गुणाः॥ एचोयवायावः इत्यवादेशः॥ आर्यागीतिः॥५९॥ इतिरामवच इति॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण रामवचः निशम्याष्ट
त्वा चिरं रुदित्वा साष्टांगनतिः रचिताष्टांगप्रणामः॥ रथेन सतुरंगमः स्यंदनयोजितहयः सूतः सुमंत्रः नगरीमयोध्यां गंतुं अ
नाथवत् नाथरहितः तुल्यं यथा तथा प्रतस्थे प्रस्थानं चक्रे॥ समवप्रविभ्यः स्थः इत्यात्मनेपदं॥ औपच्छंदसिकं वृत्तं॥६०॥

८४

रथेति॥ रथकिंकिणी घणघणारवं रथस्य किंकिणीनां क्षुद्रघंटिकानां घणघणारवं घणघणानुकारशब्दं आरात् दूरात् अनिशम्य अश्रुत्वा तद्रथरजोपि सच्चा
सेोरथश्च तस्य रजः धूलिः तदपि अनिशाम्य अदृष्ट्वा इतरेतराननं विलोकन खिन्नाः परस्परदुःखितमुखदर्शनदूनाः त्रय एव राम जानकी लक्ष्मणाः सिं
धुतटसीमनि गंगातीरभूमौ तस्थुः स्थितवंतिस्म॥ अनिशाम्येति शम उपशमे दिवादिः॥ शम लक्षण आलोचने चुरादिः॥ आश्यां यथायोगं णिच्॥ अतउप
धायाः वृद्धौ॥ शमोदर्शने॥ शमोदर्शनादन्यत्रार्थे मित्संज्ञो भवति॥ अमंतत्वादेव मित्वसिद्धौ नियमार्थोयमारंभः॥ मितां ह्रस्वः॥ शमय[illegible]स्याधि निवर्तयति॥

॥ रथकिंकिणी घणघणारवमारादनिशम्य तद्रथरजोप्यनिशाम्य॥ इतरेतराननविलोकनखिन्नास्त्रय एव सिंधुतटसीमनि तस्थुः॥६१॥
॥ रथयानसंजनितबाष्पलोचनौ विपिनोत्सुकावुपनु रामलक्ष्मणौ॥ अवलोक्य चीरवसनौ जटाधरौ सगुहः शुचा सरितिमंक्तुमैहत॥६२

निशमयति श्लोकानुश्रृणोति॥ दर्शनेनुमित्वाभावात् स्वत्वाभावादत उपधायाः दीर्घ एव॥ निशाम्यतिरूपं निशाम्येति सिद्धं॥ लक्ष्मीनामकं वृत्तं॥ सजसाः सगौ न कथिता
नतु लक्ष्मीरिति वृत्तप्रदीपे लक्षणात्॥६१॥ रथयानेति॥ रथयानं संजनितबाष्पलोचनौ स्यंदनगमनजाताश्रुयुतनेत्रौ विपिनोत्सुकौ वने उत्सुकौ चीरवसनौ वल्कल
धारिणौ जटाधरौ रामलक्ष्मणौ॥ उपनु नौ समीपे॥ सामीप्येव्ययीभावः॥ अवलोक्य गुहः शुचा शोकेन सरिति गंगायां मंक्तुं बुडितुं ऐहत इच्छतिस्म॥ सुहृदयाः सुहृद्दुःखदर्श
नेन दुःखिता भवंतीति भावः॥ मंजुभाषिणी॥ सजसा जगौ भवति मंजुभाषिणीति लक्षणात्॥६२॥ राम॥ ॥राम॥

अश्रुदूषितमिति॥ जानकीपतिः रामः अश्रुदूषितं मुखं जाह्नवीपयसि गंगाजले अन्विक्षत् न्यक्षालयामास॥ ततः अर्णसस्तटे जलस्य निकटे दुःखितं संजातदुःखं कर्णधा
रपतिं नाविकराजं गुहं सकरुणं यथा तथा न्यसान्त्वयत् सान्त्वयामास॥ अर्णोर्णस्तोयपानीयमित्यमरः॥ रथोद्धता॥ ५३॥ अब्रवीदिति॥ अब्रवीच्चेति पूर्वेणान्वयः॥ किम
ब्रवीदित्याह॥ हे गुह त्वं रथानिःप्रयोजनं मा रुदः रोदनं मा कुरु॥ न माङ्योग इत्यडभावः॥ नः अस्माकं प्रियं चारुयथा दर्शयितुं अर्हसि यो ज्वोसि॥ आपगां गंगां तरीं नौकां तारयितुं ना

॥ अश्रुदूषितमैक्षत न्यमुखं जाह्नवीपयसि जानकीपतिः॥ कर्णधारपतिमर्णसस्तटे दुःखितं स करुणं समसान्त्वयत्॥ ५३॥ अब्रवीच्च॥
॥ गुह मा रुद यथा रुदश्चारुदर्शयितुमर्हसि प्रियं॥ नावमानय तरीं तु मापगां नावमानय गिरं कदापि नः॥ ५४॥ औत्तरंककयमेनि॥
॥ जसंस्त्यका नरं भवति किं तवचेतः॥ प्रातरं हयगुहापरतीरं भ्रातरं भरतवत्कैकयेतां॥ ५५॥ श्रीगणेशप्रसन्नः॥ राम॥

वं तरीं आनय॥ कदापि नोस्माकं गिरं वाचं न अवमानय मा अवगणय॥ रथोद्धता॥ ५४॥ औत्तरमिति॥ पुनः किमुवाच॥ हे गुह मे मम॥ औत्तरंकं इदं अनुजस
स्य भ्रातर्मैत्रीं कैकय जानीहि॥ यद्वा हे अनुज अवरवर्ण गुह मे सख्यं औत्तरंकं कयतरपण्यं स्मर॥ औत्तरस्तरपण्यं स्यादित्यमरः॥ तव चेतो जः करणं कारं तरं
भीतं किं भवति॥ प्रातः अपरतीरं गंगापारं अंहयगमय प्रापयेत्यर्थः॥ अस्मानिति शेषः॥ अंहये त्यहि गताविलस्य॥ इदित्वान्नुम्॥ प्रयोजकणिजंतः॥ भरतवत् त्वं भ्रा
तरं कैकयमन्ये॥ त्वमपि भरतवन्मम भ्रातेत्यर्थः॥ स्वागता॥ ५५॥ राम॥ ॥ राम॥ ॥ ५३॥

इहेति॥ हे गुह सखे सन् इह श्रृंगवेरे नंद॥ नोस्माकं गहनं वनं श्रयणीयं सेवनीयमस्तीति शेषः॥ इतो स्माकं त्वादेशात्वं मानिवर्तस्व इति नाकिं तु निवर्त
स्वेत्यर्थः॥ वृत इति वृतु वर्तन इत्यस्य लुङि मध्यमपुरुषैकवचनं॥ न माङ्योग इति अडभावः॥ द्युतादित्वात् द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदं॥ अहं च हि निश्रये
प्रतिवृत्य वनवासानंतरं प्रत्यागत्य अहं भवतां दंभरहितेन च भवता त्वया सह भवता भाग्यवता भरतेन च सह॥ राज्यपदं भजे हं यं सेवेयं॥ बंधुतां कृतान्यपि प्राभिवदशि

॥ इह नंद सखे गहनं गुह नः श्रयणीमितितेन हि मा नि वृतः॥ प्रतिवृत्य भजेयमहं भवता भवतो भरतेन च राज्यपदं॥ ५६॥ परंपार॥
॥ मस्मासु यातेषु नाविनाबाम भूभिश्च भूमिभिर्निवृत्तः॥ दशत्रीणि चैकं च वर्षाणि तावन्मदीक्षां प्रतीक्षस्व यावद्वै॥ ५७॥ राम॥ मुस्तं निवर्तेद

यिष्यामीति भावः॥ आर्यागीतिः॥ आर्यापूर्वार्धं यदि गुरुणैकेना निःन्वनयुक्तं॥ इतरत्तद्वन्निखिलं दलं यदीयमुदितेयमार्यागीतिरिति लक्षणात्॥ ५६॥
परंपारमिति॥ अस्मासु रामसीतालक्ष्मणेषु नावा तर्या परं पारं परपारं गंगाया इति शेषः॥ यातेषु प्राप्तेषु सत्सु आवां विना आवाभ्यां रहितस्त्वं पृथग्विनेति वै
कल्पिकी द्वितीया॥ भूमिभिश्च भूमिभिः किरातसेनाभिः सह निवृत्तः परावृत्तः सन् अहं यावन्निवर्ते आगमिष्ये॥ यावत्पुरे नि भविष्यदर्थे लट्॥ तावन्मदीक्षां प्र
तीक्षस्व मद्दर्शनप्रतीक्षणं कुर्वित्यर्थः॥ किमवधि प्रतीक्षा कर्तव्येति तत्राह॥ दशत्रीणि एकं च वर्षाणि चतुर्दशवर्षपर्यंतमित्यर्थः॥ भुजंगप्रयातं वृत्तं॥ ५७॥

श्रुत्वेति ॥ इति पूर्वोक्तं तद्रामवचः श्रुत्वा सविषादबाष्पः खेदाश्रुसहितः निषादराजः किरातपतिर्गुहः बभाण उवाच ॥ निषादश्चण्डालो गमन इति हकः ॥ कथं बभाणेत्याह ॥ चतुर्दशाब्दापगमे चतुर्दशवर्षातीते चेत्त्वां द्रक्ष्यामि त्वं चेन्नागमिष्यसि तदाहं अनकं अग्निं वेक्ष्यामि ॥ वह्निप्रवेशं करिष्यामीत्यर्थः ॥ उपजातिः ॥ ६८ ॥ आनाय्येति ॥ पटुकर्णधारैः दक्षनाविकैः नावं तरीं आनाय्य आनयनं कारयित्वा तान् जानकीरामलक्ष्मणान् आरोहयित्वा गुहः गंगां तारयति स्म तारयामासेत्यर्थः कर्णधारस्तु नाविका इत्यमरः ॥ ततः प्रदेशात् तस्मात् गंगातीरदेशात् गद्गदरुद्धकंठः बाष्पसन्नध्वनिकः गुहोऽपि श्रृंगवेरं स्वपुरं आगात् आययावित्यर्थः ॥ ॥

॥ श्रुत्वेति तद्रामवचो बभाण निषादराजः सविषादबाष्पः ॥ चतुर्दशाब्दापगमे न चेत्त्वां द्रक्ष्यामि वेक्ष्याम्यनकं तदेति ॥ ६८ ॥ आना ॥
॥ य्य नावं पटुकर्णधारामारोप्य तांस्तारयति स्म गंगां ॥ ततः प्रदेशादपि श्रृंगवेरमगाद्गुहो गद्गदरुद्धकंठः ॥ ६९ ॥ ततो भरद्वाजमु ॥
॥ निं प्रणम्य तत्प्रार्थितः सानुजजानिः सजानिः ॥ वन्याशनं प्रस्रवसाय रामो मुन्याश्रमे तां रजनीं निनाय ॥ ७० ॥ रामरामः ॥ ५९ ॥

इंद्रवज्रा ॥ ६९ ॥ तत इति ॥ ततो गुहः गमनानंतरं सानुजजानिः सावरजः सजानिः सभार्यः जायायानिङ् ॥ रामः भरद्वाजमुनिं भरद्वाजनामानं ऋषिं प्रणम्य भक्त्या नत्वा अग्रे जिगमिषुरिति शेषः ॥ तत्प्रार्थितः भरद्वाजप्रार्थितः सन् वन्याशनं वन्यैः फलमूलादिभिः अशनं भोजनं प्रस्रवशाय अभ्यवहार्य भोजनं कृत्वेत्यर्थः ॥ वन्याश्रमे वानप्रस्थ भरद्वाजाश्रमे तां रजनीं तद्दिनरात्रिं निनाय परिकल्पितवानित्यर्थः ॥ मुन्याश्रम इति वा पाठः ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥ भोजनमभ्यवहार अशनं प्रस्रवसानं जमनं जग्धिरिति हकः ॥ उपजातिः वृत्तं ॥ ७० ॥ श्रीगणेशप्रसन्न ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ५९ ॥ रामः ॥ ८६

प्रातरिति ॥ रामः प्रातरुषसि मुनींद्रं भरद्वाजं प्रणिपत्य नमस्कृत्य त्वा तच्छिष्यसंदर्शितया भरद्वाजशिष्यदर्शितया सरण्या मार्गेण गत्वा तृतीययामे तृतीयप्रहरे अनोकां नौरहितां यमस्वसारं यमभगिनीं यमुनां व्यतीयाय प्राप ॥ यमस्वसा पदेन यमुनाया अलंघ्यत्वमुक्तं ॥ सरणिः पद्धतिः पद्येत्यमरः ॥ यामप्रहरौ समाविति च ॥ उपजातिः ॥ ७१ ॥ यमुनातरणप्रकारमाह ॥ तृण्यामयमिति ॥ तृण्यामयं तृणसंघमयं ॥ पाशादित्वात् य्यन् कीचकदारुन्नलं कीचकाः वेणवः ॥ संरंध्रवेणूनां जलतारणानुपयुक्तित्वात् ॥ दारूणि काष्ठानि च नलानि बलानि यस्मिन्नेवविधं संघाटं संघट्टं अटनेनेति संघाटो जलप्लवः द्रोणीति यावत् ॥ तं विदेहपुत्रीं जानकीं आरो

॥ प्रातर्मुनींद्रं प्रणिपत्य रामस्तच्छिष्यसंदर्शितया सरण्या ॥ गत्वा व्यतीयाय तृतीययामे यमस्वसारं यमुनामनोकां ॥ ७१ ॥ तृण्यामयं की ॥
॥ चकदारुनलं संघट्टमारोप्य विदेहपुत्रीं ॥ उभावुभाभ्यामुडुपं नुदंतौ दोर्भ्यामनुभाभ्यामनुतेरतस्तौ ॥ ७२ ॥ ॥ रामः ॥ ॥

प्य आरोह्य उभाभ्यां द्वाभ्यां दोर्भ्यां हस्ताभ्यां उडुपं संघाटं नुदंतौ प्रेरयंतौ तौ उभौ रामलक्ष्मणौ उभाभ्यां दोर्भ्यां अनुतेरतुः यमुनां तारयामासतुरित्यर्थः ॥ ताविति द्विवचनेनैव द्वित्वप्रतीतौ उभाविति व्यर्थं ॥ तत्रायमर्थः ॥ उकार ईश्वरवाचकः ॥ ओ ईश्वरवद्भादी स्थिर्ययोस्तौ उभौ ॥ दुरीश्वर इत्येकाक्षरनिघंटः ॥ तृणानां संहतिस्तृण्येति त्रिकांडी ॥ वेणुमात्रे पि कीचक इति च ॥ काष्ठं दार्विति च ॥ संघाटमुडुपं कोल इति विश्वः ॥ उडुपं तु प्लवः कोल इत्यमरः ॥ तदुक्तं रामायणे ॥ ततः श्रियमिवाचिंत्यां रामो दाशरथिः प्रियां ॥ ईषत्सलज्जमानां तामध्यारोपयत प्लवं ॥ आरोप्य सीतां संघाटे संघाटं परिगृह्य तौ ॥ ततः अतरियय वुर्बीरौ तदा दशरथात्मजाविति ॥ उपजातिः ॥ ७२ ॥ ॥

उडुपेति॥ उडुपांकगता नक्षत्रपूर्वोत्संगगता उडुपाननाचंद्रवद्वदना॥ उडूनि नक्षत्राणि पाति पालयतीत्युडुपः नक्षत्रेशश्चंद्रः तद्वदाननं यस्याः सा॥ तारकाप्युडु वा स्त्रियामित्यमरः॥ सौरभवासितापगा या सौरभ्य सौगंध्य सुवासित यमुना जका॥ पद्मिनी जातित्वात्तस्या इति भावः॥ पद्मिनी लक्षणं तु॥ कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगंधिरित्यादि॥ ष्यक्सूर्यबिल्व पृ शब्दाद प्रत्ययः॥ सती साध्वी पतिव्रतेतियावत्॥

॥ उडुपांकगतोडुपाननो सोल्लसना सौरभवासितापगायाः॥ अभयं कुरु देवि नस्त्रयाणामिति तां सूर्यसुतां सतीव ॥

॥ वंदे॥ ७३॥ ॥ ५९॥ ॥ ५९॥

असोल्लसना आनकी हे देवि यमुने त्रयाणां नोऽस्माकं अभयं कुर्विति तां प्रसिद्धां सूर्यसुतां यमुनां ववंदे नमश्चकार॥ वसंततिलकमालिकावृत्तं॥ विषमे ससजा गुरू समे चेत्सभरायश्च वसंतमालिकास्यादिति लक्षणात्॥ ७३॥ राम्॥ ॥ ५९॥

तटमिति॥ ते त्रयो रामादयः तपनदुहितुः सूर्यकन्यायाः यमुनायाः अवाच्यं दक्षिणं तटं तीरं गत्वा॥ अवाच्यां दक्षिणस्यां दिशि भवं अवाच्यं॥ प्राच्यवाची प्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमा इत्यमरः॥ यद्वा अवाच्यनिर्दोषं तटं गत्वा श्यामनाम्नो वटस्य अधः स्थित्वा प्रहरं अहरंतं परिकल्पयंति स्म॥ यद्वा अहरंतारुण इत्येकपदं॥ तत्रायमन्वयः॥ श्यामनाम्नो वटस्याधः प्रहरं स्थित्वा अहरंतारुणे अन्हो तः अहरंतः तत् अहरंते सायंकाले अरुणे आरक्तवर्णे भगव

॥ तटं गत्वावाच्यं तपनदुहितुस्तत्र यां श्यामनाम्नो वटस्याधः स्थित्वा प्रहरमहरं वारुणे पश्चिमाद्रौ॥ पतत्सु स्वस्थ्याने भगवति क॥

॥ वैराग्य कौर्व्य प्रबंधसु प्रदोषे निर्दोषां वसतिमगमन्वामलुरुद्रूवंस्य॥ ७४॥ राम्॥ ५९॥ ॥ ५९॥

रू

ति उस्रयाथ्या तेउस्र रश्मौ सूर्ये पश्चिमाद्रौ पश्चिमसमुद्रे वीकरणे पतति सति अस्तंगते सतीत्यर्थः॥ ततः प्रदोषे संध्यावंदनानंतरं प्रदोषे रजनीमुखे जाते सति॥ आद्यं काव्यं रामायणं तस्य प्रकाशकर्तातस्य अत एव कविस्तस्य वामलूरुः स्वरस्य वामलूरुर्वल्मीकि स्तस्य निर्दोषा निःपापां वसतिं आश्रमं अगमन् प्रापुः॥ प्रदोषो रजनीमुखइत्यमरः॥ यद्वा प्रदोषइति समुद्र विशेषणं तत्र प्रकृष्टाः दोषाः नक्राः एकपापाः यस्मिन् तादृश इत्यर्थः॥ मेघविस्फूर्जितानामकं वृत्तं॥ रसर्त्वश्वैर्यम्नौ स्वरगुरुयुतौ मेघविस्फूर्जितास्यादिति लक्षणात्॥ ७४॥ श्रीगणेश प्रसन्न॥ ॥ ५९॥

कृतसंदिति॥ कृतिना कुशलेन व्रतिना अयाचितोपवासादिव्रतवता मुनिना मननशीलेन तपसा कृत्वा। च्यनिनाच्यनवतोलपोच्यनेनेत्यर्थः॥ एवं भतेन कवि
नावाल्मीकिना कृतसत्कृतयः रचितातिथ्यसत्काराः रामादयः रजनीं रात्रिं अतिवास्य लंघयित्वा॥ उषसि प्रातःकाले॥ परो रजसं अविक्रांतरजोगुणं
शुक्लमित्यर्थः॥ एषवाबसपरोरजा अहोवाच यएषनयतीत्युक्तं वेदे॥ कस्मादित्यात्सः॥ ताहृशं निजसंततिमूलं स्ववंशादिकारणं सूर्यं अनमन् नमश्च

विधिना

प्रातेना ॥ कृतसत्कृतयः कृतिनौ मुनिनाच्यनिनातपसा॥ रजनीमतिवास्य परो रजसं निजसंततिमूलमुषस्यनमत्॥७५॥ वाल्मी॥
॥ किनाथ प्रहितः प्रभाते वनानि पश्यन्वनिता समेतः॥ सौमित्रिणाधिज्यशरासनेन जगाम रामो दिशि दक्षिणस्यां॥७६॥

क्रुः॥ संततिर्गोत्रजननकुलानि त्यमरः॥ तोटकं वृत्तं॥ इह तोटकमंबुधिसैः प्रथि मितिलक्षणात्॥७५॥ वाल्मीकिनेति॥ अथानंतरं वाल्मीकिनाप्र
हितः प्रयुक्तः वनितासमेतः सीतायुक्तो रामः प्रभाते प्रातःकाले वनानि पश्यन्सन् अधिज्यशरासनेन सज्जधनुषा सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सह दक्षि
णस्यां दिशि जगाम दक्षिणां दिशं गच्छतिस्मा॥ उपजातिः॥७६॥ ॥राम॥ ॥५॥

गिरिमिति॥ अथ दक्षिणदिक्प्रस्थानानंतरं तस्यां दिशि॥ दशरथनंदनो रामः जनकाधिपनंदनया जानक्या सह चित्रकूटं चित्रकूटनामानं चित्रशिखरं त्यर्दिस
र्थः॥ गिरिं पर्वतं अवलोक्य दृष्ट्वा तं अधिरुरुक्षुः तिस्म आरोढुमिच्छतिस्म॥ अतिशयेसनद्दिलं॥ उप्रह्यः॥ चित्रकूटविशिना॥ विलोचपतटं दर्शनीयशिखरं॥ तट
कविनटप्रदेशे पुंडरीकहरिकेसरिसंकुलितं॥ पुंडरीकाः व्याघ्राः हरयो वानराः केसरिणः सिंहाः तैः कुलितं व्याप्तं॥ नरक्षुतरः क्षुभितं नर॥ वो मृगादयोनाः तेषां
नरोवेग स्तेन क्षुभितं आकुलितमित्यर्थः॥ कूटोस्त्री शिखरं श्टंगमित्ति॥ तरक्षुस्तमृगादन इति चामरः॥ नर्कुटकं वृत्तं॥ यदिभवतो नजौ भजजलागिति
॥ गिरिमथ चित्रकूटमवलोक्यखिलो क्यतटं तटक्रविपुंडरीकहरिकेसरिसंकुलितं॥ जनमधिरुरुक्षति स्मतरक्षुतरंक्षुभितं दशरथ॥
या ॥ नंदनो मिथिलाधिपनंदनौ॥७७॥ अग्रे च सौमित्रिरधिज्यधन्वा जतश्च सीतातरलायताक्षी॥ ततः सरामः स्वयमात्तचा॥
॥ पस्त्रयोप्यरुक्षन्निति चित्रकूटं॥७८॥ ॥राम॥ श्रीगणेशप्रसन्न॥ ॥५॥

नर्कुटकमिति लक्षणात्॥७७॥ आरोहणप्रकारमाह॥ अग्रेति॥ अधिज्यधन्वा चापः सौमित्रिर्लक्ष्मणः अग्रे पुरोगामी ततश्च लक्ष्मणपश्चाद्भागे तरलायताक्षी
चंचलविस्तृतनेत्रा सीता॥ ततश्च सीतापश्चाद्भागे स्वयं आत्तचापो धनुर्धरो रामः इति अनया रीत्या त्रयः रामादयः॥ चित्रकूटं अवरुक्षन् आरुरुहुरित्यर्थः॥
रुहबीजजन्मनि प्रादुर्भावे च इत्यस्मात् लुङि रूपं॥ शलइगुपधेनिटक्सः॥ होढ इति ढत्वं॥ षढोः कः सीति कत्वं॥ इंद्रवज्रा वृत्तं॥७८॥ राम॥ ५॥

मनोरममिति॥ गिरेश्चित्रकूटस्य शृंगे शिखरे मनोरमं महीतलं सुंदरं भूतलं समवलोक्य सम्यग्दृष्ट्वा तत्र कनीयसा कनिष्ठेन लक्ष्मणेन॥ युवाल्य

याकनन्यजरस्यामितिकनूरचितपर्णशालालयः कृतोटजगृहः॥ जनकनंदनासंयुतो जानकीसहितो रघुनंदनो रामः प्रियंकरणाः अ

प्रियं प्रियं कुर्वस्तनेनेति प्रियंकरणाः आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु च्विति करणेष्वखुनूः प्रियकर्तारो ये ता सद्द्विजजनास्तेषां प्रि

॥ मनोरमं महीतलं समवलोक्य शृंगे गिरेर्गरीयसि कनीयसा रचितपर्णशालयः॥ उवास रघुनंदनो जनकनंदनासंयुतः प्रि॥

॥ यंकरण तापसद्विजः जनप्रियं भावुकः॥ ७९॥ इति श्रीसकलस्वप्नाकलितरघुनाथदत्तवरप्रसादसद्धजसारस्वतश्री॥

॥ शाकल्यपदांकमाध्यवस्थ्यातनयकविमल्लशाकल्यमल्लविरचिते उदारराघवमहाकाव्ये षष्ठः सर्गः॥ ८०॥ राम्॥ ॥

यकर्ता कर्तरि क्रुचः रिवष्णुच् खुक आविति खुकञ्॥ तादृशः सन्॥ उवास वसति स्म॥ षष्ठ्यन्तं जसो जसयत्का वसुभ्यहृयति श्व्य एधि श्री गुरुरिति लक्षणात्॥ ७९॥ वासिष्ठान्वयसंभवेन कृतिना विद्वन्मल्लादेवकेनोराद्विनराघवस्य रचितो टीकासतां प्रीतये॥ विद्वच्छ्रीकमलाकरात्मजकृते नोदारपृष्टे नयातस्यां जूपगतः समाप्तिममुलः सर्गोऽहि षष्ठो मद्धः॥ ५॥ श्रीचिंतामणि प्रसन्न॥ राम॥

२२

उदाररराघवकाव्ये षष्ठः सर्गः समाप्तः

DR BHAU DAJI डाक्टर भाऊदाजीइत्यास्यस्मारकम् MEMORIAL

१०

॥ अथोदाररराघवकाव्यस्य सप्तमसर्गः प्रारभ्यते ॥

DR BHAU DAJI डाक्टर भाऊदाजीइत्यास्यस्मारकम् MEMORIAL

श्रीगणेशाय नमः ॥ चित्रकूटमाश्रितिपातिरामे पुत्रशोकविधुरो धरणीन्द्रः ॥ नंदनस्य वनधातिमवैतुं स्यंदनस्य परिरतिमवांछीद्दा ॥१॥ पंचमेऽह्नि विनिवृत्य सुमंत्रः प्राविशत्पुरमदृश्यतयोध्यां ॥ रामलक्ष्मणविनिर्ग
मदृशां छायामिव द्युमणिचंद्रविहीनां ॥२॥ राजहंसरहितामिव वापीं रत्नदीपरहितामिव शालां ॥ स्वर्णदीमिव सुराद्विपशून्यां वीतकोकिलमृकामिव वन्यां ॥३॥ हान्नेहैर्विनाविन्ना तुरंगमस्तवं हित समस्तगजेंद्रां ॥ प
आपणेषु पतिहीनपदार्थां अंगनेषु विगताभकसौधां ॥४॥ रंगवाद्यरहितां गणरथ्यां धूमरवधूसुरवधूं तां ॥ कुसुमसंज्ञरसमृग्गुल्ले धूपामंदिरां तमहामानिनीयां ॥५॥ देहलीषु हिताह्वरवसूनां दर्शनं दिवे
न गृहमर्त्तमानां ॥ वीतरागवनिताकरतालस्यक नलस्मदमतमकरां ॥६॥ कुलन्कोकांगता शोभां नागराणामपि विशीर्ण्यसर्लज्जः ॥ नकृष्णितोहितवाभिजदृष्टिं राजवर्त्मनि जगाम सुमंत्रः ॥७॥ त्वं रथेन
रघुनाथ प्रमत्ते धीः सारथे नुविहाय तमागाः ॥ दृष्टुं यातिपौरजना जेनो चेद्दृशसुमंत्रः ॥८॥ मंदिरं पुनरुपगम्य स्यंदनं तु बहिरेवानिधाय ॥ मंदुरार्पितहयो नरनाथं तद्गृहं तम्भुच भीरिवसुमागात् ॥९॥
अंतरेव्यरुदितं सुदतीनां आन्वकर्णदयरोधयधुनां ॥ मन्युपाशमुपगम्य विसंज्ञं तं नृपार्थिवमवंदत सूतः ॥१०॥ त्वमकलसुपगम्य विषण्ण स्थापि लीनिवकृ सौम्यविषण्णाः राममातरमथ दृतनीरूचामिनैः
पृथग्विहाय द्रौति ॥११॥ स्वामिनं च मुपविश्य समीपे वीजयं त्वाधिपाते जनेन ॥ मंदमभ्यधित कोशलपुत्री मागां पृणं रघुपतेर्जनाधित्री ॥१२॥ निर्गतानगतरुत्वक्षिन्ने वतत्सुकाममयमोहकृष्णितः ॥
निर्गतोपि रामयत्नथवोपं हार द्वारमागमित्वरयेष ॥१३॥ स्यंदनेन रघुनंदनमुद्दीयमानमयमवभवतैव ॥ रामराम रमणीयगुणाब्धे राघवेः कचलसीतिवृत्त ॥१४॥ हा रसीमनि लुप्तनमल्यायां आन
यन्नमिवेहलाममसौधां ॥ मेचके चापिनिपत्यरुदंत्योम्नान्वतमुदृ र रससात्वतं ॥१५॥ तमभवमनु [illegible] क्षितिताद्धाजेस्तौम्यविनं वभ्रुणोत ॥ रोदिति स्वसितिनस्वपिती दृष्टे हितुं न चानिंदियचेष्टः ॥
अससांबद्१ ॥१६॥ क्वासि वत्स रघुनंदनरामे त्येकराघवदातिजातानांबोधः ॥ अन्नमागदतिकोक्यादि तेनाघवेण कृतमागदृहेति ॥१७॥ तन्मतः पमतति लुक्यातिमणोत्तमेव पुनरभ्याधितातेजमतः पातिनवोकजनस्य चलमम
प्यमिद्धातिविसंज्ञः ॥१८॥ रामनामपदिकाव्याभिधानं कृत रामइतिमार्गतिदिग्भु ॥ तं च राम इतिमध्यवादिव्यःमसमोत्स्यलवयोष्मभाणिष्यत् ॥१९॥ तान्त्रिरास्यमयचवसनं चनस्याहतनस्तवलिताग दृदकंठः ॥ तं बुधो धायि पुरंध्रु च
दृश्वमिंत्स जानिद्दमुवान्सुमंत्रः ॥२०॥ रामराम रमणीजनेकामन्मथ तोमिरसकाल्यामिनाम ॥ रामणीयकनिधे गुणधामन्नश्रीतिधामभव राजललाम ॥२१॥ सारथेकथनकृत्रकुमारी साजनीजनकन्द्कुमारी ॥ सा सवः किमुपसेतिवनांते रातिवात तपनातपतापाः ॥२२॥ रामराम वदतीति सुमंत्रं कासिराम वदमामितिरताः ॥ उक्तितः स्त्री
यतमध्यातिपण्णाः सप्नकंवममणाद्गत धैर्याः ॥२३॥ अ घाप्यसमम हःसहजाने निर्गतस्य नगराबहिरेणां ॥
धनमुनमगुणस्वविराज्ञामेसानुजस्यमुनिवेषधरस्य ॥२४॥ कूह्विदसनमखिलंपथुकानां कानना मिवकांतिभजंतः ॥ लांबमाबनसुमंत्रकथंवाकेश्वसीचजनकेहमानिदोहा ॥२५॥ पञ्चतीतिप्राथिवीपुजितः पौरजानपद

२

वं चन पूर्वं ॥ अ[illegible]र्धरात्रे समये स्थपार्श्वं यानमाहविरतं च वाहसं ॥ २६ ॥ श्रृंगवेरनगराधिपसंगं तस्य स्थहदि मंथकदानं ॥ पत्तनाय पुनरागमनार्थं प्रार्थतामकथयन्न गुहस्य ॥ २७ ॥ इंगुदीलकृतले स्वजन्या राघवस्य शयनं
सहदेव्या ॥ नातिदूरतकमूलनिवासं लक्ष्मणस्य च गुहस्य च चक्रौ ॥ २८ ॥ आमनोचितपणपद्भूत्राण्या [illegible] तस्य रथधुर्य समीपे ॥ अश्ववोधमवनीश्वर[illegible] चिंताधिकलस्य निद्रिजागरमस्मार ॥ २९ ॥ जानकी
पृथ्वसिंचाहि करुस्तान पर्वमखिलं कथयित्वा ॥ राम लक्ष्मणपरस्परबंधो नीवधिदारुण कथान्वितदारथा ॥ ३० ॥ नउजनाम्नहनजातिजनानां कंहिताविकरुणान्पुरे कुसुनु ॥ नश्रुतः किमिह तत्र्यनिकस्ने नीगिरे
मितिकरोद्भसुमंत्रः ॥ ३१ ॥ सारथी कृतिसीध जनानां यो बिता रुदितघोषउदस्थात् ॥ यास्तरामजाटिलो सिवनांतेव[illegible]सी[illegible] ककदेहु मनेयुः ॥ ३२ ॥ कुन तोयममापित्ता विन्नाय बुत्तेतः [illegible] किमकरोत्स तपस्वी ॥ लक्ष्मणः मे
कथमभूत्कथमासीन्मैथिली तिम पातिसमपृच्छत् ॥ ३३ ॥ सोऽप्यधात्करुणतापसवेषौ वीक्ष्य तौ जनकजा भयभूता ॥ ताड्यं स्यथा[illegible]तायदरोदीन्नेनभः स्फुटतीति वधीति च धौः ॥ ३४ ॥ आननं तु विनिवेस करास्या
माघ्रातिरारथं जनकं च ॥ आक्रंपमेनुहरताधवतातौ राघवेण समबोधि मुहूर्तात् ॥ ३५ ॥ मेक्ष्यतामतम[illegible] औषमयौ मं कुमेहत गुहः सिरासिंधौ ॥ दद्भुवमधुपाति स्वयमस्मात् एवसमबोधि पदातीन् ॥ ३६ ॥ मां प्रवो
ध्यपादि रभ्यसुमंत्र त्वं प्रयाहि पितुरेव समीपं ॥ जाह्नवीमतरत समवतरीतु नाविमानयगुहेत्याविशषन्तौ ॥ ३७ ॥ मामवेक्ष्य वतरोमभद्धो सांत्वयप्रणमतो मम वाचा ॥ आगताय भरताय च राज्यं दत्तमात्रिणदतीरयसर्वाहू ॥
३८ ॥ क्षमां प्रं[illegible] सुभरतः पित[illegible] दत्तांशासितु सफल महति राज्यं ॥ लक्ष्मणावरजानि भरतोपि प्रेमभक्ति विनयान्वित तोतु ॥ ३९ ॥ केकयीमनमभार्यसुमित्रामप्यनंसिषम वंदिषि चाबां ॥ तं वशिष्ठ माभियादगरिष्टं मंत्रिणा
मकृमिंचांजलिबंधं ॥ ४० ॥ याहिसज्जयत्रागांमयोध्यां मिचासाय मुपयाहि सुमंत्र ॥ इत्युदीर्यपरिरभ्य पुनर्मां प्राहिणोति मिहाघसमागां ॥ ४१ ॥ मदृथ्ये चलति जांधिक धुर्ये कर्णधारपति रथ्यनावा ॥ तावये त्रिपथ
गां सरितं तां तुस्वालुयाश्च मुनयो दिनपेयुः ॥ ४२ ॥ दक्षिणां दिशमुपेत्यातिरामो दंडकावनमभीति करिष्यन् ॥ नकृते स्वकुविलप्यनरेंद्रस्वाख्यमेवभजमात्रा च चिंतीः ॥ ४३ ॥ इत्युदीरयति राजविसृष्टो निर्गते च मिल
यायसुमंत्रे ॥ दृष्ट्वा[illegible]वक्त्रयनेऽचनिपत्य श्वासमात्रविधता सुरभूत्स ॥ ४४ ॥ अर्धरात्रसमये स राजा राघवं हृदि विभर्ति यावविवेल्य ॥ विद्रितासु वनितासु रता रीरं निर्गता सु रघिमं च समुंच दा ॥ ४५ ॥ प्रत्युषस्यविनि
द्रालितनेत्रं वीक्ष्य तं शयनतिश्चलगात्रं ॥ योपितो प्रतिदितिप्रदिमनेषु हाहतास्म इति चुकुशुरुच्चैः ॥ ४६ ॥ केकयीवदनसादितहस्ताः कान्विदाहतकुचा करकुस्ताः ॥ प्रथमानइवमंदिरघातैरध्यनादिधिरपालिव
सोधः ॥ ४७ ॥ संभ्रमात्मकृतपः क्षितिदेवानामसंपसहितस्य च वाशिष्ठः ॥ मंत्रिणश्च वसजयते सुमंत्राः साश्रवः समभिलंतसभायां ॥ ४८ ॥ तेभिचार्य तिरश्चैतराहोभस्मसा तू कृति रिहतिकृयाहे ॥ गंधतैलपरिरंधित
मंगं व्याक्षिपंतमणिमंदिरमध्ये ॥ ४९ ॥ आतपातिभरतंत्वरपेतिप्रेषयन्प्रणिधिवर्गममात्याः ॥ सो विसवसुरवधाम युधाजिद्धामराजगृहनामजगाम ॥ ५० ॥ तैर्यथाकथनधावितधीर्यैः प्रैर्यनाकुलमुपागमनाय ॥ आर्यके
ग नजननीजनयित्रा[illegible] स्वैर्युधाजिदमरतः स्वयवीयान् ॥ ५१ ॥ आतिनायरथमस्य युधाजित्कातरौ तमधिरुह्य तरैतौ ॥ तावुभौ विविदतुस्तमुदंतं नेतरौ विविदतु रार्यकमुख्याः ॥ ५२ ॥ (प्राप्य पंचापि दहोमिरयोध्यां)

९२

दलैति ॥ पंचभिरहोभिर्दिवसैः अयोध्यां प्रेक्ष्य प्राप्य हतमुदं शब्दानंदं यथा भवति तथा रघुपतेः रामस्य निर्गमं वनप्रयाणं च ज्ञो दत्त्रारथस्य स्वर्गमिमं रणं ताद्दशां तद्वाभिक्षिप्तावाग्नि [illegible] दंतं दशाननं शृण्वता आ
कर्णयता भरतेन रुरुदे अश्रु मुमुचे ॥ अभिर्महत्यावानकः [illegible] ॥ ५३ ॥ क्रोधाकिं वशिष्ठो गुरुः सात्सु नयनस्य तस्य भरतस्य क्रोधं बोध करुदितावि कैकयीवचनेन जानमिति क्रोधः रामू
वनप्रयाणे नक्रो[illegible]कः पितृमरणम कृदि विविधि भावः ॥ नागिनिरस्य [illegible] मातुष्वे [illegible] सारे सारमार्गणानि [illegible] अश्ववेपि नरस्वतात पद्यतिस्मणि
मंदिरं नीत्वा ताद्दशां [illegible] आश्रमरना [illegible] दुर्शयामास ॥ ५४ ॥ तमिति ॥ [illegible] आर्छन्नाम [illegible] मूल [illegible] आनरः ॥ [illegible] नवानुस्व
स्वः स्वनूप्रिलला [illegible] ॥ [illegible] समाया [illegible] आधिमिव सम्पय ॥ ५५ ॥ किं [illegible] सिपुरुवशिष्ठ [illegible] कृिंनो
प्राप्य [illegible] पंचभिरहोभिर्यो [illegible] हतमुदं [illegible] ॥ [illegible] स्वर्गमं [illegible] ॥ ५६ ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ [illegible] नपरवृ [illegible] पीनीलि
दैहिकमनुष्य चकार ॥ ५७ ॥ [illegible] सारस [illegible] जलेरोधु [illegible] स्यौ
[illegible] ॥ के [illegible] निरसन
[illegible] ॥ संलाप [illegible] ॥ ५६ ॥ [illegible] ॥ [illegible]
पतिंरा जामं सारस जले सर [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] भवे [illegible]
र आविलपर ॥ अमुष्य [illegible] सरस [illegible] और्ध्वदेहिकं च कार ॥ [illegible] ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीरामचंद्र ॥

३

यो

अगाधि श्चेति॥ चित्रकूटं तदा हित्वा भरतं अयोध्यां अगाधि सैव ब्राह्मणीं [illegible] रामद्दर्शनापेक्षया अभिलक्ष्य संदेशो [illegible]: आत्तमात्रगुरु नागर बंधुः भ्राता: सहृदोहीता: मातरः कौसल्या दयः गुरुर्वशिष्ठ:
नागरा: नगरसंबंधिनो जना: बंधुः शत्रुघ्नः [illegible] येन स भ्रातृ [illegible] ॥ द्वि मासिं धुं गंगां गुहनावा अतरत् तीर्णः ॥५८॥ चित्रकूटं गिरिं ॥ चित्रकूटं गिरिं उपगम्य प्राप्य भरतः स रामं
स आश्रि चीरिणं वल्कलिनं जटिलं अलघुतरं रामं [illegible] ॥ दर्शनान्तेन रदंडवत् [illegible] गत्वोपि पपात तेन मस्तकं [illegible] तत्र श्च लोकः तं ना [illegible] साश्चर्य साश्च [illegible] लोकः तत्र अपश्यत ॥ राजपुत्र
ण रामेण राजदाव [illegible] भारणं [illegible] ॥५९॥ अध्यया [illegible] ॥ अयोध्या अधिकाधअवनी [illegible] भरतः व्याहृत उक्तवान् तत्र रामः हे भरत [illegible] मयाज्ञया पित
द्दत्तां महीं त्वं भरस्व पालयेति भरतं बभाषे ॥ व्याहारमुक्तिर्लपितमित्यमरः ॥६०॥ पादुकेति ॥ तं तवमहीं [illegible] पादुके [illegible] दिशांदे हि ॥ अ
अगाधि स्मनगरं चित्रकूटं [illegible] प्रेक्षका दैन्यः ॥ आत्तमात्रगुरुनागरबंधुर्द्विमासिं धुमतरत् गुहनावा ॥५८॥ चित्रकूटमुप [illegible] गम्य स रामं चीरिणं जटिलं मैक्षत रामं ॥
दंडवत्प्रणिपपात सशोकः तं स विस्मयमलोकत लोकः ॥५९॥ अध्ययोध्यामवनीमिव नीलां व्याहृतोपि भरतः स च रामः [illegible] भरस्व भरतेति बभाषे ॥६०॥
पादुके दिश चतुर्दशवर्षाण्याहिंसु [illegible] भरतः [illegible] ॥६१॥ [illegible] नंदिग्रामवासि [illegible] ॥
मोक्षपां [illegible] ॥६२॥
थपादुका ॥ पादुरूपानदित्यमरः ॥ [illegible] भरतः पादुके [illegible] आदात् अग्रहीत् ॥ इति जातेऽस्मिन् सति स्वादा
कारात् पुष्पवृष्टिः अनयो रामभरतयोरुपरि अपतत् ॥ पपात ॥ उभयोर्देवा [illegible] देवैः पुष्पवृष्टिः कृतेति भावः ॥६१॥ [illegible] शोषः ॥ [illegible] धरे ॥ चीरि
णि वल्कलानि [illegible] फलानि [illegible] ॥ [illegible] भावः [illegible] अग्निप्रवेशं करिष्य
मीत्युक्तवान् भरतः रामं अभ्यगात् नगाम ॥ [illegible] परिवृत्तामित्यमरः ॥६२॥ एतद्वर्ये [illegible] नगरायां [illegible] ततस्तं तत्र
^तं तथेति भरतं च गुहं चेति ततश्च लक्ष्मणेन सह [illegible] लंकेत्यादि ॥

तस्मिन् ॥ [illegible] सर्वं [illegible] गुरुः [illegible] रामः [illegible] नागरवर्गः [illegible] सुहृदः मातरः कौसल्याद्याः सखायो मित्राणि
नागराः पौराः बंधुः शत्रुघ्नः [illegible] ॥ [illegible] ॥६३॥ [illegible] रामाय [illegible]
यो
[illegible] भरतः [illegible] रामाय [illegible]
गिरिवरः [illegible] ^रतः निर्गतः [illegible] नगरस्य [illegible] पुनरभिगत [illegible]
तिजातारोकः [illegible] लक्ष्मणेन सह [illegible] रुदस्य [illegible]
प्र. तं तथे०६४ लक्ष्मणेन सह [illegible] विजिगीषुः [illegible] तं तथेति भरतं च गुहं च [illegible]
मातृसाक्षिनागरवर्गं [illegible] रामः ॥६४॥ [illegible] भरतः [illegible] ॥६५॥
चंड [illegible] सरामः ॥ [illegible] ॥६६॥ चित्रकूटं [illegible] भ्रातुः [illegible] नानेय
देहं [illegible] ॥६७॥
[illegible] रामः [illegible]
मिथुनं दंड [illegible] ॥ [illegible] यथा चंद्रमा
[illegible] ॥६८॥ [illegible] सरामः
आरुद्ध [illegible] ॥६७॥

वेधस इति ।। अनेनैवं [illegible] अग्निमि [illegible] अर्कस्त्व [illegible] नाद्दत्तां [illegible] सुवर्ण [illegible] अनन्त [illegible] सराभो
गच्छमि इति [illegible] ।। [illegible] ।। [illegible] कृताञ्जलि [illegible]
[illegible] अथ [illegible] अभी [illegible] मुनिमि [illegible] ।। [illegible]
पुरादि [illegible] ।। [illegible] ।। अथ [illegible] आत्मे [illegible] रामा [illegible]
स पादनै [illegible] सत्य [illegible] सानुराग [illegible] रामा [illegible] छला
वेधसः [illegible] ।। राम [illegible] ।। [illegible] ।।
[illegible] ।। [illegible] ।। ७० ।।
जानती [illegible] मंदिर में नीता ।। ७१ ।।
[illegible] पोतानि [illegible] स्वामि [illegible] रभ्ध
ततो जनं [illegible] ।। आदि [illegible] ।। [illegible] आशित [illegible]
[illegible] ।। ७० ।। [illegible] सती [illegible]
[illegible] ।। [illegible] सज्ज [illegible]
[illegible] श्रीः [illegible] ।। ७१ ।।

अथ [illegible] इति ।

अंगरा [illegible] ।। [illegible] सीता [illegible]
[illegible] सीता [illegible]
[illegible] ।। [illegible]
[illegible] सीता
[illegible] शांतिपागं
[illegible] सीतां ।।
[illegible] ।। ७२ ।।
[illegible] सीता ।। ७३ ।।
[illegible] ।। [illegible]
त्येग [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।। ७४ ।।

वल्कलेऽपि ॥ [illegible] ॥७६॥ [illegible] ॥७७॥ [illegible]

[illegible] ॥७८॥ [illegible] ॥८०॥ [illegible] ॥८१॥

श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः

[illegible] ॥८२॥ [illegible] ॥८३॥ [illegible]

[illegible] ॥८४॥ [illegible] ॥८५॥ [illegible]

[illegible] ॥८६॥

श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः

[illegible]

विशेष: [illegible]

[illegible]

वैर: [illegible]

[illegible]

उत्तरदत्तपत्रबाहिर्मिपुस्तकान्तरेपाठ: स एवकपुस्तकेऽस्तीति ॥ [illegible]

बाहुसकलपत्रपार्श्वलिखितपुस्तकान्तरेपाठ: स एव पुस्तकेऽस्तीति ॥

ताडितांघीतिह्रि।। तरुगंडशैलाश्मभिः वृक्षैर्गिरिभिश्च तरुकुलोपलैश्च ताडितोपि घातितोपि खरस्वरूपिणो [illegible] ताडितोपि [illegible] नाशाक्षिप गार्भ आलताडनटाभिज्ञकपालः शिलिन्दं मर्यादिकस्यापि

न्कर रोदितिदंश्या [illegible] सुखरदरविसंज्ञाप्यारण्यभोस्यात्तथा आरनाट भाकृपा स्याद्रव पर। कपालो [illegible] लमरः।।१९।। नाभुधांबि।। आयुधांपल्लशाखाशवमुखा असंख्य शस्त्रपाषाणाजाविनम मर्मस्थलोपि तनमम

रीकि अतिद्यायतन आलागत कुंनिकु सि [illegible] विनाश्यो मरणकर्मकत्रभावारेण [illegible] नासिपद्धी भुजिभि पाल रामचन्द्र [illegible] सालि [illegible] जगाद अथोत्तर।।१०।। साधुजहाति

क्रिमुखाकृत्याह।। हस्युणरवनवाद्यु [illegible] गुणाक ल्लोमलता जनस्य आधिरातु [illegible] जीव समाण [illegible] विशेषसमाणस्य तव्यानिवनमनं कृ भंकनामीत्याह।। [illegible] जनपुष्पः [illegible] भिमासि सदारी

रस्यमनुमुर्मध्ये पुण्यलोकगतिः पुण्यलोकस्यात्तिः पुरा असंगीति भविष्य [illegible] अगा [illegible] ।।१०७।। [illegible] ।। अभ्रवाद्यवादि [illegible] भविनं [illegible] पर्वतस्यक [illegible] अथानं

नीली खर [illegible] अविस्वर [illegible] विराध [illegible] गुरु तर [illegible] संधान [illegible] अंग भूती [illegible] इति चामरः।।१०२।। कालेति।। का

[illegible]

याक्षिकाद्दषदुलूखलश्रूर्पस्फ्याग्निहोत्रहवणीमुशलाद्यैः
कृतैतमविधयाविधिप्रवैसानमंतुमिह नु चेत हतो ॥११९॥

[illegible]

भिन्नपत्रविभिथ
कार्थेःपाठः
सांधेचार
णीदिः ॥

[illegible]

कुर्दुकं
प्राप्ति

[illegible]

केवलमपि दिवसानां त्रिलयः संश्रयः हृदोवि सीतेअस्य तुले महिमा अनुभावविशेषः महनीयः पुन्यः सकलस्य वाङ्मनसयोर्विषयो गोचरः स्याद् भवेत् न कस्यापीत्यर्थः॥ वाङ्मनसमोरि
(भ्यन्तरे) [illegible] नियतम्॥१२४॥ इतीति॥ आदाकाशेनामे [illegible] सीता [illegible] तपोवनं इति [illegible] सा कथयतीति [illegible] अथ मुनि [illegible] भुजाभिः कृत्वा तं रामं [illegible] आदरणु
[illegible] गृहं नीत्वा [illegible] सद्वृत्तस [illegible] मनः [illegible] वाक्यतः [illegible] कृत्वा [illegible] अनेकधी [illegible] काले
तत्परा॥१२५॥ [illegible] प्रातः [illegible] आवकनिः [illegible] गच्छत इति [illegible] भावे [illegible] पाकिन [illegible] राघ
[illegible] वसत [illegible] इति [illegible] सावन [illegible] सहितः [illegible] सरयूपातिः [illegible] आदि [illegible] अथा [illegible] जगाम॥ [illegible]

इति श्री [illegible] कालिदास [illegible] उदार राघवे महाकाव्ये
सप्तमः सर्गः॥७॥

[illegible] मालिनीवृत्तं॥ [illegible] मालिनी [illegible] लक्षणात्॥१२६॥ [illegible] राघव [illegible]
[illegible] कमलाकरा॥ [illegible] सर्ग एव [illegible] समाप्तिकलन॥७॥ श्रीः॥
शके १७८४ दुंदुभिनामाब्दे [illegible] इदं पुस्तकं॥

अथोदार राघव काव्ये ऽष्टमः सर्ग आरभ्यते

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

श्रीरामं वंदे॥ स तत इति ततः पंचवटीप्राप्त्यनंतरं स रघुपतनुः रामः स्वकनीयसा स्वानुजेन लक्ष्मणेन विपिनांते वनमध्ये पंचवटीस्थाने विशालां
विस्तीर्णां पर्णशालां उटजं विरचय्य कारयित्वा इल्वलहंतुः अगस्त्यस्य आश्रमस्य नातिदूरे समीप एव विहरन् सन् क्रीडन् सन् उवास वस
तिस्मेत्यर्थः॥ अस्मिन् सर्गे औपच्छंदसिकं वृत्तं॥ पर्यंते यौ तथैव शेषमौपच्छंदसिकं सुधीभिरुक्तमिति लक्षणात्॥ १॥ अवलोकयितुमिति
अथ वैखानससिद्धवालखिल्याः वैखानसा वैखानसव्रतिनः सिद्धास्तपःसिद्धाः वालखिल्याः पार्वतीविवाहे तद्दर्शनाविक्षिप्तचेतसोत्र

स ततः स्वकनीयसा विशालां विपिनांते विरचय्य पर्णशालां॥ न्यवसत्तनुरुवासनातिदूरे विहरन्निल्वलहंतुराश्रमस्य॥ १॥
अवलोकयितुं तमभ्यगच्छन् अथ वैखानससिद्धवालखिल्याः॥ सकृतांजलिराहृतार्घ्यपाद्यः सदकार्षीदतिहर्षिणो महर्षीन्॥ २॥

क्षणेंगुष्ठमर्दितवीर्यजाः तं रामम् अवलोकयितुं अभ्यगच्छन् अभिजग्मुः कृतांजलिः आहृतार्घ्यपाद्यः आनीतं अर्घार्हं पादप्रक्षालनार्हं जलं ये
नेताहृशाः स रामः अतिहर्षिणः महासंतोषयुक्तान् महर्षीन् सदकार्षीत् सत्कारयामास॥ पूजितवानित्यर्थः॥ २॥

॥मुनयइति॥मुनयोमननशीलाः परिवामुमुक्षवोमुक्तीच्छवोवाविनयोदग्रंविनयप्रधानंअमुंरामंयदाभ्यगच्छन् अभिमुखमागताः सहितैः ऋजितैः सहितैः साभीष्टैर्मुन्यादिभिः कृत्वासचरामः अनवद्यानिर्दोषामात्मविद्यांब्रह्मविद्यांअनुभावयांचकार ते अनुभवंतिस्म अयमनुभावयामासेत्यर्थः॥यद्वासह तैरिति पाठः॥तत्रतैःसह आत्मविद्यामनुभावयांचकारआत्मज्ञानंभावयामासेत्यर्थः॥३॥ इतिहासेति॥इतिहासःपु

मुनयोयदिवामुमुक्षवोवाविनयोदग्रममुंयदाभ्यगच्छन्॥सहितैःसहितैःसचात्मविद्यामनवद्यामनुभावयांचकार॥३॥
इतिहासपुराणतर्कतंत्रश्रुतिमंत्रागमशब्दशास्त्रवेत्ता॥सतपस्विषुयत्रयस्यगोष्ठीप्रियतातत्रत[illegible]थातमप्यताप्रीत्॥४॥

रावृत्तं वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरेचत्वरे शिवः इत्यादि पुराणानि पंचलक्षणानिसर्गश्चप्रतिसर्गश्चेत्यादीनि तर्कतंत्रंअन्वीक्षिकी गोतमप्रणीताश्रुतयोवेदाः मंत्राउपवेदाः धनुर्वेदादयः॥आगमाः शैववैष्णवादिमंत्रशास्त्राणि शब्दशास्त्रंव्याकरणं तेषां वेत्ताविद्वान् सरामः तपस्विषु तापसेषुमध्ये अस्मायामधीतिविनिः॥यत्रयेषु इतिहासादिषुयस्यतपस्विनोगोष्ठीप्रियतातत्रतेषुमध्येतयातमोपितेष्वमपि अताप्रीत् प्रीणयतिस्म॥तप्रीणनेइत्यस्यलुङि॥४॥

दनुजांतकरमिति॥दानवराक्षसनाशकं धनुश्चापंदधानं भसितंभस्मतस्यउद्धूलनंअंगरागस्तेनभासमानः शोभमानोदेहः शरीरंयस्यतं जटिलंजटाधरंतादृशंतंराममवेक्ष्यदृष्ट्वामुनयोजातहर्षाः संतोमुग्धचंद्रचूडं बालचंद्रमौलिंशिवंअमंसतजज्ञुः॥शिवोप्येतादृशोभवति॥५॥चरमेति॥चरमप्रहरेरात्रिपश्चिमयामेब्राह्मेमुहूर्तेसदाप्रबुद्धः नित्यंजाग्रत् परमात्मनः शिवस्यप्रणिधानंचिंतनंतेनशुद्धंचेतोयस्यसः॥ब्राह्मेमुहूर्तेचोत्थाय

दनुजांतकरंधनुर्दधानंभसितोद्धूलनभासमानदेहं॥जटिलंतमवेक्ष्यजातहर्षामुनयोमंसतमुग्धचंद्रचूडं॥५॥
चरमप्रहरेसदाप्रबुद्धःपरमात्मप्रणिधानशुद्धचेताः॥उटजादुषसिप्रयायगंगामनघोस्नादघमर्षणंजपित्वा॥६॥

चिंतयेदात्मनोहितमितिस्मरणात्॥तादृशोरामः उटजात् पर्णशालायाः सकाशात् उषसि प्रातःकाले गंगांप्रयायगत्वाअघमर्षणंभावरत्तदेवताकंसूक्तंजपित्वा अनघोनिष्पापः सन् अस्नात् ममज्जप्रातःस्नानंचकारेत्यर्थः॥

॥अनुजेति॥ अनुज्ञोपनतां त्वचं वल्कलं वसित्वा परिधाय विहिताचांतिः कृताचमनः॥ वस्त्रधारणानंतरमाचमनस्य विहितत्वात्॥ वासोपि परिधायचे
त्युक्तत्वात् स्मृतौ॥ रामः पूर्वसंध्यां प्रातःसंध्यां उपास्त उपासामास॥ सुरान् देवान् ऋषीन् पितॄन् अभितर्प्य देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा अथानंतरं माध्या
ह्निकं मध्याह्ने विहितं कर्म आचचार कृतवानित्यर्थः॥ तरुजं वसनांतरं वसित्वेति॥ अथ सायंकालमारभ्य रामलक्ष्मणयोः कृत्यं सार्धश्लोकद्वयेनाह॥ तरु
जं वार्क्षं वसनांतरं वस्त्रांतरं वसित्वा परिधाय जलजाप्ताय कमलबंधवे सूर्याय सायं सायंकाले जलं अर्घ्योदकं प्रदाय दत्वा इति पूर्वोक्तरीत्या नित्यविधि त्रि

अनुज्ञोपनतां त्वचं वसित्वा विहिताचांतिरुपास्त पूर्वसंध्यां॥ अभितर्प्य सुरान् ऋषीन् पितॄन् अथ माध्याह्निकमाचचार रामः॥७॥
तरुजं वसनांतरं वसित्वा जलजाप्ताय जलं प्रदाय सायं॥ ॥इति नित्यविधि त्रिकालकर्माण्यनुतिष्ठन्नधिगौतमि क्षिती
न्द्रः॥ अनुजं वनगुप्तये नियुंजन् उटजाभ्यंतरमध्युवास देव्या॥८॥

कालकर्माणि नित्यं विधीयंते नैत्यं तानि नित्यविधीनि नित्यानीत्यर्थः त्रिका
लं त्रिसंध्यं विहितानि
प्रातर्मध्याह्नसायंकालीनानि कर्माणि क्षितीन्द्रो रामः अधिगौतमि गौतम्यां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अनुतिष्ठन् कुर्वन् सन्॥ अनुजमिति अनुजं लक्ष्मणं व
नगुप्तये वनरक्षणाय युंजन् प्रेरयन् सन् उटजाभ्यंतरं पर्णशालामध्ये देव्या सीतया सह अध्युवास वसति स्म॥ उपान्वध्याङ्वस इत्याधारस्य कर्मत्वं॥८॥

उटजे इति॥ उदारशीले महाचरित्रे रणदोःशालिनि रणे संग्रामे बाहुबलेन शोभमाने राघवे रमण्या जानक्या सह उटजे निवसति निवासं कुर्वाणे सति ल
क्ष्मणः धनुषः परुषस्वनैः कठोरारवैः दिगंतान् ध्वनयन् प्रतिनादयन् सन् जातु कदाचिदपि न निदद्रौ न निद्रितवान्॥९॥ उटजे वसतोरिति॥ उटजे वस
तोः निवासं कुर्वतोः अकालवन्यवृत्त्योः स्वस्वकालसंभूतवन्यवृत्तिरहितयोः आग्रयणात् पूर्वं कृतनूतनवन्यवृत्त्योरित्यर्थः॥ विहारभाजोः क्रीडाशीलयो

उटजे निवसत्युदारशीले रणदोःशालिनि राघवे रमण्या॥ धनुषः परुषस्वनैर्दिगंतान् ध्वनयन् जातु न लक्ष्मणो निदद्रौ॥९॥
उटजे वसतोरुदग्रवीर्यः स यथाकालमकालवन्यवृत्त्योः॥ उभयोश्च तयोर्विहारभाजोरुपजह्रे फलमूलकंदलानि॥१०॥

उभयोर्द्वयोश्च तयो रामसीतयो रुदग्रवीर्यः स महाबलो लक्ष्मणः यथाकालं मध्याह्ने फलमूलकंदलानि फलानि आम्रादीनि मूलानि बुध्नान् वृक्षांघ्रि
पर्यायान्॥ कंदलानि स्निग्धकंदवल्लीकंदान् भूकदलीफलानि वा द्विहीनेऽप्रसवे सर्वे इति नपुंसकत्वं॥ उपजह्रे समीपमानीतवानित्यर्थः॥ वृक्षादीनां
सस्यमिति॥ मूलं बुध्नोंघ्रिनामक इत्यमरः॥ द्रोणपर्णी स्निग्धकंदा कंदली भूकदल्यपीति शब्दार्णवः॥१०॥

अधिवासितमिति ॥ किंच पद्मगंधैरधिवासितं भावितं संस्कृतमित्यर्थः ॥ वास्यते आधत्ते स्म वासितं ॥ वसस्नेहच्छेदापहारेषु ॥ संस्कारो गंधमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनमित्यमरः ॥ एतादृशमंबु जलं उपातनद्याः समीपस्थायाः सरितः कलशैः कुंभैरुपनिन्ये आनीतवान् ॥ तरुणार्कशोणवर्णं बालसूर्याभं तरुवल्कं वार्क्षत्वचं निनिर्निजे चक्षालितवानित्यर्थः ॥ पूर्वश्लोकेन संबंधः ॥ कुत एतच्चकारेत्याह ॥ निजाग्रजानुवर्ती स्वपूर्वजरामाज्ञाकारीत्यर्थः ॥ ११ ॥ कुशपुष्येति ॥ किंच कुशा दर्भाः पुष्पाणि तिलाः स्रजः पुष्पमालाः अक्षताः यवाः एतदाद्यं समग्रं स अनुजो लक्ष्मणः अग्रजस्य रामस्याग्रे समभाषत संपादयामास ॥ अस्त्री कुशं कुथो दर्भ इत्यमरः ॥ कीदृशस्य ॥ कुतपाने हासि कुतपकाले मध्याह्ने इत्यर्थः ॥ वैश्वदेवं कुर्वतः देवयज्ञादियज्ञचतुष्टयं कुर्वतः पुनः कीदृशस्य पितृमेधविधः पितृमेधः नित्यश्राद्धं तत्र विदधाति करोतीति विधाः तस्य विश्वपावत ॥ दिवसस्याष्टमो भागो मुहूर्तः कुतपः ॥ कुं यत्र गोभिः कात्स्न्येन गोपतिस्तापयेत्क्षणे ॥ सकालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयमिति स्मरणात् ॥ १२ ॥

अधिवासितमंबु पद्मगंधैरुपनिन्ये कलशैरुपांतनद्याः ॥ निनिर्निजे च निजाग्रजानुवर्ती तरुवल्कं तरुणार्कशोणवर्णं ॥ ११ ॥

धुं कुशपुष्पतिलस्रगक्षता[illegible]समभाषीदनुजः समग्रमग्ये ॥ पितृमेधविधः स वैश्वदेवं कुतपाने हासि कुर्वतोऽग्रजस्य ॥ १२ ॥

शशेति ॥ किंच लक्ष्मण इति शेषः ॥ शशाः मृगविशेषाः शल्याः श्वाविदः कुरंगाः हरिणाः कृष्णसाराः मृगविशेषाः तान् अभिहत्य व्यापाद्य आर्द्रमृगत्वगाहितानि ॥ अशुष्कमृगाजिनस्थापितानि ॥ तरसानि मांसानि तरसा वेगेन कीचके कृत्रिमे वेणुसंघट्टनजे कृशानौ वह्नौ पक्ष्यमाणि पक्वानि व्यदधात् चकार ॥ स्तमरोगवयः शशा इत्यमरः ॥ तरो बलमस्त्यस्य तरसं तरत्यनेन कार्यं वा पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः ॥ १३ ॥ परिपाकीति ॥ परिपाकेन परिपक्वाः सुगंधयो ये मातुलिंगच्छदाः बीजपूरपत्राणि तेषां च चंचलपुटकेषु स्वच्छद्रोणेषु संभृतानां क्षिप्तानां शशामिषाणां शशमांसानां अनार्द्रैः शुष्कैः धनैः काष्ठैः रंधनं पाकं विदधे चकार लक्ष्मण इति शेषः ॥ की[illegible]मिति तादृशं पाकं चकारेत्याह ॥ शबरीमतवित् पुलिंदाभिमतज्ञः ॥ कयाचित् पुलिंदरीत्या बीजपूरपत्रपुटकेषु यादृशं शशमांसं संभृत्य वेणुजेऽग्नौ पाकः क्रियते तदा तत्स्वादुतरं भवतीति कृत्वा लक्ष्मणेनापि तथा कृतमिति भावः ॥ फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुंगके इत्यमरः ॥ काष्ठं दार्विंधनं त्वेध इत्यमरः ॥

शशशल्यकुरंगकृष्णसारानभिहत्यार्द्रमृगत्वगाहितानि ॥ तरसा तरसानि पक्ष्यमाणि व्यदधात्कीचककृत्रिमे कृशानौ ॥ १३ ॥

परिपाकिसुगंधिमातुलुंगच्छदचंचत्पुटकेषु संभृतानां ॥ शबरीमतविच्छशामिषाणां विदधे रंधनमिंधनैरनार्द्रैः ॥ १४ ॥

पृथुलेति॥पृथुलांसेमहास्कंधेलगतीस्थिते खनित्रदात्रेयस्यसः॥खनित्रमवदारण दात्रंलवित्रमाबंधमितिचामरः॥त्रारधिंतूणीरंबिभ्रत्अदभ्रचापनादः बहुतरधनुर्निनादः विचक्षणः विचारवानसौलक्ष्मणः फलपुष्पमूलकंदं धा फलेति द्वंद्वैकवद्भावः॥विचिचीषन्संजिघृक्षुः सनूवनांविचचारभ्रमतिस्म॥ लब्धवर्णोविचक्षणइत्यमरः॥१५॥वनसिंधुइति॥वननदीतरंगयोगशीतलाः अनेनशैत्यमुक्तं॥लगदितिलगंतः [redacted] संबद्धाः एलाश्चंद्रवालाः लवली

६ पृथुलांसलगतखनित्रदात्रः त्रारधिंबिभ्रदभ्रचापनादः॥विचचारवनांविचक्षणोसौविचिचीषन्फलपुष्पकंदमूलं॥१५॥वनसिंधुतरंगसं
गशीतालगदेलालवली लवंगगंधाः॥ रतिखिन्नभुजंगपीतशेषास्तमसेवंतवनेषुगंधवाहाः॥१६॥ श्रीः ॥श्रीरामचंद्रचरणपंकजंनौमि॥

[redacted] स्वनामप्रसिद्धा पुष्पवल्ली लवंगानि देवकुसुमानि तेषांगंधाः येषुते अनेनसौगंध्यमुक्तं॥रतिः संभोगस्तेनाखिन्नाः येभुजंगाः सर्पास्तैः पीताः प्राशिताः संतः शेषाः अवशिष्टाः अनेनमांद्यमुक्तं॥ एवंविधाः गंधवाहाः वायवः वनेषुवनप्रदेशेषुतंलक्ष्मणंअसेवंतभेजुः॥शेषावतारत्वात्तस्यसेव्यत्वंअय मस्मात्सर्पभयात्मोक्षयिष्यतीतिभावेनेतिभावः॥एलातिनाम्नापातमुखदोगंधामित्येला॥पृथ्वीकाचंद्रवालैलानिष्कुटिर्बहुलेत्यमरः॥लवलीमौक्तिक फलेतिनामप्रदीपः॥लवंगंदेवकुसुममित्यमरः॥गंधवाहानिलाशुगाइत्यमरः॥१६॥

सहकारेति॥सहकारफलानिआम्रफलानि पुष्पपालीः पुष्पानिचयान्विटपालीषु शाखादेविस्तारपंक्तिषुविचिंत्यप्रार्थयित्वावीर्यशालीइंद्रियजयबलशा लीलक्ष्मणः गिरिशृंगततटात्पर्वतशिखरप्रदेशात्आत्तरहीतस्भंगमार्द्रकयेनतादृशः सनडहुचिंचाफलजंभलानिडहूनिक्षुद्रपनसफलानिचिंचा फलानिजंभलानिजंबीरफलानि अलावीत्छेदयामास।आम्रश्चूतारसालोसौसहकारइ ति विस्तारोविटपोस्त्रियामिति ॥पा[redacted]लिस्त्रीस्यंक
सहकारफलानिपुष्पपालीविटपालीषुविचिंत्यवीर्यशाली॥गिरिशृंगतटात्तभृंगबेरोडहुचिंचाफलजंभलान्यलावीत्॥१७॥
सरघोः कुलभूषणंकुमारः सरघोत्थंमधुसंचिचीषमाणः॥पुटकेषुनिधायपर्णपर्णैः कटकानिव्यचरन्महीधरस्य॥१८॥

पंक्तिश्चेतिचामरः॥आर्द्रकंशृंगवेरंस्यादित्यमरः लकुचोलिकुचोडहुरिति॥तित्तिडीचिंचाम्लिकेति॥स्युर्जंबीरेदंतशठजंभजंभीरजंभलाइतिचामरः॥ ॥१७॥ सइति॥रघोः कुलभूषणंरघुवंशालंकारः सकुमारोलक्ष्मणः सरघोत्थंसारघंमधुसंचिचीषमाणः संचेतुमिच्छुः सन् पर्णपर्णैः पलाशपत्रैः पुट कानिद्रोणान्विधायकृत्वामहीधरस्यपर्वतस्यकटकानिशिखाः व्यचरन्बभ्राम॥पलाशः किंशुकः पर्णइत्यमरः॥पत्रंपलाशंछदनंदलंपर्णंछदः पुमा नित्यमरः॥१८॥

६

सपलानीति सपलानि समांसानि फलानि कंदमूलान्यपि संगृह्य गृहीत्वा तेषां भारं मूर्ध्नि निधाय स्थापयित्वा निदाघवारिभिः श्रमांभोभिर्निचिता पघनः व्याप्तांगः नि
रंतरायः निर्विघ्नो लक्ष्मणः निलयाय उटजं गंतुं न्यवर्तत निवृत्तः ॥ आमिषे पलमिति ॥ विघ्नोंतरायः प्रत्यूह इति चामरः ॥१९॥ गहनादिति ॥ गहनाद्वनादुप
यांतं स्वसमीपमागच्छंतं घनं बहु घर्मोदकं श्रमांभस्तस्मान्निर्यंतो निर्गच्छंतः ऊर्मीणां तरंगाणां लेशाः कणा यस्मात्तं तथाविधं तादृशं ऊर्मिलेशं ऊर्मिला

सपलानि फलानि कंदमूलान्यपि संगृह्य निधाय मूर्ध्नि भारं ॥ निचितापघनो निदाघवाभिर्निलयायान्यवृतान्निरंतरायः ॥१९॥
गहनादुपयांतमूर्मिलेशं घनघर्मोदकनिर्यदूर्मिलेशं ॥ अवलोक्य तथाविधं सुदूरादनुजन्मानममुंचदश्रु रामः ॥२०॥
बहिरेव विधाय पादशौचं शुचिराचम्य परं निरस्तभारः ॥ स ननाम स राममेव रामं सुतरामंगनसीम्नि दंडनामं ॥२१॥ ॥

पतिं अनुजन्मानं कनीयांसं लक्ष्मणं दूरादवलोक्य स रामः अश्रुबाष्पममुंचत ॥ विससर्ज स्नेहादिति भावः ॥ लववलेशकणाणव इत्यमरः ॥ ॥२०॥
बहिरिति ॥ पर्णशालांगनभूमे बहिरेव पादशौचं चरणक्षालनं विधाय कृत्वा पादशौचं बहिः कुर्यादिति स्मरणात् ॥ परमनंतरमाचम्य उपस्पृश्य पादप्र
क्षालनानंतरमाचमनस्य विहितत्वात् ॥ शुचिः प्रयतः निरस्तभारः अवतारितफलादिभारः स लक्ष्मणः अंगनसीम्नि अजिरभूमौ दंडनामं दंडवत्
नामः प्रह्वीभावो यस्यां क्रियायां साष्टांगमित्यर्थः ॥ सुतरां भक्त्यातिशयेन स रामं स जानिं राममेव ननाम नमस्कृतवान् एवकारेणान्यदेवाज्ञानान्नस्येति सू
चितं ॥२१॥

१०५

प्रणतस्येति ॥ प्रणतस्य नम्रस्य समीपे निषीदतः उपविष्टस्य देवुः पतिकनिष्ठभ्रातुः लक्ष्मणस्य शतपत्रनिभं कमलाभं श्रमांबुसिक्तं तादृशं देवरस्य आस्यं
मुखं परिधानव्यजनेन परिधृतवस्त्रांचलतालवृंतेन रामदेवी सीता शनकैर्मंदं वीजयति स्म ॥ श्रमांभःकणान्वारयति स्मेत्यर्थः ॥ रामरामेत्यपि
६ पाठः ॥ स एवार्थः ॥ दीव्यतीति देवा तस्या देवेर्ऋन् ॥ स्वामिनो देवृदेवराविति भ्रातरस्येवा ॥ व्यजनं तालवृंतकमित्यमरः ॥२२॥ गुरुरिति ॥ एषः ल
क्ष्मणः मे गुरुः हितोपदेष्टा ॥ एष पिता पालकः ॥ एष पुत्रः स्वर्गतुल्यसुखप्रदत्वात् ॥ एषः स्वजनो बंधुश्च एषः सखा सहकथाकरश्च ॥ एषः भृत्यः

प्रणतस्य निषीदतः समीपे परिधानव्यजनेन देवुरास्यं ॥ शतपत्रनिभं श्रमांबुसिक्तं शनकैर्वीजयति स्म रामदेवी ॥२२॥
गुरुरेष पितैष पुत्र एष स्वजनश्चैष सखैष भृत्य एषः ॥ इति देवरि लक्ष्मणेनुकंपां विदधौ विश्वसिता विदेहपुत्री ॥२३॥
अनुराघवमन्वहं गतासावधिगोदावरि कल्य एव सस्नौ ॥ कलशेन च किंचिदार्द्रकेशी स्वयमर्घोदकमानिनाय देवी ॥२४॥

पोषणीयश्चेति उक्त्वा देवरि देवरे लक्ष्मणे निश्वसिता तद्भुमदर्शनाज्जातनिश्वासा विदेहपुत्री सीता अनुकंपां कृपां विदधे चकार ॥ बंधुस्वस्वज
नाः समा इत्यमरः ॥२३॥ अनुराघवमिति ॥ अन्वहं प्रत्यहं अहरहश्च ॥ अनुराघवं राममनुलक्षीकृत्य गता सा देवी सीता अधिगोदावरि गौतम्यां विभ
क्त्यर्थेव्ययीभावः ॥ कल्ये प्रातरेव सस्नौ स्नानं चकार ॥ किंचिदार्द्रकेशी किंचिच्छुष्कशिरोरुहा सती कलशेन घटेन स्वयं अर्घोदकं पूजार्हं वारि आ
निनाय च आनीतवती ॥ कल्यं प्रभाते सज्जं चेति शाश्वतः ॥२४॥ ॥ ॥

जलसीकरइति॥जलसीकरसेकसार्द्रवासाः गोदांबुकणशिरोभिषेकार्द्रवस्त्रास्त्रियः स्नात्वावासः परिधायमूर्भितीर्थवंदनंकुर्वंतीतिशिष्टिः॥ तादृशीसीता कलशीभिः कुंभीभिः तुलसींअसिंक्त सिंचतिस्म॥सिक्तांकक* वासिनीतुलसीतिउक्तत्वात्सेकंचकारेत्यर्थः॥ तत्रोत्प्रक्षते कविः कामिव॥अधस्तात्पुं जितांअधोराशीभूतांकरकंकटमुद्रिकाश्मसारद्युतिधारामिव॥ तद्वलयांगुलीयकमरकतमणिकांतिप्रवाहमिवेत्यर्थः॥गारुत्मतंमरकतमश्मसारो

जलसीकरसेकसार्द्रवासाः कलसीभिस्तुलसीमसिंक्तदेवी॥करकंकणमुद्रिकाश्मसारद्युतिधारामिवपुंजितामधस्तात्॥२५॥
उटजांगणवर्धितस्यवाभिश्चलपर्णस्यचकारमूलसेकं॥उदबिंदुजुषः कृतावगाहाविहगास्तत्रविजहुरालवाले॥२६॥
सुलभैर्द्र्तिशल्लकीप्रवालैकलभंकंचनपुत्रवत्पुपोष॥गतैर्गतिमंदिमानमस्याः स्वकरेणाहृतवारिमाणमूर्वी॥२७॥ स्व

हरिन्मणिरित्यमरः॥२५॥उटजेति॥उटजांगनवर्द्धितस्यचल पर्णस्यपिप्पलस्यमूलसेकंचकारवार्भिर्जलैः कृत्वेत्यर्थः॥ सीतेतिशेषः॥उदबिंदुजु षः सेकांबुकृतपानाः कृतावगाहाः कृतमज्जनाः विहगाः पक्षिणः तत्रालवाले वृक्षसेकार्थंकल्पितेद्रवतोभस्स्थाने विजहुः विहारंचक्रुः॥ चलदलः पिप्पलः कुंजराशनइत्यमरः॥स्यादालवालमावालमित्यमरः॥२६॥सुलभैरिति॥सीतेतिशेषः॥सुलभैः सुप्रापैः द्यतैश्शल्लकीप्रवालैःद्य्तैः उटजा वेष्टकस्यशल्लक्योगजभक्ष्यास्तासांप्रवालैः पल्लवैः कंचनकलभंकरिशावकंपुत्रवत्पुत्रतुल्यंपुपोष॥ पुष्टंचकार॥सकलभः गतैः स्वीयगतिभिः कृ त्वाअस्यागतिमंदिमानंसीतायाः लीलागमनमाद्यमाहृतंअंगीचकार॥स्वकेनआत्मीयशुंडादंडेनऊर्वीः तस्याएवस थोभ्चारिमाणंचारुत्वंच

आहृतेत्यर्थः॥वाटआवेष्टकोवृतिरित्रिहलः॥सल्लकीगजभक्ष्यातुसल्लकीह्लादिनीन्वेत्यमरः॥प्रवालोवल्लकीदंडेविद्रुमेनवपल्लवेइतियादवः॥कलभः करिशावकः वलिहस्तभश्शुंडायांकिरणेचकरः स्मृतइतियादवः॥२७॥हरिणीमिति॥सासीतायवसैर्बालतृणैः हरिणींमृगींअवीवृधत्वर्धयतिस्म॥ कांकामिव॥नवप्रसूतांगौः निजवत्सां स्वकन्यांवत्सतरीमिव॥इयंहरिणीजनकदुहितुर्जानक्याः दृग्विलासान्सविलासावलोकनानिशिक्षि ताकृतशिक्षाशिष्या अंतेवासिनीवअभ्यस्यतिअभ्यासंकरोति॥शष्पंबालतृणंघासोयवसमित्यमरः॥२८॥मृगयामितिदयितेरामेमृगयांमृगव्ये

हरिणींयवसैरवीवृधत्सानिजवत्सामिवगौर्नवप्रसूता॥दुहितुर्जनकस्यदृग्विलासानियमभ्यस्यतिशिक्षितेवशिष्या॥२८॥
मृगयांदयितेगतेमृगाक्षीभवनद्वारिवनांतदत्तदृष्टिः॥स्तिमितालिखितेवकीलितेवस्मरगुप्तावनदेवतेवतस्थौ॥२९॥
पुनरागतवत्युपेत्यसीतामुदिताक्षाल्यदुष्णवारिणांघ्री॥शयितस्यमृगाजिनेकराभ्यांपदसंवाहनमाचचारभर्तुः॥३०॥

खिलीकृ
गतेसतिवनांतदत्तदृष्टिः वनमध्यदत्तचक्षुः मृगाक्षीहरिणनयनासीताभवनद्वारिउटजप्रतीहारे लिखितेवचित्रन्यस्तेवकीलितेव तेव स्मरगुप्ताकामगुप्ताकामरक्षितावनदेवतेवस्तिमितानिश्चलातस्थौ॥स्थितवतीत्यर्थः॥स्त्रीद्वाद्वारंप्रतीहारइत्यमरः॥२९॥पुनरिति॥रामेपुनराग तवतिपुनरायातेसतिमुदिताहृष्टासीताउपेत्यसन्निहिताभूत्वाउष्णवारिणाभर्तुःस्वामिनोरामस्यअंघ्रीपादौअक्षालयत् धौतवतीमृगा जिनेशयितस्यनिद्रितस्यकराभ्यांपदसंवाहनंचरणमर्दनंआचचारकृतवतीत्यर्थः॥३०॥

८

न्रायनेति॥रमणी सुंदरी स्त्री ताः शयनासनभोजनानुलापेषु शय्यासनाशनमृदुभाषणेषु विषये रमणीयताभिरामं सौंदर्यमनोरमं तं रमणं जगदानंदकरं श्रियं वा रामं रमयांचकार आनंदयतिस्मेत्यर्थः॥ किंलक्षणास्ताः अविनाभूतदंगसं[illegible] संसर्गसौख्याः शयनादिष्वविनाभूतं प्राप्तं तदंगस्य रामांगस्य [illegible] संगः संबंध स्तेन सौख्यं स एव वा सौख्यं यया सा रामांगसंगजातानंदेत्यर्थः॥ सुखमेव सौख्यं स्वार्थे ष्यञ्॥ अनुलेपे ष्विति क्वचित्पाठः तत्र अंगरागेष्वित्यर्थः॥ अनुलापो मुहुर्भाषेत्यमरः॥ सुंदरी रमणी रामेत्यमरः॥३१॥ अनुजेति॥ अनुजेन लक्ष्मणेन जायया सीतया चानिशं क्रियमाणां तां सपर्यां कृत्वा कृतजां परिगृह्य स्वीकृत्य चि

न्रायनासनभोजनानुलापेष्वविनाभूततदंगसंगसौख्याः॥ रमणी रमणीयताभिरामं रमणं तं रमयांचकार रामं॥३१॥
अनुजेन च जायया चानिशं क्रियमाणां परिगृह्य तां सपर्यां॥ रघुवीरमिषेण पंचवट्यां चिरमस्थायि चिरंतनेन पुंसा॥३२॥
अथ मन्मथमित्रमाविरासीत्वनराजीकृतवल्लरीपरागः॥ मधुपानमदाकुलीकृतानामंधंकरणो मधुव्रतानां॥३३॥

रंतनेन पुंसा पुराणपुरुषेण नारायणेन रघुवीरामिषेण रामादेशेन पंचवट्यां चिरं अस्थायि स्थितं॥ अथ वनवर्णनाय वसंतप्रवेशमाह॥ अथेति अथा नंतर्ये। वने राजीकृताः पुंजीकृताः वल्लर्यो मंजर्यः परागाः केसराणि पुष्परजांसि वा येन सः मधुपानेन मकरंदग्रहणेन यो मदः क्षीबता तेनाकुलीकृतानां व्याप्तानां मधुव्रतानां भ्रमराणां अंधंकरणः अंधयिता मन्मथमित्रं काम सामंतो मधुः वसंतः आविरासीत् प्रादुर्बभूव॥ वल्लरी मंजरी स्त्रियौ परागः पुमनो रजः मधु मद्ये पुष्परसे इत्यमरः॥३३॥ ॥ वल्लरी

१०७

मधिवति॥ मधुमन्मथयोः सख्यं मदनयोः प्रियेणाभीष्टेन सख्या मित्रेण मारुतेन वायुना मधुरं सुखं यथा तथा मंदं शनैः अवायि आगामि मलयादिति वा पाठः मल यात् मलयपर्वतात् अवायि आगतमित्यर्थः॥ तदनंतरं माधवीनां वासंतीनां लतानां मधुराभिः सरसाभिः मंजरीभिः लासिकावितं॥ मकरंदैः पुष्परसै रुदपादि उत्पतितं॥ वासंती माधवी लतेत्यमरः॥३४॥ नववंजुलेति॥ वसंतलक्ष्मीः॥ अंतर्गहनं वनमध्ये॥ पथिकांगनेंदोः पांथवधूमुखचंद्रस्य उपरा गैर्नवाः प्रत्यग्रा वंजुलमंजरीणां परागाः धानशी वल्लरी पुष्परजांसि तैः तनीयसीं महीयसीं वितानश्रियं उल्लोचश्रियं अतनीत् अविस्तारयामास दक्षिणानि

वनवंजुलमंजरीपरागैरुपरागैः पथिकांगनाननेंदोः॥ अतनीदतनीयसीं वितानश्रियमंतर्गहनं वसंतलक्ष्मीः॥३५॥
मणिसौधगता यथैव मुक्ताफलयुक्ता व्यहरंत राजकांताः॥ वनकुंजगतास्तथैव गुंजाफलपुंजाभरणाः पुलिंदयोषाः॥३६॥
जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली गिरिमल्लीकुसुमानि काचिभिल्ली॥ अथ चित्यगिरौ पुरो निषण्णा स्वकचानुत्कचयांचकार भर्त्रा॥३७॥
लेनोद्धूतानि वानीरपुष्परजांसि वसंतलक्ष्म्या वितानश्रियत्वेनोत्क्षिप्तानीत्यर्थः॥ उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विंदौ च पूष्णि च वानीरे वंजुलाः इति॥ अस्त्री विता
तिन्वा नमुल्लोचः इत्यमरः॥३५॥ मणिसौधेति॥ मणिसौधगता रत्नखचितराजसदनांतर्गताः मुक्ताफलयुक्ताः मौक्तिकप्रकराभरणाः राजकांता नृपस्त्रियः यथैव येन प्रकारेण व्यहरंत विहारं चक्रुः तथैव तेन प्र[illegible]कारेण वनकुंजगताः अरण्यलतागृहस्थिताः गुंजाफलपुंजाभरणाः रक्तिकाफलगणविभूष णाः पुलिंदयोषाः शबर्यः व्यहरंतेत्यर्थः॥३६॥ जघनेति॥ जघनस्थले नद्धपत्रवल्ली कटिबद्धपर्णपरिलता प्रतानाः यद्वा कटिपुरोभागाच्छितपत्रवल्ली स पत्रलताकाराश्चित्रविशेषः पत्रवल्ली तादृशी कापि भिल्ली शबरी गिरिमल्लीकुसुमानि पर्वतमल्लिकापुष्पाणि अथ चित्यसंज्ञे गिरौ पर्वते एव पुरो निषण्णा भर्तु रग्रे उपविष्टा सती स्वकचान् स्वकेशान् भर्त्रा स्वामिना शबरेण उत्कचयांचकार कचेषु तान् उत्तंसयामासेत्यर्थः॥३७॥

ववलेइति॥सुमनसः मालतीकुसुमानि तेषां परागाः रजांसि तेषां पाल्यः पंक्तयः समूहाः इति यावत् तैर्धवलायां सितायां वनसीम्नि वनोपकंठभुवि सगंधव
वलेयानि स्म सकः लतावितानभाजा वल्लीप्रतानानुसेवमानेन चलता चंचलेन येन वायुना वनदेवताश्रमांभः वनाधिष्ठात्री देवता श्रमजलं नुनुदे
परिजह्रे॥अत्र केचिदनुप्रासलोभेन काननसीम्नि इति पाठं पठंति सोऽभ्रमः पाठः सीमन्शब्दस्य नित्यस्त्रिलिंगत्वात् सीम सीमा स्त्रियामुभे इत्यमरात्॥
३९॥शबरीति॥शबरीणां कबरीषु केशपाशेषु शोयानि प्रसूनानि पुष्पाणि तेषु गुंजंत्यः गुंजारवं कुर्वंत्यः भ्रमर्यः षट्पदयोषास्ताभिश्च भ्रमरीसमाकुलाभिः दव

वललेसुमनःपरागपालीधवलायां वनसीम्नि गंधवाहः॥नुनुदे वनदेवताश्रमांभश्चलतायेन लताविताजभाजा॥३९॥शबरीकबरीप्रसूनगुंज
राजि तद्भ्रमरीभिश्च भ्रमरीसमाकुलाभिः॥वनराजिभिरप्यराजत्करणीमिह रणीगणाद्दताभिः॥४०॥मणिनूपुरमंजुनादकूजत्कलहंसक्वणितेषु
कौतुकिन्यः॥चरणैस्तरुणप्रवालताम्रैरबला ^ श्चकुरत्नोकताडनानि॥४०॥

खेलत्करिणीभिः क्रीडद्हस्तिनीभिः हरिणीगणाद्दताभिः व
नराजिभिः वनराजिभिरपि अचेतनाभिर्वनपंक्तिभिरपि अराजि शुशुभे वसंते सचेतनाः शोभंते तत्र किमपूर्वं अचेतना अपि वनराजयः शुशुभु
रिति भावः॥शोभायां पूर्वोक्तानि हेतुगर्भाणि विशेषणानि॥२९॥मणिनूपुरेति॥मणिनूपुराणि रत्नखचितपादभूषणानि तेषां मंजुना नादेन मधुरा
रावेण कूजंतः प्रत्युत्तररूपं मधुरं रवं कुर्वाणाः ये कलहंसा राजहंसाः तेषां क्वणितेषु कलकलेषु कौतुकिन्यः सकुतूहला अबलाः कामिन्यः तरुणप्रवा
लताम्रैः अतिलोहितपल्लवारुणैश्चरणैः अशोकताडनानि चक्रुः तेषां दोहदं ददुरिति भावः॥कामिनीचरणाघातेनाशोकवृक्षस्य पुष्पोद्भवो भवतीति स्थितेः
पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोक इत्युक्तत्वात्॥४०॥

हारदिति॥हरिन्नीलवर्णं यदंबरमाकाशं तदेव कूलं दुकूलं तदुद्वहंती ऊर्ध्वं क्षिपंती शाखायाः अधःस्थत्वादाकाशस्योर्ध्वस्थत्वादियमुत्प्रेक्षा॥नामैकदेशो नाम
ग्रहणमिति न्यायात् कूलं दुकूलमित्यर्थः॥यद्वा हारिदंबरकूलं दिगाकाशतटं उद्वहंती व्यामुवाना तस्याऊर्ध्वविस्तारत्वात् तिर्यग्विस्तारत्वाच्चेति भावः घन
सौरभेण बहुलतरामोदेन पांथान् अध्वगान् स्खलयंती व्याकुलयंती ललितामनोरमा कोरकिणी कलिकाकुलवती शाखा लतान्वकुञ्जालोपगूढ
स्तनमुकुलवती ललनामनोरमनोरीवल्ला सन्नतास्मा॥ललनापि नीलचैलांचलं अभिनयेनोर्ध्वं कुर्वती स्वसौगंध्येन पांथानप्याकर्षयंती स्तना

हरिदंबरकूलमुद्वहंती स्खलयंती घनसौरभेण पांथान्॥ललनाकुचकुङ्मलोपगूढा ललिताकोरकिणी लला सशाखा॥४१॥
बकुलावलयो बभुः समंतान्मधुगंडूषमवाप्य मानिनीनां॥विदधे हरिदंबराधिवासं सहसोत्थाय यदीयसौरभश्रीः॥४२॥

द्याविष्कुर्वती सती यथान्त्यति तद्वदिति भावः॥हरिन्नीले तथा पीते वर्णे दिशि च संस्मृत इत्यमरे कार्यध्वनौ॥ललने त्यत्र लुप्तोपमा॥४१॥बकुले
ति॥मानिनीनां विलासिनीनां मधुगंडूषं मुखधृतमधुसेकं अवाप्य प्राप्य बकुलावलयः केसरकुसुमपंक्तयः बभुः शुशुभिरे समंतात् सर्वत्रेत्यर्थः॥यदीयसौ
रभश्रीः सौगंध्यश्रीः सहसा उत्थाय हरिदंबराधिवासं दिगाकाशगंधसंस्कारं विदधे चक्रे॥कामिनीमुखमद्यसेकेन बकुलस्य पुष्पोद्गमो भवतीति कवि
संप्रदायः॥कोन्नांजहाति बकुलो मुखमद्यसिक्तः इत्युक्तत्वात्॥अथ केसरे बकुल इत्यमरः॥४२॥

मदयंतीति॥अबलानांकामिनीनांअवलोकनात्दर्शनात्तरुणानांमदयंतिसमदानिमनांसिअमुहन्मोहंप्रापुस्ताश्चित्रमाश्चर्यंन सचेतनानांविकारोभवतीत्यत्रकिमपूर्वं यद्यस्मात्अचेतनाःस्थावराअपितिलकाश्रीमन्नामानोवृक्षाः तासामेवदर्शनात्पुफुल्लुः पुष्पवंतोबभूवुः अंकुरापदेशात्अंकुरमिषात्पुलकान्रोमांचान्दधुः धृतवंतइत्यर्थः॥कामिन्यालोकनेनतिलकःफुल्लतीतिसंप्रदायः॥आलोकितास्ति लकउत्कलिकाविभातीत्युक्तत्वात्॥तिलकःक्षुरकःश्रीमानितिव्याजोपदेशोलक्ष्यंचेत्यमरः॥४३॥विनिपीयेति सहकारकाननेषुआम्रवनेषुमंजरीणांअर्थात्तेषामेवमंजरीणांमधूनिपुष्परसान्विनिपीयविशे

अपि

मदयंत्यमुहन्मनांसियूनामबलानामवलोकनात्प्रचित्रं॥तिलकायदचेतनाःपुफुल्लुःपुलकान्यधुरंकुरापदेशात्॥ ४३॥

विनिपीयमधूनिमंजरीणांरसयंतोरसपेशलान्रसालाद्रून्॥अकलंतकलंकषायकंठाःकलकंठाःसहकारकाननेषु॥४४॥

योगि

मदयन्हृदयंमनस्विनीनांविधुरंविव्हलयन्वि[illegible]नीनां॥प्रतिगुल्ममलतंप्रतिद्रुमंचप्रपपंचेनवपंचमःपिकानां॥४५॥

षेणपीत्वारसपेशलान्कषायरससुंदरान्रसालाद्रून्आमाम्रफलानिरसयंतःआस्वादयं[illegible]तःतेनकषायकंठाःसुरभिकंठाःकलकंठाःमधुरगलाःकोकिलाःकलंमधुरास्फुटंअकलंतऊचुः॥कषायःसुरभावपीत्यमरः॥अपिशब्दात्तुवरे॥४४॥मदयन्निति॥मनस्विनीनांअवियुक्तानांहृदयंमनःमदयन्मदंप्रापयन्तासामुद्धतत्वित्तवृत्तित्वंकुर्वन्वियोगिनीनांविरहिणीनांविधुरंदुःखितंतद्वाविकलयन्व्याकुलयन्प्रतिगुल्मलतंप्रतिलतास्तांवल्लिंप्रतिद्रुमंप्रतिवृक्षंप्रपिकानांकोकिलानांनवपंचमःनूतनपंचमःस्वरःप्रपपंचेविस्तृतोबभूव॥वसंतेकोकिलाःपंचममुच्चरंती॥तिकविसंप्रदायः गुल्मारुक्स्तंबसेनाश्चेति कोकिलःपिक इत्यमरः॥ चित्रा

१०९

पथिकानिति॥पथिकान्पांथान्पथिमार्गेकांदिशीकयंतः भयद्रुतान्कुर्वंतःपवनांदोलितपुष्पपल्लवासुअवधूतपुष्पयुक्तकिसलयासुआमृशान्वासुनवकिंशुककुड्मलारुणास्याःनवीनपलाशकुसुमकोशशोणचंचुपुटाःराजकीराःशोभनशुकाःनीलपत्नुकुर्युः दध्युः कांदिशीकोभयद्रुतइति॥कीरशुकौसमाविति चामरः॥४६॥सुखराइति॥मरालमल्लाः मरालेषुहंसेषुमल्लाःपल्लीयांस्तत्तरुणाइतिवावत्॥सुखराः जलपक्षिभिःसशब्दासरसी तटाकिकाः मंदंशनैरभीत्यप्राप्यसुखसंदंशाग्रगलमृणालखंडाःचंचूपुटधृताबिसच्छेदाःसंतःवरटाभिर्हंसीभिरुपेत्यामिलितामदनोल्लासंसमदंयथास्यात्तथावारिलीलांजलक्रीडांअधुश्चक्रुरित्यर्थः॥यद्वा

पथिकान्पथिकांदिशीकयंतःपवनांदोलितपुष्पपल्लवासु॥नवकिंशुककुड्मलारुणास्याःसुपुपुष्पलतासुराजकीराः॥४६॥

सुखराःसरसीरुपेत्यमंदंसुखसंदंशगलन्मृणालखंडाः॥वरटाभिरुपेत्यवारिलीलामदनोल्लासमधुर्मरालमल्लाः॥४७॥

कदलीदललीनकोकिलाभिःकृतकोलाहलकाहलप्रपंचः॥मलयानिलमत्तवारणस्थोमदनस्तत्रचकारजैत्रयात्रां॥४८॥श्रीः॥

मरालमल्लाःहंसश्रेष्ठाःअभीतिनिःशंकंयथातथावरटाभिःसहअमंदंशीघ्रंसुखराःसरसीरुपेत्यप्राप्यवारिलीलांचक्रुरित्यन्वयः।शेषंव्याख्यातप्रबंधं॥मल्लःपात्रेकपालेचमत्स्यभेदेबलीयसीतिविश्वः॥हंसोमरालश्चक्रांगइतिधनंजयः॥मृणालंबिसमिति हंसस्यवोबिद्धरटीति चामरः॥४७॥कदलीति॥कदलीदलेषुरंभापत्रेषुलीनाआच्छन्नाचासौकोकिलालिःपरभृतपंक्तिःतस्याःकलोअव्यक्तमधुरःकोलाहलःकलकलःसएवकाहलानांवाद्यविशेषाणांप्रपंचःशब्दप्रचंडिमायस्यसः।मलयानिलमत्तवारणस्थःदक्षिणानिलमत्तगजेआरूढःसन्मदनःकामराजस्तत्रवसंतेजैत्रयात्रांविजययात्रांकृतवान्॥अन्योपिनृपस्तूर्यनादपुरःसरंगजाधिरूढःसन्विजययात्रांकरोतितद्वदितिभावः॥४८॥

धि

चकार

BHAU DAJI MEMORIAL
BHAU DAJI MEMORIAL

दिशीति॥ दिशि दिशि प्रतिदिशं दीर्घपातं दूरगमनं अपदिश्य उद्दिश्य चित्तजन्मा कामः मकरंदं दोलितमंजरीपरागं मरुता वायुना आंदोलिताः कंपिता वल्लयो मंजर्यस्तासां परागं धूलिं सविस्तारं सविस्तारं अशेषलोकजैत्रं सकललोकजिष्णु ध्वजकेतुं उत्तंभयति स्म ऊर्ध्वं करोति स्म उत्थापयामासेत्यर्थः॥४९॥ सुमन इति॥ अरण्यकर्णिकाराः वनपरिव्याधवृक्षाः सुवर्णवर्णैः पीतैः मधुपव्याजमहेंद्रनीलसांद्रैः भ्रमरापदेशमहानीलमणिपुंजैः स्वपुष्पसमूहैः कृत्वा रतिवल्लभः कामस्तस्य कर्णिकाकर्णभूषणं तस्य विलासं शोभां रचयामासुश्चकुरित्यर्थः॥ कर्णिकारः परिव्याध इति॥ कर्णिका कर्णभूषणमिति चामरः॥५०॥ कृतमालेति॥ अनन्यजन्मा मनोभवः अलिमालाक

दिशि दिश्यपदिश्य दीर्घपातं मधुरांदोलितमंजरीपरागं॥ सविस्तारमशेषलोकजैत्रं ध्वजमुत्तंभयति स्म चित्तजन्मा॥४९॥ सुमनःप्रकरैः सुवर्णवर्णैः
मधुपव्याजमहेंद्रनीलसांद्रैः॥ रतिवल्लभकर्णिकाविलासं रचयामासुररण्यकर्णिकाराः॥५०॥ कृतमालतमालनक्तमालानलिमालाकलितान
नन्यजन्मा॥ निजसैन्यनिवेशानानिमेने निपतद्भूरिपरागधूसराणि॥५१॥

लितान् भ्रमरनिकरपरीवृतान् कृतमालतमालनक्तमालनक्तमालान् कृतमाला आरग्वधवृक्षा राजवृक्षापरपर्यायाः तमालास्तापिच्छा नक्तमालाः करंजवृक्षाः तान्॥ निपतद्भूरिपरागधूसराणि गलद्बहलपुष्पधूलिकिंचित्पांडुराणि निजसैन्यनिवेशानात्मसेनाकटकशिबिराणि मेने मानितवान्॥ आरग्वधे राजवृक्षः शम्याकश्चतुरंगुलः आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाइति॥ कालस्कंधस्तमालः स्यात्तापिच्छोपीति॥ चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करंजकइति ईषत्पाडुस्तु धूसरइति निवेशः शिबिरमिति चामरः॥५१॥ अशोकं दे

२

मधुरमिति॥ मधुमंथराः पुष्परसपानालसाः मधुकुक्षिंभरयः मधुरसं कुक्षिपूरं पिबंतीति मधुकुक्षिंभरयः मधुरसं कुक्षौ अर्बुदि चिदिति सूत्रम्॥ तादृशाः मधुव्रतौघाः द्विरेफव्रतानि मधुरं गुंगुं गुंजारवं चक्रुः तद्गुंजितं द्विरेफगुंजनं तनूदरीभिः कृशमध्याभिर्युवतीभिः स्मरस्य कामस्य धनुषः ऊर्जितं महत् स्फूर्जितं टंकितं अशंकि शंकितं॥ नायं गुंजारवः किं त्वस्मन्मारणार्थं स्मरः स्वशरासकर्षणं करोतीति तरुणीभिरमानीति भावः॥५२॥ मकरंदेति॥ वृषत्काः बाणाः मकरंदसुगंधयः पुष्परससुरभयः तेषां पुष्पत्वात् धन्वधनुः मधुरं सुकुमारं तस्यापि पुष्पत्वात् मौर्वी ज्या मधुलिअली ढ आस्वादितवती तस्या मधुकरमयीत्वात्॥ रिपवो वैरिणः महिलाः स्त्रियः तासां चिह्न करत्वात् लक्ष्यं वेध्यं मनश्चेति मदनस्याद्भुताश्चर्यक्रा

मंथराइतिपाठः मधुरं मधुरं यतो गुंगुंजुर्मधुकुक्षिंभरयो मधुव्रतौघाः॥ तद्द्वांक्षि गुंजितं तनोदरीभिर्धनुषस्फूर्जितमूर्जितं स्मरस्य॥५२॥
मकरंदसुगंधयः पृषत्का मधुरं धन्व मधुव्यलीढमौर्वी॥ महिला रिपवो मनश्च लक्ष्यं मदनस्याभवदद्भुतास्त्रविद्या॥५३॥
मधुसख्यमधत्त मंदवायुर्मधुमंदानिलसख्यमिद्धमैषीत्॥ मधुमंदमरुन्नवेंदुसख्यान्मदनो दिग्विजयं चकार धन्वी॥५४॥

रिणी अस्त्रविद्या धनुर्विद्या अभवत् बभूव॥ बाणा एव धनुरित्याश्चर्यं॥ या मौर्वी सैव बाणसारंगदृष्टातीति आश्चर्यं तरं स्त्रिय एव वैरिणः लक्ष्यं न पुंसकं मनश्चेति भावः पृषत्कबाणविशिखाइति॥ धनुश्चापो धन्वेति॥ वनिता महिला तथेति॥ लक्ष्यं लक्ष्यं शरव्यमिति चामरः॥५३॥ मधुसख्यमिति॥ मंदवायुर्दक्षिणानिलः मधुसख्यं वसंतमैत्रीं अधत्त चकार इंदुश्चंद्रो मधुमंदानिलयोर्वसंतमलयानिलयोः सख्यं ऐषीत् इच्छति स्म॥ मधुमंदमरुन्नवेंदुसख्यात् वसंतमंदवातनवोदितशीतमयूखसाहाय्यात् मदनो धन्वी धनुर्धरः दिग्विजयं चकार॥ कारणमालालंकारः॥५४॥

९२

॥शुशुभे इति॥ शुकतुंडारुणकुड्मलाभिरामा राजकीरवक्त्ररक्तकोरकमनोरमा पलाशावली किंशुकलतासु तरां अत्यंतं शुशुभे॥ तत्रोत्सवक्षणे मदनस्य कामराजस्य वनश्रिया वनलक्ष्म्या
उपनीता समीपमानीता जयनीराजनदीपमालिकेवाजये जाते सति आरात्रिकदीपपंक्तिरिव रेजे तत्सादृश्यादित्यर्थः॥५५॥ मधुरस्येति॥ मधुरस्य मिष्टस्य रसालमंजरीणां आम्र
वल्लरीणां मधुनः पुष्परसस्य स्रोतसि प्रवाहे मज्जनं विधाय स्नात्वा अलयो भ्रमराः मनोजमंत्रं कामराजबीजं अजपन् जपंति स्म किमर्थं मिथुनानां पुरुषयोषिद्द्वंद्वानां अन्
पाययोगसिद्धौ अखंडसंगमसिद्धये॥ अथ च लोके कश्चित् तांत्रिकस्तीर्थस्नातमधुरजलप्रवाहस्नात्वा चिराविच्छिन्नतत्कर्णसियोगार्थं कामराजबीजं जपति तद्वादतिभावः॥५६॥

शुशुभेऽतितरां पलाशावली शुकतुंडारुणकुड्मलाभिरामा॥ मदनस्य वनश्रियोपनीता जयनीराजनदीपमालिकेव॥५५॥ मधुरस्य रसालमंजरीणां मधुनः स्रोतसि
मज्जनं विधाय॥ अजपन्नलयो मनोजमंत्रं मिथुनानामनपाययोगसिद्ध्यै॥५६॥ समजीगणदाकलय्य पल्लवं लतयारक्तमशोकमुल्लसंत्या॥ इतरेतरपाणिपल्लवा
भ्यां सपुरोधा इव दक्षिणेन मारुतात्॥५७॥ कुहलीबहलीभवत्परागां फणिवल्लीपरिणद्धनारिकेरां॥ लवलीपरिबद्धगंधसारां ललयामास वनश्रियं वसंतः॥५८॥

समजीगति॥ अशोकं उल्लसंत्या पुष्पैः शोभमानया लतया रक्तं रागवंतं आकलय्य ज्ञात्वा स दाक्षिणेन मरुता वायुः पुरोधाः पुरोहित इव इतरेतरपाणिपल्लवाभ्यां लताशोकपरस्परकिसल
याभ्यां उपलक्षितं लग्नं विवाहमुहूर्तं समजीगणत् सम्यग्गणयामास॥ यथा क्षत्रियादि पुरोहितः परस्परानुरक्तयोर्वधूवरयोर्विवाहमुहूर्तं दत्वा मुहूर्तदिवसान् गणयति तद्वदित्यर्थः॥
५७॥ कुहलीति॥ कुहली पाटलिपुष्पं तस्यास्तस्य बहलीभवंतो भूयांसो पराग्राः पुष्परजांसि यस्यां ताम् फणिवल्लीपातालत्वानीतत्वात् नागवल्ली तांबूलवल्लीति यावत् तया परिण
द्धाः वेष्टिताः नारिकेराः लांगलीवृक्षाः यस्यां तां॥ लवली मौक्तिकसदृशफला लता तया परिबद्धाः युक्ताः गंधसाराश्चंदनवृक्षाः यस्यां तां तादृशीं वनश्रियं वनलक्ष्मीं वसंतः ल
लयामास शोभयामासेत्यर्थः॥ पाटलिः कुहली मोघा पाटला अमिल पुष्पकेतिया दवः॥ तांबूलवल्ली तांबूली नागवल्लीति नारिकेरस्तु लांगलीति॥ गंधसारो मलयजो भद्रः श्री चंदनोस्त्रि

१११

॥३६॥ [illegible]

लसद्विति॥ [illegible] अंकुराः अभिनवोद्भिन्नकोरकाः कलिकाः [illegible] पलाशाः वायुना [illegible] बभुः शुशुभिरे॥ पंचोलिमाभिः स्वयमेव
पंक्तिपंचोलिमाः ताभिर्विविधौषधीभिः [illegible] मधु [illegible] कांडेपंचोलि
मा [illegible] कर्मकर्तरि केलिम [illegible] पचेलिमाः पक्वा इति भाष्यात् [illegible] अनंगे
[illegible] धाना [illegible] मनांसि मोहयंति [illegible] अ

लसदंकुरकोरकप्रवालप्रसवालंकृतपोवभुर्वनांताः॥ [illegible] पंचोलिमाभिः [illegible] वनश्रीः॥५९॥ अथ कामिजनं गताः धानीमनमु
[illegible] मदगंधमुद्वहंती मयमायेव मनांसि मोहयंती॥६०॥ जघनेन घनेन मंदयाना कुचभारेण [illegible] गामी॥ मृदुमध्यमशोभिभि
[illegible]॥६१॥ [illegible] कमले [illegible] श्रीः

[illegible] स्वेत्यर्थः॥ अतिकृत्रिमलावण्येत्यर्थः॥ जघनेति॥ कीदृशी [illegible] घनेन [illegible] मंदयानामंथरगमना
कुचभारेण [illegible] गामी [illegible] मृदुमध्य [illegible] ताभिः [illegible]
कस्तु [illegible] मधुरस्य [illegible] कामयितामीक इत्यमरः॥ [illegible] अमृतं
[illegible] हरंती॥६२॥

हरिचंदनेति॰ पुनः कीदृशी हरिचंदनं इव भोग्यः श्रीखंडस्तस्य वा गोरोचनं वा तस्य गंधः परिमलः तेन बंधुराणि मनोहराणि अंगानि यस्याः सा हरितो दिशाः कुंकुमदेन कस्तूर्या भावयंती
वासयंती मधुपानं मद्यपानं तद्गतानि अंघ्रिपातानि चरणगमनानि कांता यद्वा मधुपाः भ्रमराः तेषां अंघ्रिपाताः पादन्यासाः तैः कांता मधुपानमिताः अंघ्रिपाताः चरणविन्यासास्तैः कांता
ताम्लानिं प्राप्ता ॥ ततो लीलया केवलं केवल मद्यमत्तं दधाना राजिताः मलयश्रीरिव मलयाचलस्य लक्ष्मीरिव पंचैव देवतरवो मंदारः पारिजातकः संतानः कल्पवृक्षश्च हरिचंदनमित्यमरः ॥ तल्प
र्णकगोत्री वै हरिचंदनम स्त्रियामिति हलः ॥ कश्मीरजन्म कुंकुमं कुंकुमं वेत्यमरः ॥ ६३ ॥ तपनीयेति पुनः किं लक्षणा हल्लकलोहितं रक्तकमलाभं तपनीयस्य सुवर्णस्य दृशां ताः

हरिचंदनगंधबंधुरांगी हरितो रं कुमदेन भावयंती ॥ मधुपानमितांघ्रिपातकांता मलयश्रीरिव मत्तिका दधाना ॥ ६३ ॥ तपनीयपदांतं तंतुविन्यस्तंहल्लक
लोहितं वसानां ॥ दिवसेशकरापदेशनिर्यत्पुलकांकुरितेव पूर्वसंध्या ॥ ६४ ॥ करकंकणकिंकिणीविरावैर्मणिमंजीरयुगस्य मंजुनादैः ॥ पुरवैरिहतस्य पु
ष्पकेतोः पुनरुज्जीवनमंत्रमीरयंती ॥ ६५ ॥

वसानां ताः एवंभूतेवंविधा येतं न वस्तौ अदृतं कृतं पदसर्गवस्त्रं तद्वसाना परिदधती ॥ ततो अस्याः केव दिवसेशः सूर्यः तस्य
कराः किरणाः तेषाम पदेशो व्याजः एवं ते एवंविधाः निर्यतो निर्गच्छंतो ये पुलकांकुराः रोमांचोद्गमाः तैर्युक्ता पूर्वसंध्येव प्रातःसंध्येव हल्लकं रक्तसंध्यकमिति॰ तपनीयं शातकौंभमि
ति स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोरिति चामरः ॥ व्याजोपदेशो लक्षं चेति त्रिकांडी॰ अंकुरांकुर एव चेति शब्दप्रभेदः ॥ ६४ ॥ करकंकणेति ॥ कुर्वतीव ॥ करकंक
णकिंकिणी विरावैः वलयक्षुद्रघंटिकानिनादैः मणिमंजीरयुगस्य रत्नखचितचरणाभरणहंसकद्वयस्य मंजुनादैर्मंदस्वरैः पुरवैरिहतस्य हरनिर्दग्धस्य मीनकेतोर्मकरध्व
जस्य मदनस्य पुनरुज्जीवनं मंत्रं मृतसंजीविनीं विद्यां ईरयंती उच्चारयंतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ मंजीरं हंसकः स्त्रीणां चरणाभरणे स्मृतमिति हलः ॥ ६५ ॥ श्रीः ॥

नील ... कृष्ण

जघनेति ॥ पुनः किंविशिष्टा ॥ जघनातिगदीर्घवेणिवद्धशितटा कांताया तासितान्योन्यसंबद्धकबरीभेदा ॥ कचमूललक्षितकेतकीपलाशा चूर्णकुंतलमूलाहितकेतकपत्रा नवोल्ले
खा सिताः शुभ्राः भूरयो बहवः कृष्णाः कृताः ^ शिरांसि यस्याः सा तादृशी एका कृष्णा नागी नीलसर्पिणी तया कृतः संगः संबंधो यस्यां सा सुमेरुशृंगलक्ष्मीर्हेमाद्रिशिखरशो
भेव ॥ वेणिः प्रवेणिः शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे इत्यमरः ॥ ६६ ॥ अथ पुनः सतामिः श्लोकैः कुलकेन रामं विशिनष्टि ॥ रभसादिति ॥ रभसा वेगाद्दर्भाद्यावर्णशालां आश्रमस्थल
मुटजमभिगम्य इयं रमणीसुंदरी निशाचरी रमणीयरूपवेषं रमणीयः शोभनीयः रूपं वेषो वस्त्रसौंदर्यं लीलावेशो यस्य तं सुभूषणभूषणमित्यर्थः ॥ जटिलं जटाधरं जाय

जघनातिगदीर्घनीलवेणीकचमूललक्षितकेतकीपलाशा ॥ सितभूरिफणैककृष्णनागीकृतसंगेव सुमेरुशृंगलक्ष्मीः ॥ ६६ ॥ रभसादभिपत्य पर्णशालां
रमणीयं रमणीयरूपवेषं ॥ जननाथसुतं जपावसाने जटिलं जायतमप्रतोद्दृशी ॥ ६७ ॥ अधरीकृतकामरूपधेयं त्रिजगन्मंगलपुण्यनामधेयं ॥ जनलोच
नमूर्तिभागधेयं जनकाधीशसुतामनोविधेयं ॥ ६८ ॥

तं प्रसन्नवदनं जननाथसुतं रामं जपावसाने जपसमाप्त्यवसरे तो ऽग्रे ददर्श पश्यति स्मेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ अधरीकृतेति
किं लक्षणं रामं अधरीकृते पराजिते कामस्य कंदर्पस्य रूपधेयं सौंदर्यगांभीर्यं येन तं ॥ त्रिजगतः मंगलं रूपयति ददाति तन्मंगलरूपं तादृशं नामधेयं नाम यस्य तं रामनाम
धिकं नाम यद्वत्कैवल्यं रसरे दिशु कलाद ॥ जनस्य लोकस्य लोचनयोर्नयनयोः मूर्तिमूर्तिमद्भागधेयं भाग्यं ॥ जनकाधीशसुतायाः सीतायाः मनसः चित्तस्य विधेयं वश्यं तन्मनो वा विधेयं यस्य तं
मद्विजगतो भुवनत्रयस्य मंगलं मंगलप्रदं रूपधेयं कल्याणरूपं नामधेयं नाम यस्येति तादृशं पुनः तेश्रूयमाणपरस्य मले भक्ष्मिसंभवात् इति ज्ञेयम् आपत्तौ तत्तनमुक्तं
मूर्तभागधेयामिसनेन गतार्थत्वात् ॥ रूपनामधेयं भागधेयमिति समभागरूपनामभ्यो धेयः ॥ वातिकेन धेयं प्रत्ययः ॥ वश्यो विधेयः आपन्न इति हलः ॥ ६९ ॥ ॥ श्रीः ॥

१४

[illegible]

११३

पुनः कीदृशं नाम उक्तं

चितमोर्हि। चितं विस्तीर्णं उच्चं मव्यालं ललाटं तेन भासमानं लसन् शोभमानः अंसस्थले स्कंधस्थाने वः लंबायमानः केशपाशः जटाजूटो यस्य तं। उपजानु आजानु विलंबमानौ दीर्घौ बाहू यस्य तं पृथुवक्षः स्थलं विशालोरसं अंबुजायतार्क्षं कमलवद्दीर्घनयनं उपजानि निमिसा नीव्ये ऽश्वभीभावः। ६९। शाकुशीतिः पुनः कीदृशं लक्षणं शाकरी मत्स्याकाराः रेखाः तान पत्रं कमला कामोरेखाः शंखः रेखा कोति सैना। चक्रं चक्राकृतिः ध्वजो ध्वजाकृतिः वज्रं वज्राकृतिः एवमंकुशं चामरातपत्राद्या यानि अरविंदकानि तैः सार्वभौमाचिन्हं सर्वभूमीश्वर राज चिन्हं लक्षणं यस्मिन् तथोक्तं। द्विजो वाप्यतिमिः। अरुणाद्रित लोपद्योभमानैः लोहित पाद तल विराजमानैः विमल पाद तल रेखाभिर्लसत् ७० सितभासितोतिन पुनः किं वि

चितलो कनभाल भासमानं लसत् केश लंबिकर्णपाशं उपजानु विलंबमान बाहुं पृथुवक्षस्थल मंबुजायताक्षं ६९। शाकरी तान पत्र शंख चक्र ध्वज वज्रांकुश

मा — चामरातपत्रैः अरुणाद्रित लोपस्रा। मैरादिकांजितसार्वभौम चिन्हं। ७०। सितभासित भासिता त्रिपुंड्र तुलसीमूलमृद्या कृतोर्ध्वपुंड्रं। अमितादि देलिमसादिमा

न — दिशांतां वा धर्मेण जन्या विष्णु धर्मं। ७१। परिधायलहरुल गंतरीयं कृत कृष्णाजिन वृहिकोत्तरीयं। दधतं मुकुटोचितेनमूर्ध्ना जिनकाशमिव संहतिं जटानां। ७२।

शिष्टं। तुलसीमूलस्थमृदा मृत्तिकया कृतोर्ध्वपुंड्रं तदंतरं सितं शुभ्रं भासितमेव भासितं भस्म तेन भासितः प्रकाशितास्त्रिपुंड्रस्तिर्यक् पुंड्रो येन तं। उभयातिलकधारणं कीमिति पृच्छति मि

ति-चेत् तत्राह। आदिः सर्वधर्मादिः प्रणवो विष्णुधर्मः विष्णुधर्मेण अभिदेति मंना सिमिः हिमाभेदोयस्य तं अभिन्नं ईश्वरं जनापलोकाय आदिशो तं कथयंतमित्यर्थः। ऊर्ध्वपुंड्रस्या वश्य

कत्वात् त्रिपुंड्र धारणा सर्वमेवऊर्ध्वपुंड्रः कर्तव्य इति भावः। तथा स्मृतिः। ध्यानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं भस्मी भवति तत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विना कृतमिति। ऊर्ध्वपुंड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुंड्रं

भस्मनैव तु इति च स्मरणात्। कर्मकालेऽपि ऊर्ध्वपुंड्रमिति भस्मनीलिहलः। ७१। परिधायेति पुनः कीदृशं तरुल्लीकृ वल्कलं तदेवांतरीयं अधोंशुकं परिधाय धृत्वा कृतं

कृष्णाजिनपोट्टिकया उत्तरीयं उपरिवासो येन तं मुकुटोचितेन किरीटयोग्येन मूर्ध्ना जिनकाशमिव पिंगाशामिव जटानां संहतिं संघातं दधतं बिभ्राणं। अंतरे भवमंतरीयं उत्तरे भव मुत्तरीयं गहादित्वाच्छः अंतरी

उदजेऽहमिति ॥ पुनः कीदृशं । उदजे सीतया सह निषण्णं यातडितया विद्युता युक्तं ॥ नीलमेघमिव भ्रान्त्या सहितं अ[illegible] बहुसौ[illegible]: स[illegible] तं नररूपं मनुष्यस्वरूपं धृतं तारुण्यं [illegible]चिरं तनं मपि [illegible] ईश्वरं शिवमपि आस्तिनं इत्यर्थः ॥ रम्या [illegible] मारतापतप्ताल्हादकत्वात् मेघोपमानि [illegible] शिरोपमानि भावः ॥ ७३ ॥ रुचिरेति कीदृशं सुंदरो [illegible] पत्राविशेषकाः आननौ [illegible] शातिशयकाननं वनं [illegible] सा तादृशीं ॥ वनालंकारभूतत्वात् तस्या इति भावः ॥ आर्द्रकुरं गमादि आर्द्रा अच्छ [illegible] दर्शनं पुनः [illegible] ईश्वरीं [illegible] नामा यामरूपासुंदरीं नदूरमिवामां मनोहरां तारामानिशाचरी रामः

उदजे सह सीतया निषण्णं तडिता निश्चलये व नीलमेघं ॥ ॥ नररूपमरण्य [illegible] तो धृतं नौ तारुण्यमिवेश्वरं भवान्या ॥ ७३ ॥
रुचिरच्छदपत्रकाननां तां स्वलु लोकस्य विशेषकाननीतां ॥ वपुरी [illegible] दधतीममीं [illegible] रंगनाभिरामं ॥ ७४ ॥
[illegible] तपस्विवेषगुणभेषरणस्थितणं बभाषे ॥ [illegible] गमदिना गंधसुगंधि [illegible] सुखेन ॥ ७५ ॥

[illegible] व्याकुलो [illegible] विशेषे [illegible] राक्षसा [illegible] पमित्याश्चर्येण न [illegible] णोति भावः ॥ नमा [illegible] विशेषकमिति [illegible] मदः
क [illegible] ॥ ७४ ॥ तमवेक्ष्येति ॥ तपस्विवेषं [illegible] राम [illegible] अथ [illegible] रध्वजः कामः तस्य त्वार
[illegible] राक्षसी [illegible] यथा स्यात्तथा [illegible] सुखेन बभाषे उवाचेत्यर्थः ॥ अथाग्राम्य प्रति ॥ उभयार्थि [illegible] तत्र रामं
तस्याद्वि विधम [illegible] जनविभ्रमो जात इति न मवद्वमे आदिनात् [illegible] भावः ॥ ७५ ॥ श्रीः

२४५

[illegible] ॥ ७६ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ७७ ॥

[illegible] ॥ ७८ ॥ [illegible]

९५

भवतरति। सुप्रियशालनतः [illegible] कीर्तेः [illegible] भवतः कुलनाम पौरु [illegible]

[illegible]

भवतः कुलनाम पौरु [illegible] कीर्तेः। [illegible]

[illegible]

११८

[illegible]

[illegible] ॥१७॥

[illegible] ॥१८॥

॥१९॥

१८

९ [illegible] ॥ [illegible] अवधक तका अलभ [illegible] ग्राम:
[illegible] ॥१६॥ इति [illegible] इति
[illegible] सहसा
अकस्मात् [illegible] सहसा [illegible] यथा स्यात्तथा सा [illegible] लक्ष्मणं आ
[illegible] ॥ इति [illegible] लक्ष्मणं
[illegible] द्विती
[illegible] ॥ उप
[illegible] कृतआहृतवती [illegible] ॥९७॥
[illegible] अर्थ [illegible] गङ्गा नाम
[illegible] अमुत्र
[illegible] ॥ ९९ ॥ श्रीरामं वंदे [illegible]
अर्थ इति ॥ अथ [illegible] तर्हि नो अस्माकं [illegible] दर्शिनां [illegible] यथा स्यात्तथा [illegible] यौ

[illegible] इति ॥ [illegible] ॥ [illegible] अयि अधीरे [illegible] पुत्र रहिते
[illegible] अर्थ: ॥ [illegible] अधीरे विहर
[illegible] ॥१००॥ इति ते नेति ॥ ते [illegible]
[illegible] राक्षस: [illegible]
[illegible] शोणित [illegible]
[illegible] धिष्ण्य: [illegible]
कालतर [illegible] ॥१०३॥
[illegible]
[illegible] हर्षिणी [illegible] दानीं [illegible]
[illegible] राणां
सुवु [illegible] धीस्तु
[illegible] ॥ श्री: [illegible] आ
[illegible] श्री: ॥

११७

[illegible] आमत्रिसंबं [illegible] पथा आमिनिस्तं ॥ आमदुर्गंधि अस्तं रुधि
[illegible] नि
[illegible] दिवार्थ
[illegible] नामरः
[illegible] अपकाकका
[illegible] घनाभा ॥१०
[illegible] यस्याः सा तार
[illegible] रुधिराणि धमानीति
[illegible] पप्रमारद्वेष्मति ॥ तद्रूपमवेष्य
[illegible] तरघ्येण श्रीभरात्रिवर्याः राक्षस्याः
॥श्रीः ॥८ः

नवशोणितेति ॥ [illegible] हृदयंच स्वांतं नासिकां धयति पिबतीति धपी वक्षं तीत्यर्थः ॥ शिरहंती शिरोवेणरहंती रुद्रती शिविनाशिबना
शिवेपयंतीव [illegible] पोत्रे पातित [illegible] स्तातं स्वो हृतं अशिनुपत्र [illegible] पथा मासकथया मासे त्यर्थः ॥१०४॥ श्रुत्वे
ति ॥ तस्याः स्वरूपणरक्षः पश्चिमभूम [illegible] संग्रामे पथा दूषेरिण: शिराकरिष्णुः शिराकृतरिवा
प्रतापः उग्रवीरुपः ताहशः [illegible] रक्षो [illegible] भगल इव अग्निर्यथा प्रज्वालीत उद्दीप्तो तो यथा
नवशोणितनासिकंधपी शिरहंती [illegible] रास्ति ॥१०७॥ श्रुत्वा तत्परिभवमलमु
सातिष्णुर्वर्धिष्णुः समितिपराक्र [illegible] कः ॥१०८॥ ॥ इतिश्रीमल्लुरवस्वप्रा
कलितरघुनाथरंग वरप्रसाद [illegible] वसत्त्वीरचितेऽ ग्रंअष्टमः सर्गः ॥ श्रीः
भरद्यर्थः ॥ ग्रहर्षिणी [illegible] दानीदि [illegible] नाभिमितेसंवत्सरे वव्यये मासे कार्तिके सितप्र
तिपदिश्लोक [illegible] मानि [illegible] कस्याय [illegible] रामु [illegible] वासि [illegible] न्वयसंभवेन
राविनामविद्भमहादेवके नादाराशिकराघवस्युरामुवाट [illegible] मुजसुतेनोदारवतानपाकस्यामष्टमसर्गएतत् [illegible] तः समाप्तिं
किल ॥ ॥ शके १७८४ [illegible] काशितपक्षे पंचम्यां गुरौ लेलखत्वि [illegible] तिथ ॥ श्रीः
[illegible] गावद्याम [illegible]

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

स्व.
२०

[illegible]

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टरभाऊदाजीइत्यस्यस्मारकम्